

Catechima laburra, zubereraren ezaugarri fonologikoen lekukoa

Pello Agirre Sarasola
(UPV-EHU)

Abstract*

In this paper we propose a phonological analysis of the souletin writer Belapeire's Catechima laburra {"Short Catechism"} (1696), which seems reliably to reflect many phonetic traits of his dialect, as shown by the comparison with other texts, mainly from the XVII and XVIII centuries. This research is based on three previous works (see Agirre 1997): an exhaustive description of spellings, a critical edition of the catechism, and a vocabulary collecting all the words employed in it. Our aim being to complete the information offered by Mitxelena in his Fonética Histórica Vasca {"Basque Historical Phonetics"}, we will deal with u > ü, o > u, au > ai and eu > ei changes, with ei/ai alternations, with accommodation phenomena derived from vowels in hiatus, with palatalization, aspiration, sibilant neutralization after n and l, voiced fricative sibilants, trills, and so on.

We will take into account that spelling is often preservative and, therefore, it does not always match phonetics. Moreover, written language has its own features, which make an important difference between written and spoken language. So, it is fundamental for us to determine exactly the frequency of variants and of all the words in general. Finally, although doing assessments of earlier language stages may be a dangerous task, it would certainly be a more dangerous one if we look at present-day geographical distribution of linguistic features as if it could be immutable.

* Doktore-tesia 1996an amaitu genuen. Artikulu hau tesiko hirugarren kapitulua da, zerbait moldatua: sarrera eta ondorioak hobetu eta testu osoa orraztu dugu; guk tesia bukatuz geroztik ondu diren azterlanak ez ditugu erabili hobetze horretan, OEH-ren azken liburukiak —XIV.a artekoak— eta I. Caminoren tesia izan ezik. Eskerrak emango dizkiogu hainbat laguni: Andolin Eguzkitzari, zuzendari fina izateagatik; Bittor Sarasolari, informatika arloan etengabe laguntzeagatik; Iñaki Mozosi, *Jean de Paris* pastoralaren gaineko tesia eta eskuizkriburik zaharrenaren transkripzioa uzteagatik; Ane Loidiri, *Sainta Catherina* pastoralaren transkripzioa eskuratu digulako; Gidor Bilbaori, *Edipa*-ren testua eta hango forma guztien indizea uzteagatik; Koldo Zuazori, Larrasqueten hiztegia eskuratzeagatik; Paskual Rekalderi, artikulua irakurri eta guri itzuritako hutsegiteak atzematzeagatik; E. Jaurlaritzako Hezkuntza, Unibertsitate eta Ikerketa Sailari, emandako dirulaguntzazagatik; J. Lakarra editoreari; eta, azkenik, Mariani, azken hilabete hauetan berriz ere filologian murgiltzen uzteagatik.

0. Atarikoa¹

1. Artikulu honetan, *Catechima laburra* (1696) testuaren azterketa fonologikoa egingo dugu, ahalaz XVII. mendearen amaierako zuberera mintzatura hurrantzeko. Ahal den neurrian sinkronia hura deskribatzea da, berez, gure xederik behinena. Gero, bazter euskalki horren fonologiaren historia ontzeko, honako saio hau hobetu eta garai orotako testuak ikuskatu beharko dituzte hizkuntzalariek; elkarren segidako sinkroniak erkatu eta jazo diren aldaketez jabetu. Alabaina, zubereraren azterketa diakroniko osoa egiteko, jakina, aldakuntza fonologikoez gain, morfologikoak, sintaktikoak eta lexikoak jorratu beharra dago.²

2. Mitxelenaen *Fonética Histórica Vasca* izan da gure oinarria. Azterlan horren egi-tura, gai hurrenkera eta azterbideak atxikita, Errenteriako irakaslearen lana osatu eta argitasun berriak ekarri nahi izan ditugu, tesiko corpusean ez baitzuen Belapeireren katixima sartu; gehiketen eta zuzenketen eranskin luzean baliatu zuen soilik. Gainera, zuberera zaharraren lekuko batzuk —eskuratzeko zailak, orduan eta orain— ez zituen aztertu. Bustiduraren sailean, Lourdes Oñederraren tesiari jarraiki gatzazkio (1990). Terminologiari dagokionez, ikerlan horretatik eta Pello Salabururen tesi-tik (1984) hartu ditugu hitz egoki ez gutxi: *aurkakotasun* (gazt. *oposición*), *bustigai*, *irristari* ('bokalerdia eta kontsonanterdia'), *ozen* (gazt. *sonante*), *txandakatze* (gazt. *alternancia*)...

Neogramatikoen eta estrukturalisten tresnak erabili dituen testu aztertzaile baten lana duzu, irakurle, eskuetan. Zuberera zaharraren ikerketa fonologikorako oinarri bat eman nahi izan dugu; hots, gramatika sortzailearen eta eredu berriagoen baliabi-deak ere eskatzen dituen ikerketarako abiaburua ezarri. Oñederrak gogoeta erazkoa egin du filologoen eta hizkuntzalarien arteko lankidetzaren gainean: euskara azter-tzeko, noraezekoa da linguistikaren eta filologiaren auzolana, eta ezin da egin hiz-kuntzalaritza seriorik filologiarik gabe; euskararen historia neurri handi batean testuetan dagoenez, filologoek badute euskal linguistikan esatekorik (1990: 11-12).

3. Hainbat aldaera sinkroniko ulertzeko eta, oro har, aldakuntza fonologikoak zehaztu eta azaltzeko, hitzen etorkia eta historia ezagutu behar dira sarritan. Etimologien alorrean, *DEV* hiztegiko proposamenen artean (Agud eta Tovar 1988-), batik bat Mitxelena eta Corominas irakasleek zehazturiko etimoak hartu ditugu aintzako-

¹ Agirre 1998a eta 2001 artikuluetako 1. oin oharrean, laburdura askoren azalpena dator. Horiezaz gain, gogoan har beste hauek ere: *Apoc* = *Apokalipsa*, Intxauspe; *CibG* = *Ciberouco Gutbuna*; eg. = eguzkialdean; Err. = erronkarieraz; err. = erromantzez; *Her* = *Heren-ordreco escu libria*; *Med* = *Meditacioniac*; mend. = mendebaldean; Zar. = zaraitzueraz.

Gogoratu *s* eta *Z* erabiltzen ditugula ahostunak irudikatzen: *arroSa*, *plaZer*. Azterlan honetan, Belaren adibideen alboko zenbakiak atsoitzaren zenbakia adierazten du. Pastoraletako hitzen albokoak, berriz, ahapaldiarena. *Sainta Catherina*-ko etsenplu guztiak A eskuizkribukoak dira (XIX. mendeko lehen herena). *Jesus-Kristen Ebanjelio saintia Sen Mathiuren arauera* eta *Apokalipsa* lekukoei dagokienez, Intxausperen hitzen ondoan kapitulua eta txatala datoz.

Azkenik, zuzenketa batzuk. "Belapeireren grafiak" artikuluan, *s* luzea ipini beharrak akats batzuk ekarri ditu 331. orrialdean: 3. lerroko *s* horiek *f*-ren itxura dute; 14. lerroan, geziaren orde z marratxoak egon beharko litzateke; azken oin oharrean, 3. lerroan *s*-ak ez daude kurtsibako moldean jarrita *hassi* adibidean. 357. orrialdean, 2. lerroan 1998a behar luke.

² Aztertzaileek ordu arte zubererari buruz esandakoak ederki bildu zituen Zuazok (1989b).

tzat, Larrasquetek bere hiztegian (1939) seinatzen dituen jatorriekin batera. Gaztelaniarako, Corominasen eta Pascualen *DCECH* dago eta frantseserako, berriz, Meyer-Lübke, A. Dauzat, Walther von Wartburg eta beste batzuen maisulanak, baina gure jardunean gaskoiaren —bereziki, biarnesaren— hiztegi historiko baten eta hiztegi etimologiko baten premia sumatu dugu, orenen gainetik.

Biarnesa gaskoiaren baitan kokatu ohi da, Biarnoko hizkerari lotzen ahal zaizkion ezaugarri guztiak ezagunak dira-eta Gaskoiniako beste leku batzuetan ere. Gainera, nahiz eta hiztunek uste izan biarnesez, landesez... mintzo direla, Biarnoa, Landak edo Bigorra ez dira hizkuntz eremuak. Michel Grosclaudek dioen legez:

Si on voulait donc distinguer dans l'ensemble gascon des sous-ensembles, il ne faudrait sans doute pas dire: *landais, béarnais, bigourdan*, mais il faudrait vraisemblablement distinguer un gascon pyrénéen caractérisé, entre autre, par l'article défini (*eth, era*), un gascon de la *ribèira garonesa* caractérisé entre autre par des conjuguaisons se rapprochant de celles du languedocien, et un gascon central. En ce qui concerne le parler béarnais, il ne représente pas une division naturelle dans l'ensemble gascon (in *PDFO* 13).³

Guztiarekin ere, tradizioari jarraikiz, lan honetan *biarnes* terminoa usatuko dugu zubererari mailegu mordoa eman dion hizkera hori izendatzeko. Halako maileguen ugaritasunaz jabetzeko, aski da Larrasquetek seinalatu dituen etimoei so egitea. Hori dela eta, ezinbestekoa dugu hitz gaskoiek Biarnoa eta —biarnesa, noski, zuberotar asko eta askoren bigarren mintzaira izan denez— Zuberoan menderik mende zer itxura izan duten jakitea, hau da, lurralde horietan zer aldaera erabili diren ezagutzea. Handik eta hemendik hartutako mailegu "espainol" ugari ere baditu zubererak eta, beraz, premiazkoa dugu eguzkialdeko euskalki hori ukitzen duten erromantze guztien ezaguera sakon-sakona eskuratzea.

4. Adibideak jatorrizko grafian eman ditugu batzuetan, eta egungoan besteetan, komeni zen bidea hautaturik kasu bakoitzean. Idazkera modernoak, esaterako, leku-koak bateratzen uzten digu, argitasunaren mesedetan: "Bp, Gèze eta Lrq *belharikatü*". Azalpena arintzearren, Belapeireren adibideak sarri askotan ezarri dira gaurko moldera aldatuta, orrialde zenbakirik gabe eta, inoiz, atzizkiak edekirik. Bestalde, idazkera zaharra ezin utzizkoa begitantzen zaigu, grafiak bereziak (*Erresuma*), zalantzazkoak (*artçain, çoin*), formaren osaera erakutsi nahi dutenetakoak (*bauxliac*) edo etimologikoak (*humilitate, adventu*) direnean.⁴

5. Jakina denez, Oihenart eta Tartas idazle zuberotarrek hizkuntz eredu zabalak erabili zituzten, Iparraldeko hiru euskalkietako baliabideak hartuta, hain lagun

³ Izan ere, Gaskoinian diren zatiketa handiek Biarnoa bera ere zatitzen dute. Esaterako, femeninoaren bukaera Gaskoiniako mendebalde osoak [œ] ahoskatzen du eta ekialdeak [o], eta bi ebakera horien arteko mugak Biarnoa erdibitzen du. Biarnoko hegoalde osoan Pirinioetako artikulua (*eth, era*) baliatzen da, Bigorrako ibarretan eta Aranen legez. Gaskoia, berriz, okzitanieraren lau dialekto handietako bat da, *languedocien, nord-occitan* eta *provençal* hizkerak bezala. Okzitaniera deskribatzeko, beste sailkapen batzuk ere proposatu izan dira, jakina (ikus, esaterako, Tagliavini 1981: 559).

⁴ Adibide guztiak era batean —denak jatorrizko idazkeran edo denak egungoan— emateko saioak egin ditugu, baina erdiko bide hau iruditu zaigu egokiena. Gure idazlearen adibideak zer orrialdetan agertzen diren jakiteko, Belapeireren Hiztegitira jo ahalko du irakurleak, argitaratzen denean.

gutxiko Zuberoa hartatik kanpo ere irakurleak harrapatu nahian, beharbada. Gogora, bestalde, Oihenartek *Notitia*-n, euskal gramatikari buruzko atalean, zuberera arbuia eta lapurtera goratu zuela eta eredutzat azken horixe hartu. Horra XVII. mendean lapurterak Zuberoan zuen ospe onaren erakusgarria (Zuazo 1989b: 613).

Bestalde, Zalgizeren atsotitzak ere ez dira, inola ere, zubereraren lekuko zuzenak. Ez gara orain frogatzen hasiko, baina urteotako irakurketek garbi asko ikusarazi digute hori. Belapeirek, aldiz, zubereraz izkiriatu zuen, irakurleria zehatz batentzat: zuberotarrek eta ez beste inork irakurri, entzun eta ikasteko zen haren eskuliburua. Oloroeko elizbarrutiaren alderdi euskaldunerako —Zuberoarako— ondu zuen kati-xima: “Çuberoa Herrico Uscaldunen eguina” dio izenburuak. Oroit gaitezen bailara edo eskualde bakoitzeko mintzamoldeari egokitutako dotrinak bultzatu zirela katolikoaren artean (Rementeria 1975: xx) eta barrutian barrutiko liburuñoa irakasteko agintzen zutela apezpikuek, zorrozki agindu ere. Horrenbestez, Belapeirek bazekien hobe zuela zuberera hutsean jardun.

Sohütako erretoreak, baina, Zuberoako zer herritako edo zer eskualdetako hizkera erabili zuen? Badakigu, konparazio baterako, Juan Antonio Mogelen bizkaiera idatzia Markina aldeko ebakeran oinarritzen dela eta grafiek frankotan —baina ez beti— alderdi horretako fonetismoak irudikatzen dituztela (Altzibar 1992: 27). Belapeirez ezingo dugu halakorik esan, harik eta norbaitek Zuberoan herriz herriko lan zehatzak egin arte.

Larrasquetek eta beste ikertzaile batzuek esan izan dute zuberera euskalki homogeneo samarra dela, baina, zernahi ere den, bi eskualde bereizi dituzte: hegoaldeko lurralde menditsua —Basabürüa— eta iparraldea —Pettarra—. Fonologiaren esparruan, ezberdintasun apur batzuk seinatu dira. Hasteko, *ú + a > ú* eta *í + a > í* asimilazioak usuago egiten dituzte pettarrek, basabürütarren baino; azken fonetismo horretaz eta horren kokapen geografikoaz mintzo zaigu Gèze:

ia se prononce comme en français, mais en appuyant généralement sur l'*i*. Dans une partie de la Soule (pays de Mauléon et de Barcus) on prononce cette diphtongue dans certains mots comme s'il n'y avait qu'*i* (1873: 3).

Bigarrenik, bokalarteko dardarkari bakunaren galera biziagoa eta denboran lehenagokoa izan da Pettarrean, Basabürüan baino; eta, bestalde, hegoaldeko hizkeretan hobeto eutsi zaio *rr* kontsonantearen jatorrizko ebakerari. Bukatzeko, *jin züü, eder tüük...* tankerako laburtzapenak iparraldean arruntak eta araukoak diren bitartean, aldaera osoak usatzen dituzte Basabürüan: *jin düzüü, eder dütüük*. Zuazok dioen legez (1989b: 644), iparraldea berritzaileagoa da; ipar-ekialdeko hizkerak —Barkoxe, Ospitalepea, Jeruntze eta Eskiulakoek— izan dute bilakaerarik lasterrena (Larrasquet 1934: 42).

Ez dakigu XVII. mende amaieran nolakoak ziren zubereraren bi eremuetako hizkerak, baina Belapeire Sohütako erretorearen idazlanean ez dago Pettarreko ezaugarri fonetiko horien aztarrenik. Hurrengo mendeko testu batzuetan, azken laburtzapen horien adibideak azaltzen dira inoiz edo behin: Maytie *behartugun gracies {...} jardies-teco* (99), *behartugu* (98, 104); *OthoiCant: urbencentu penac* (88); Ressegue *eçariventu* (36), *edirenen tugun* (12), *eman tugun* (15), *ceinbaraturen-tu* (35); Mercy *khantatcen tuye* (14),

visitaturen tuye (42). Azken bi idazle horiek Eskiulako bi haurridegoren araudiak euskaratu zituzten.⁵ Belapeire Zuberoa gutzirako ari zen eta, oro har, zuberera osokoak ziren ahoskera fenomenoak irudikatzea komeni zitzaion.⁶ Bestalde, anarteraino idatziz oso gutxi erabilitako euskalki batean jardutea egokitu zitzaion, eta, bide-urratzailea izanik, hamaika buruhauste sortuko zizkion idazteak, paperean zer ebakera eta ezau-garri jasoko zituen erabaki behar izan zuelako, besteak beste.

6. Liburu inprimatu bat dugu esku artean eta badakigu halakoak, eskuarki, landuagoak izaten direla eskuizkribuak baino. Horren ondorioz, komunzki zalantza eta bitasun gutxiago izan ohi dituzte, eta fonetismo batzuk gutxiagotan azaltzen dira horietan testu argitaragabeetan baino. Bestalde, moldiztegiko hutsegiteak eta aldaera fonetikoak bereizi beharra dago. *Catechima laburra* Pauen ezarri zuten moldezko letretan, eta tipografoek —ziurrenik, euskaraz ez zekiten langileak— guk nahi baino kopia errakuntza gehiago egin zituzten. Idazki horren edizio kritikoa adalatu dugu eta okerrak atzematen ahalegindu gara, baina argikizun daude oraindik ere forma ilun batzuk. Esate baterako, ez dakigu <uduki> (II 13) bakar eta, *ediiki* askoren artean dagoenez, bakartu hori hutsegitea den ala **idiiki* formatik asimilazioz eratorritako aldaera den; cf. Uztarrozeko *uduku*.

7. XVII. mendeko ezaugarri fonologikoen berri izateko, testu bat darabilgu, baina jakin badakigu grafien eta ebakeraren arteko egokiera ez dela osoa. Lehenik, idatzia kontserbatzaileagoa da ahozkoa baino: mintzoa aldatu egiten da, baina batzuetan ortografia zaharrak beti bat segitzen du. Hori izan daiteke, esaterako, Belapeirek *non*, *honla* idaztearen arrazoieta bat. Bigarrenik, latin alfabetoa ez zen zeharo proposa erromantzeen fonemak irudikatzeko, eta latin hizkuntzei orpoz orpo jarraitzeak ez dio maiz euskarari onik egin. Belapeirek, adibidez, [ph] emateko ez du eskumenean grafia egokirik, eta uko egingo dio *p* / *ph* bereizketa adierazteari. Gainera, grafia anitz ez dira fonologikoak. Batzuk etimologikoak dira, eta orduan xedea ez da ebakera jasoztea, ezpada maileguen jatorrizko itxura atxikitzea edo hitz zaharren osaera erakustea.

Mitxelenak esan bezala, noraezekoa da ezagutzea, “eta errotik bururaino ezagutu, orduko, lehenago eta geroagoko idazleak; grafia moldeak, letra bakunak edo letra multzo bakoitzak zer adieraz zezakeen igertzen ez badiogu, ez baitugu gauza zuzenik aterako gure edizioetan” (*MEIG* IV 79). Lan zehatz hori ezinbestekoa da testu kritikarako, bai, baina are ezinbestekoagoa fonologia historikoa landu nahi duenarentzat. Autore zaharrek, letrak paperean ezarri zituztenean, eskueran zer eredu eta buruan zer irizpide zituzten jakin ezean, nekez harrapatuko ditugu haien denborako hainbat gauzatze fonetiko. XIX. mendean, Intxauspek Bonaparteri igorritako gutunetan, honako azalpen hauek ditugu, idazle horren irizpideen erakusle garbiak (in Irigoien 1957):

⁵ Hona beste etsenplu batzuk. *Sainta Catherina: behar tugu / ezpiritiac arbintu* (298). *Med: desirac oro mortificatu behar tuçu* (21). *CatS: Gincouac ikhousten tia gaiça guciac?* (1860: 2). *CibG: maradicatcen tuçun dohacabe bourac* (12). *Maiatza: ervanen tie* (11). *Her: defendatcen tu* (10). *Ciberouco gurbuna* testuan behin eta berriz agertzen dira horrelako laburtzapenak.

⁶ Belapeire Zuberoako bikario jenerala izan zen eta kargu horrek lurralde hartako apez eta fededun askoren, azken buruan hizkera askoren, ezaguera erdiestera eroango zuen, ezinbestean. Davanten iritziz (1996: 66), hark darabilen euskara ez da dena xoko barekoa —ez Basabürütkoa, ez Pettarrekoa—, hizkera guztiez bat egin baitu, erdiko bide zabala harturik eta bidexkak bazter utzirik.

Le tremblement de terre se dit *lubicara* ou *luikhara*; après avoir écrit d'abord *lubicara* j'ai cru devoir donner la préférence à *luikhara*, parce que je crois que cette prononciation est plus générale et que l'étimologie des mots est mieux caractérisée pour le souletin *lur-ikhara* (183).

Dans *oubouinkeriez*, le *n* ne s'entend guère mouillé; je crois qu'il est mieux cependant de l'écrire avec *ñ* mouillé parce qu'on dit *oubouñ*, *oubouña* (211).⁷

Palatalizazioa aztertzen duenak gogoan izan beharko du Intxausperen —eta bes-teren— jokamolde hori. Beraz, fonologia historikoak premiazko ditu aztura ortografikoen azterketa historiko aberats eta xehe-xeheak. Gure ikerlan hau egin ahal izateko, baitezpadakoa izan da Belapeireren grafiak al bait zehazkien arakatzea. Aldizkari honetan berean eman genuen haren grafiaren deskribapena (Agirre 2001). Fonologiari buruzko artikulua hau beste haren osagarria denez, aurrena ortografiari buruzkoa irakurtzea hobe, ezen sail batzuetan (*o* > *u* itxiera datorkigu burura) lehen artikulua hark ditu *Catechima*-n bildutako adibideak. Horregatik irakurlea lan hartara igorriko dugu usu aski (“ikus grafiak”).

8. Iraganeko hizkuntz egoerak (gazt. *estados de lengua*) ezagutzeko, hau da, hizkuntza baten historiako aurreko faseen berri izateko, testuetara jotzen dugu, ezinbestean. Baina, jakina, diferentzia nabarmenak daude hizkuntza idatziaren eta mintzatuaren artean. Ezaugarri estilistiko berekiak eta askotariko usadio ortografikoak ditu idatziak. Testuek jasotzen dutena baino askozaz ere aberatsago, nabarrago eta aldakorragoa da erkidego edo komunitate oso baten eguneroko hizketa. Theodora Bynon-ek esan duenari gagozkio:

En estos casos [idazkiekin lan egiten dugunean], sólo podemos conjeturar la distancia que separa la forma de la lengua de los textos de la realidad subyacente. Además, la lengua de este tipo de textos escritos por norma es de hecho el producto de una carga considerable de formalización, de modo que el lingüista se ve obligado a trabajar con datos bastantes uniformes, que, inevitablemente, le conducirán a una descripción sincrónica igualmente uniforme (1981: 17).

Frantsesek edo ingelesak, esate baterako, data zehatzeko testu diatopiko franko dituzte dialektologia diakronikorako. Guk, ordea, zubererazko testu zahar gutxiegi ditugu, eta ezinago urriak dira, halaber, garai bateko hizkuntz ezaugarriak buruzko iruzkin edo lekukotasunak, Intxauspe kalonjeak Bonaparteri gutunetan igorri zizkion argibideen gisakoak. Arrazoi osoa du Oñederrak: dokumentazio eta lekukotasunik ezagatik, ez da beti erraza jakiten zer garaitan eta noizdanik diren emankorrek euskarazko bilakabide fonologikoak (1990: 76). Nahi genuke guk ere Biedermann-Pasques batek eskumenean duen aberastasuna izan: hark, Frantziako XVII. mendeko joera ortografikoak jorratzeko, orduko autoreek ortografiaz eta ebakeraz idatzitako hogeita bi idazlan darabiltza, besteak beste (1992: 379).

⁷ Bonapartek *biltze*, *sortze*, *baritzen* paratu zuen eta idazkera hori ez zen Intxausperen gogobetekoa: zuberotarrak nahiago zuen *ic* grafia, forma horietan hitzoinak ez duelako *z* eskatzen. Kalonjearen iritziz, *gaitzetic* eta *aphezec* formatan, bai, zilegi da *z* idaztea, hitzoinak *gaitz* eta *aphez* direlako (177).

9. Belapeireren grafiak “irakurtzeko”, ezin utzizkoa zen ahalik eta lekuko gehien ezagutzea. Azterketa fonologiko honetan, *Catechima*-ko adibideetatik abiatu gara, baina hainbat ezaugarri fonetiko azaltzean —hala nola, *o* > *u* itxiera, bustidura, *s* eta *z* ahostunak edo ozenen ondoko txistukariak— zubererazko beste idatzi batzuetan aurkitutakoa ere zehatz eman dugu. Gogo onez egin ditugu irakurraldi luzeak, Maisterren liburu mardul bikainean barrena, esaterako, bai eta material asko batu ere ibilaldi horietan; baina, hargatik, hau ez da zuberera zahar osoaren azterketa.⁸ Izan ere, buruen buruenik, beharraren arabera hartu eta ekarri ditugu hona beste izkribuetako gaiak; lekuko hauetakoak, bereziki:

XVI. mendea

- Leizarragak Itun Berriaren ondoren ezarritako hiztegiñoa: “Çuberoaco Herrian vsançatan eztiraden hitz bakoitz batzu hango ançora itzuliac” (1571).

XVII. mendea

- Jacques de Belaren atsotitzak.
- Oihenart, “Neurtitz hautako hitz bekanen adigarria” (1657).
- *Onsa Hilceco Bidia* liburuko hiru testu laburrak (7, 183 eta 184): Conget eta Jauregiberri jaunek sinatua, 1657koa; Darhetzek Tartasi eskainitako bertsoak, eta Bonnecase Mauleko erretorearen izkributxoa, 1666koa.
- *Arima Penitentaren...* inprimatzeko egokia dela dioen oharra (21), 1668koa, Bonnecase berak eta Fr. Nicephore izeneko batek sinatua.
- *Pronus...* (c. 1676).
- (Mende honen amaierakoa da *Catechima laburra*, 1696).

Olerkien segidan datorren hiztegi ttipian, Oihenartek *S* erantsi zien hitz batzuei, Zuberoakoak zirela adierazteko. Eta *SM*, berriz, beste batzuei, haien iturburua lurralde horren hegoaldea —“le quartier de la montagne, appellé vulgairement *Bassaburua*”— zela jakin zedin. Idazle horren idazkera aski korapilatsua denez, gaurko grafian emango ditugu haren adibideak. Kontuz erabili beharrekoa da lekuko hau, Oihenartek zubereraren ezaugarri batzuk saihestu ditu eta: *k(h)exatzea*, *erhaitea* eta horien tankerakoak eman ditu, ohiko *-ia* hedatuari muzin eginda; *hil-k(h)exua* idatzi du, *-ia* beharrean; gainera, *gauza* dator *elikatzea* sarrerako esaldi batean.

Pronus testu izengabea beharbada Belapeirek berak idatzi zuela azaldu genuen aurreko lan batean (Agirre 1998a). Hortaz, gogoan hartu behar da XVII. mendeko bi izkriburik luzeenak autore bakar batenak izan daitezkeela. *Pronus* liburuñoiko grafien azterketa ere badakar gure artikulu horrek.

⁸ *Pronus*, *CatOlo*, *OrhoiCant*, *IganPr*, Ressegue eta Mercy lekukoei buruz, datu zehatzak emango dira hemen, testu horietako forma guztien zerrendak dauzkagu eta. Maisterren *Imitacionia* ez genuen ordenagailuan sartu eta ez dugu formen indizerik, baina, esan bezala, behin eta berriz irakurri dugu; gainera, *OEH*-k informazio oparoa dakar izkribu horren gainean: testua osorik hustu zuten eta beti hartu dute kontuan hitzen tradizioa deskribatzerakoan.

XVIII. mendea⁹

- *Catechima Oloroeco...* Jacques de Maytieren katixima (1706).
- *Otboitce eta cantica espiritualac Çubero herrico* (1734).
- *Catechisma Oloroeco...* (lehen edizioa, 1743 ingurukoa), François de Revolen aginduz inprimatua.
- *Jean de Paris* pastoralak.
- Maisterren *Jesu-Kristen Imitacionia...* (1757).
- *Igantçtaco Pronoua, eta hilen pronoua* (c. 1757).¹⁰
- Ressegueren *Sacramentu-Saintiaren aurhidegouaco maniac eta chediac...* (1758).
- Mercyren *Andere Dona Maria Scapularicouaren Confrariaco...* (1780).

Oloroeko dotrinei buruzko azalpen berri batzuk emango ditugu, aurreko artikululu batean idarzi genuena gogoan izanda (Agirre 1998b: 347-350). Joseph de Revol apezpikuak dotrina liburua ondu zuen frantsesez eta Maytiek, Zuberoako bikario generalak, euskaratu egin zion. *CatOlo* laburduraz aipatzen da itzulpen hori. Bi edizio izan zituen, gutxienez: 1706koa eta 1723koa. Vinsonek lehen edizio hori eta ale bakar bat —Bonaparterena— aipatu zituen, baina Xavier Lavagnek (1981: 47, 57) bigarren edizioa eta beste ale batzuk seinalatu ditu. Troyesen ba omen dago lehen argitalpeneko ale bat eta Dublinen, bigarreneko bat. Azterlan honetarako, Bonaparteren bildumakoak erabili ditugu; liburu ia oso bat eta beste ale baten orri solte batzuk daude Chicagon eta horien mikrofilmez baliatu gara. Mikrofilmei begiraturata, orri solteetan orrialde hauek daudela esango genuke: 1-6, 27-28, 31-32, 81-82 eta 99-112. Eta liburuan, berriz, 3-4 eta 103-112 orrialdeak falta direla, eta honako orrialde hauei zatia falta zaiela: 1-2, 5-6, 99-100 eta 101-102.

Bonaparteren liburua eta orri solteak alderatu eta ikusi dugu ez direla edizio berekoak, oso antzekoak izan arren. Letrei eta zuriuneei erreparatuz gero, azkar antzematen da bi konposizio tipografiko desberdinetatik sortu zirela, nahiz eta pare-parekoak izan orrialde guztiak eta ia lerro guztiak. Parekotasunaren arrazoiak garai hartako lan sisteman dago: edizio berri bateko pleguen bi formak prestatzerakoan, aurreko ediziotik hartzen zuten maiz orrialdeen eta lerroen edukiera, haien mugak. Gaztelaniaz “componer a plana y renglón” deitzen zaio jarduteko era horri. Lehen edizioan, Jérôme Dupouxen lantegiko tipo paratzaileak Maytieren eskuizkribuan letrak eta zuriu-neak kontatzen aritu ziren, ezinbestean, orrialde bakoitza non hasi eta non bukatuko zen zehaztearren. Liburua berriz inprimatzean, aldiz, nahi izanez gero ez zegoen jada zenbatzen aritu beharrik, aski baitzen aurreko argitalpeneko ale bati jarraitzea.

⁹ Mende honetako lekukoak aztertzeke, jarraian aipatuko ditugun aleak darabiltzagu. *CatOlo*, *Imitacionia*, *IganPr* eta Mercyren liburua: Chicagoko Newberry Library-ko aleak (Gasteizen, Filologia eta Geografi-Historia Fakultatean daude horien mikrofilmak). *OrboiCant* eta *CatOlo2*: Donostiako Koldo Mitxelena kulturuneko aleak eta mikrofilmak. Ressegue: Eusko Legebiltzarreko liburutegiko alea.

¹⁰ Ikerlan honetan barrena ikusiko dugu harreman estua dutela azken bi testu horiek: *IganPr* liburuñoaren izkiriartzaile ezegunak eta Maisterrek anitzetan egin zuten bat idazmoldeak eta aldaera lexikoak hautatzerakoan.

Printzearen aleak eta orri solteek portadarik ez dutenez, printzipioz ez dakigu zer ediziori dagozkion. Testu konparaketak, bestalde, ez digu lagundu hori argitzen. Izan ere, hutsegite tipografikoa batzuetan alean dago bakarrik eta beste batzuetan orri solteetan bakarrik. Kontua da bigarren edizioan euskaldun batek testua ukitu zuela, aldaerek erakusten duten legez. Ageriko hutsak, hau da, zalantzarik gabe errakuntzak direla ezagun dutenak baztertuta, gainerako aldaerak emango ditugu jarraian (A = ale ia osoa / B = orri solteak):

A / B, *belharicatu* / *belbauricatu* (2), *bethe itçaçu* / *betba itçaçu* (2), *beytereiçut* (orri puskarua) / *beyteriçut* (2), *nesken egunian* / *neskenegunian* (6), *ibez eguic* (cf. *Jesuzen*) / *ibes eguic* (6), *ukban* / *ukben* (27), *aitac* / *aytac* (27), *Jesuzen* / *Jesusen* (28), *beyteicu* / *beytericu* (28), *Personari* / *Personnari* (28), *gagnen* / *gaignen* (31), *eçari* / *eçarri* (31, 31), *bil cen landan* / *bil onduan* (31), *letcione* / *lectione* (82, 100), *uchen* / *ukben* (82), *Chyristi* / *Kyristi* (82), *Cer pphensamentu beharda uken...?* / *Cer pphensamentu behardu uken...?* (99), *ardiesten* / *jardiesten* (100), *chorpitz* / *korpitz* (100).

Aldaera horiek egotea ona da, jakina, informazio berria ematen dutelako. Ezinbestekoa da, beraz, egungo ale guztiak kontuan izango dituen edizio kritiko bat, bigarren esku horren aldaketak garbiri azaltzen dituen. Artikulu honetan A edizioa da, jakina, deskribapenaren oinarria, eta, B-ko aldaera desberdina ekartzen dugunengan, adibidea argitalpen horretakoa dela adieraziko diogu berriaz irakurleari.

Oloroeko bigarren eskuliburuari “(François de) Revolen katixima” deituko diogu lan honetan. Frantziako Iraultza baino lehen, hainbatetan inprimatu zuten: c. 1743, 1746, 1770, 1778?, 1784-1787 bitarteko edizioa. Ikerketa honetarako miatu duguna, *CatOlo2* laburduraz aipatua, beste bat da: Vinson c.d, Urkixoren alea. Liburu horren portadak dio Jean Dupouxek inprimatu zuela, Paben, *M. DCC. LXX.* urtean. Vinson ez zen jabetu, baina okerreko data da, inprimatzaile hori 1730-1759 aldian izan zelako Dupoux etxeko nagusia.¹¹ Beraz, beranduenik, 1759koa: horixe da esku-ratu dugun ediziorik zaharrena.

Ikusagun zernolako harremana dagoen bi katiximen artean. Bigarren eskuliburuak hasieran *mandamentiü* berria du, euskaratua, sei orrialdekoa eta letra oso txikikoa. Hortik aitzina, lehen katiximaren testuari eutsi egin zaio neurri handi batean, baina ez aldaketarik egin gabe. Izan ere, zenbait atal ttipi beste ordena batean paratzeaz gain, esaldi batzuk aldatu, laburtu edo luzatu egin dira; hainbat galdera kendu eta galderaren bat edo beste gehitu. Revolen katiximaren itzultzaile eta moldatzaile euskaldunak oro har Maytieren aukera ortografikoak eta lexikoak ontzat eman zituen; hala eta guztiz ere, era askotako aldaketarxo ugari sartu zuen liburu osoan.¹²

¹¹ Bestela ere, oso zaila iruditzen zitzaigun François de Revolek urte berean, 1770ean, dotrina bi aldiz inprimaraztea. Portadako urtea gaizki paratzea axolagabekeria handia da, beharbada, baina badaude adibide gehiago: 44.f edizioan ere okerreko urtea paratu zuten (ikus Vinson-Urquijo 1984: 420). Dupoux moldiztegiaren historia ezagutu nahi izanez gero, ikus Lacaze 1884: 159-173.

¹² Hona gutxi batzuk, han-hemendik jasoak (*CatOlo* / *CatOlo2*): *lanian jarry gabe* / *lanian hasi gabe*; *oguen eguin* / *ofensatu*; *beguiratu* / *conservatu*; *particulariki* / *berheciki*; *eman eçadaçu* / *eman içadaçu*; *dangerian* / *langerian*; *iravazteco* / *irabazteco*; *Mysterioac* / *mysterioiüac*; *beytoatça* / *beytoatça*, *Ifernubat* / *infernubat*; *gracia* / *gratia*; *penitentia* / *penitencia*; *celietrat* / *celietarat*. Bestalde, lehen katiximako bi edizioekin konparatuta, konturatu gara, bi horien arteko aldaeretan, bigarren katixima honek gehienetan B-rekin egiten duela bat; halaz ere, ez da inola ere B edizioaren kopia.

Berriki lortu dugu *Jean de Paris* pastoralaz Iñaki Mozosek egin duen tesi argitaragabea, autoreak berak eskuratuta. Tragedia horren bost eskuizkribuetatik hiru XVIII. mendekoak dira (Mozos 1994: 5): A, “datarik gabekoa baina zaharrentzat jotzen duguna, mendearen lehen erdikoa gehienez ere”; B, 1760koa; eta C, 1777 baino lehenagokoa. Tesian D (1827) eskuizkribuaren edizioa eman du, baina Mozosek A izkribuaren transkripzioa ere utzi digu. Beranduegi, lan honetan nahi beste kontuan edukitzeko, baina, edozein modutan, garrantzi handiko lekukoa denez, eskuizkribu zaharrenaren lehen hirurehun ahapaldiak ikuskatu ditugu.

Jusef Egiategiren *Filosofo-buscaldunaren Ekbeia* (1785) ez dugu corpus horretan sartu, egile hark ez zuelako zuberera hutsean idatzi. Gauza jakina da hori, baina adibide gutxi batzuk ekarriko ditugu hona: *amoregatik*, *berthüde*, *borbondade*, *bandios*, *baliös*, *barkhatzen*, *gauza* (51; *gaiza* 271) edo *berze* erabili zituen, bazter euskalki horretako *amorekati(k)* edo *amurekati(k)*, *berthüte*, *boronthate*, *-us*, *pharkatzen*, *gaiza* eta *beste* baztertuta. Peillen ediziozileak ez du, damurik, testua zegoen-zegoenean eskaini, idazkera oraingotuta baizik; guri, ordea, jatorrizko grafiak aztertzea komeni zitzai-gun. Edizioan, besteak beste, *s* eta *z* ahostunei buruzko informazioa galdu da, etsenplu honetan ikusten denez: jatorrizkoak *guizala* (36) dio eta Peillenek *gisala* eman du (37). Izan ere, egungo ortografiarekin ezin dira txistukari ahostunak bereizi, ez sail batean (*gisa* /*l*/, *nabasi* /*l*/), ez bestean (*plazer* /*z*/, *güzi* /*s*/). Egiategik nola paratu ote zituen fonema horiek paperean? Ohiko *ss* / *s* eta *c*, *ç* / *z* aurkakotasunez baliatu zen? Haren idazmoldeari azterketa zehatza zor zaio, oso berezia dirudi eta: esaterako, <bessala> idatzi zuen gaurko *bezala*. Guztiarekin ere, kontuan izan dugu haren idazlana; askotan *OEH*-ko lexikografoei esker, beren corpusera liburuko hainbat orrialde (157-278) irauli dituzte eta.

10. Aurreko testu horiek osatzen dute ikerlan honen corpusa, eta horiez ari gara “gure corpusean” diogunean. Lekuko berriagoak ere izan ditugu, noski, aztergai. Esate baterako, *Edipa* pastoralara, XVIII. mendearen bukaerako eskuizkribua (Gidor Bilbao 1991: 515). XIX. mendeko testuetako adibideak ere ekarri ditugu, usu aski. Laguntzaile ederra gertatu zaigu *OEH*, honako lekuko hauek osorik bereganatu dituelako: *Xarlem* (c. 1800), *UskLiB* (c. 1837), Etxahun, *Ip Dial* (1857), *CatS* (1872), *Ip Hil* (1894), *UNLilia* (1897).¹³ Horiez gain, oso kontuan izan ditugu, besteak beste, honako idazkiok, *OEH*-n baliatzen ez dituztenak: *Meditacioniac* —lapurteratik zubererara bihurtua (1844)— eta *Heren-ordreco escu libria* (1860). Orobat, hiztegi horretan, guk aztertutako hitzetan bederen, ia inoiz aipatzen ez diren bi: *Maiatza* (1852) eta *Ciberouco Guthuna* (1852). Azalpen honetan barrena ezin konta ahala adibide hartuko ditugu, esku beteka, Gèzeren hiztegitik eta Larrasquetenetik.

¹³ *OEH*-tik hartutako adibideak ematean, normalean ez dugu adieraziko testu zaharrea zer orrialdetan agertzen diren. D’Astrosen katiximaren zubererazko bertsiolari dagokionez (*CatS*), *OEH*-k 1872ko edizioa darabil —urte horretakoa da, behintzat, inprimatzeko baimena—; guk beste bi edizio, 1860an eta 1876an baimendutakoak (Lazkaon, beneditarren komentuan daude aleak eta Joxe M. Rementeriak eskuratu dizkigu horien kopiak). Darabiltzagun bi edizioetan (eta baita bestean ere, itxura guztien arabera) testu bera dago, orrialdez orrialde berdina, grafia aldaketa gutxi batzuk kenduta. Ikus Vinson-Urquijo, 1984: 425, 191.f. Gure azterlan honetan adibideak aldamenen datarik ez duenean, 1872koa da.

11. Hitz guztiak ez dira maiztasun berarekin usatzen eta horrek, jakina denez, ondore fonetikoak ditu: eguneroko eleek aiseago jasaten dute erregela fonologiko baten eragina, hitz bitxi, literario edo bereziek baino. Idazkiak aztertzean, gogoan izan behar da arduraz azaltzen diren hitzak, erabat harturik, ahazkoan ere arduraz baliatuko zirela, eta apurretan agertzen direnak, berriz, mintzatzean ere apurretan erabiliko zituztela. Bestalde, testu hau kristau ikasbide bat da eta bigarren parte osoa frantsesetik iraulia du. Uste izatekoa da, beraz, horko hitz asko asimilatu gabeko maileguak izango direla, hitz ikasiak, herritarren eguneroko hizkeraz landakoak. Ez dezagun ahantz Frantzian berandu hasi zirela —XVII. mendearen erditik aurrera— haurrei kaxima sistematikoki irakasten eta aztura berri hori emeki-emeki zabaldu zela aitziz barrutitan. Gainera, Oloroeko elizbarrutian —eta, beraz, Zuberoan— kosta zitzairen, bai, Trentoko Kontzilioaren arauak betetzea (Agirre 1998b: 337 eta 342).

Mailegu batzuk hitzunik asko ala gutxi erabili ote dituzten eta, ondorioz, euskararen arau fonologikoetara makurtu ote diren jakin nahi dugunean, gogoan hartuko dugu zenbait idazle garbizale samarrak izan direla. Halakoak ditugu Belapeire (ikus Agirre 2002) eta Intxauspe, Sohütako erretorearen euskara ‘garbia’ goraiipatu zuena. Hara zer esan zion kalonjeak Bonaparteri behin:

Dans la traduction souletine du cantique vous pouvez mettre *bibotzez umil*; ce terme est plus souvent employé que *aphal*; je n’ai préféré ce dernier que parce qu’il est basque et que l’autre ne l’est pas (in Irigoien 1957: 201)

12. Testu zaharretan —hiztun baten edo herri baten hizkeretan legez— barne aldaera ugari topatzen ahal dira, azterketa xehea eginez gero. Jakina da, gainera, hizkuntz aldaketa guztietan, aldaera batek bestea ordezkatu aitzin, biak elkarrekin bizi izaten direla aldi luze edo labur batean eta bien erabilera maiztasuna aldatuz joaten dela.¹⁴ Horrela, Belapeiregan ikusiko dugu, esaterako, garai hartan *iützi* eta *eitzi* formak lehian ari zirela. *T(h)enpora* zaharrenean eta *denbora* berriaren arteko borroka, aldiz, geroagokoa da; 1837ko liburu batek bi aldaerak ematen ditu. Bestalde, mailegu berrietan ere, konparazione, ohikoa da formen txandaketzea; alegia, aldi berekoak diren ebakeren arteko lehia. Aldakortasun horiek oro aintzat hartu ditugu lanean, eta saiatu gara aldaeren erabilera maiztasunak zehazten.¹⁵

13. Testuotako formak interpretatzean, ez dezakegu inola ere ahazt zuberera, garaitiko euskalkien antzo, mende hauetan aldatu egin dela.¹⁶ Normala da Belapei-

¹⁴ Bynon-ek dioenez, “la variación sincrónica del habla de una comunidad es, precisamente, el vehículo mediante el cual avanza el cambio lingüístico: la aprobación o desaprobación (y, de esta forma, la permanencia o la eliminación) de variantes concurrentes que son regidas por presiones sociales” (1981: 16-17).

¹⁵ Caminok dioskun legez, guztiz onartuta dago egun testuen barreneko aldakortasun hori; gramatika arau zeharo erregularren bidez deskribatu ezina den edozein hizkuntz jokabide erabat zilegia dela aitortzeko prest egon behar du behatzaila modernoak. Bestalde, Dees-ek metodologia zehatza eskaini du garai desberdinetako testu zaharrak erkatzeko; hizkuntz aldaketak aztertzeko, elkarrekin lehian ari diren aldaeren maiztasun erlatiboa denboran zehar neurtzea proposatu du. Ikus Camino 1997: 53.

¹⁶ Horregatik, Antoine d’Abbadiek (1874) *Pronus*-en bigarren edizioaren sarreran idatzitakoa ez da, noski, egia osoa; hara zer dioen: “Cet écrit et le catéchisme de Bela-Peyre [...] sont un témoignage du peu de variation, ou plutôt de l’absence de variation dans le dialecte souletin depuis deux cents ans”.

rereren denborako hizkuntz egoera ez izatea gaurkoa bera. Horregatik, arriskutsua litzateke hizkuntz ezaugarrien kokapen modernoari gogoia eman eta itsu-itsuan pentsatzea *Catechima laburra*-ko aldaera batzuk aldi hartan Zuberoan ez zituztela hiztunek erabiltzen; gainera, ororen buruan, egungo eguneko zuberera mintzatua —hizkera horren barreneko aniztasuna eta oparotasuna— ez dugu behar bezala eza gutzen. Hortaz, Belapeireren katiximan eta beste obra batzuetan *bait-* edo *-garren* irakurtzean ez da nahitaez uste izan behar testu horiek lapurteraren edo behe nafarreraren eragina edo kutsadura izan dutela. Ikus Camino 1997: 43 eta 161.

Atari hau ixteko, aipa dezagun diakronia ez dela ardatz bakarra: horrekin batean, diatopia ere aintzat hartzekoa da, nahasterik sor ez dadin. Zubereraren barruko aldaera geografikoak izan dira gorago mintzagai, eta, berehala, saio honen lehendabiziko atalean ikusiko dugu bokal sudurkariaren sailean desberdintasunak daudela hizkeren artean, XX. mendean. Honelakoetan, bada, diatopia eta diakronia ongi bereiztea komeni da. Horregatik, ezaugarriek gaur duten banaketa geografikoaz ahalik eta datu gehien lortu beharko genituzke.¹⁷

1. Bokal sudurkariak

Badakigu garai hartan zubereraz bokal sudurkariak bazituztela, Belapeirek sudurkaritasuna adierazteko ikurrik ez erabili arren eta orduko lekukotasunik —bizkaierari buruz Madariagak eta Garibaik utzitako adierazpenen antzekorik— ez izan arren. Ezaguna denez, behiala bokal artean *n* galdu zen eta haren aurreko bokala sudurkari bilakatu. Halako bokalak urrituz eta desagertuz joan ziren gero, eta egun zubererak ditu soil-soilik; erronkarierak ere bazituen, iraungitzean.¹⁸ Belapeireren idazkia kontsonantea erori ondokoa denez (*b* batzuk bokalarteko *n* horren ordainak dira: *obore*, *mehatxi* eta abar), baziren, naski, bokal sudurkariak.¹⁹ Zubereraz, guk dakigula behinik behin, Juan Felipe Belak seinalatu zuen sudurkaritasuna estreinaiko aldiz; bere hiztegian egin ere (ikus grafiak 2.8). Revolen katiximan *bugun-* / *ukben* dator (64), Maytieren *bugu ukben* (65) grafiaren lekuan. Belaren antzera, bokal sudurkaria seinalatu nahi du idazleak *n* horren bidez? Baliteke, baina ez dugu halako berterik aurkitu testuan.²⁰

¹⁷ Tesia aurkeztu genuen egunean, Iñaki Camino epaimahaiko kideak eman zigun ideia hau.

¹⁸ "En la mayoría de los dialectos la nasalidad de las vocales ha desaparecido como regla, pero también ha podido sufrir una evolución que ha conducido al restablecimiento de la oclusión oral [...]" (FHV 302). Fonologikoki sudurkariak ziren bokal hauen urritasunak azalduko luke sudurkaritasuna galtzea (FHV 302, 6. oh.). Egun, Petarrean ozenki ahoskatzen dute sudurkaritasuna (Peillen 1992: 254).

¹⁹ "El proceso [...] estaba cumplido en lo fundamental para comienzos del siglo XI, cuando encontramos ya el antr. *Aceari* y algo más tarde *ardum*, *avaign* en la Guía del Peregrino. La gran mayoría de los préstamos latino-románicos de alguna antigüedad ha sido afectada (las excepciones como *tenore* 'ocasión, tiempo' son de introducción reciente) y en principio no hay razón para pensar que las fechas sean muy distintas de las que el mismo fenómeno tiene en gascón o en gallego-portugués" (FHV 302).

²⁰ *CatOlo2*: *bugu (ukben, ukbayte-)* 72, 85, *chabubat* 70, *abalkeric* 83, etab. *N* letra paratzea nahasgarria da eta, agian, behin erabili, eta ondoren erabat baztertu zuen aukera ortografiko hori. Nolanahi ere, adibide bakar hori tipografoaren hutsegitea izan liteke; lerro amaierako hutsa. Zer egiten du, gainera, lerro bukaerako mairaxo horrek?

Bokal sudurkariak galduz joan direnez, pentsatzekoa da, gainera, XVII. mendean gaur baino gehiago egongo zirela. Lafonek (1958: 82 eta ond.) bilakaeraren berri eman du: 1926-36 aldian berak Larrañen jasotako informazioa eta Bonapartek (1869, "Observations": xxix-xxx) zein Larrasquetek (hiztegiko transkripzioetan) utzitakoa erkatu eta hauteman zuen bi ikertzaile haiek horrelako bokal gehiago bildu zituztela.²¹ Guztiarekin ere, informazio hori ez da dena leku berekoa (Lafon Zuberoako hegoaldean ibili zen eta Larrasquet ipar-ekialdean) eta, gorago esan bezala, datuak kontuz interpretatu behar dira diatopia eta historia ez nahasteko. Horrenbestez, esango dugu, Zuberoako hizkera batzuetan bederen, *Catechima laburra*-ko hitz hauek sudurkaria zutela:

*abálke, abazten, abolcatu, abolcu, diharía mug., ibian ines., guihaur, cibaureyec, hugu, ibardesteco, lhauterian, íbes (eguiteco), ibor, christi, mibi, obognen, obore, oboratu, chaba (eraciric), chabu, (genté) chebec, çubur, çuburtcia; cosia muggb., latiz inst., medeci; arraço, presoubat, saso.*²²

Izan ere, azpiko hauek dira Bonaparteren eta Larrasqueten transkripzioak. Parentesi artean, bokal sudurkariak nondik etorri ziren argitzeko elementuak emango ditugu: kontsonante sudurkaria agerian duten beste forma batzuk (esaterako, beste euskalki batzuetako aldaerak) eta etimoak. Bi aztertzaileek bildutako adibideei ez diegu markarik ezarriko; bietako batek bakarrik eskaini badu hitza, Bon edo Lrq ipiniko dugu.

*ābálke.*²³

Bon *ābatze* —birritan ematen du Printzeak hitz hau eta bi agerraldietan halaxe, sudurkari bakarrarekin—, Lrq *ābātz* (cf. *abantzi*, kontsonante sudurkaria berrezarria duena, FHV 305).

Lrq *ābōlka*, Lrq *ābōlkū*.

Lrq *dihāñ* (lat. *denarius*).

Lrq *ēhī* (cf. SP *ehin*, *ehinki* eta H *ehinki* in OEH).

²¹ Lafonek aztertutako hizkeran *ardú*, *kbarrú* 'izotza', *hazkú* 'azkonarra', *arraZú* bezalako amaierako bokalak ez zuen sudurkaritasunik; cf. Lrq *ardú*, *kbarrú*, *hazkú*, *arraZú*. Bestalde, bokal artean eroritako *n*-tik etorritako aspirazioaren aurreko eta atzeko bokaletan ere badira desberdintasunak: Barkoxen biak ziren sudurkariak (Larrasquet 1931: 232); Lafon ohartu zen zenbait hitzetan aurrekoa bakarrik zela halakoa (*ibíze*); Lhande zalgiztarrak ere, hiztegiaren sarreran (1926: xxxi), hasperenaren aurreko bokal sudurkariak aipatzen ditu soilik; azkenik, Peillenek dio lehen sudurkaria ozenkiago ahoskatzen dela bigarrena baino (1992: 254).

²² Hor dago *Çuberoaco* ere (I 17). *Xibe(r)ú* dakar Larrasquetek; sudurkaritasuna analogikoa dateke: "En Alta Soule, Lafon sólo recogió *Xibeña*, o [-éwa] (y *Xibeñár* 'suletino'), siempre sin nasalización. *Xibe(r)ú* tiene que ser analógico, ya que en suletino (cf. *préstamos como arrazú*, etc.), no hay nombres en *-u* acentuada y no nasal" (FHV 481). Belapeirerenean, baina, berezko *-a* du.

²³ Err. *álke*. Hitz elkartua dirudi: 'ahal + gabe' (FHV 354). Lafonek (BSL 58: 213) zalantzan jarri zuen hipotesi hori, baina Mitxelena bere iritziaz eutsi zion (ikus FHV 461). OEH-n ondokoa dator: "Los reparos de Lfn BSL, no invalidan esta hipótesis. Es cierto que S. *ābálke* (< **anal*-?) tiene vocales nasales que faltan en *ahal*, pero la nasalidad es muy lábil y puede haberse perdido en los usos típicos, verbales, de *ahal*, en estrecho contacto con el verbo finito y otras partículas: téngase en cuenta la variante común *al-* en *alba-*, *albait* etc."

gībāu; Bon *zībāuriek*, Lrq *zībāūīēk*; *zībāu*; *ībāu*.²⁴

Lrq *hūgū*, -ū sud (< *(b)igunil-e, FHV 150; cf. Bp *hūgūnkeria*, Maister 394 *hūgūn-tarzuin*).

ībārdets (*in-, Uztarroze *īardetsi*, FHV 197).

Lrq *ībāuti* (cf. BN G *in(b)auteri*, Err. *īñaute*, FHV 97).

ībēs (Err. *īēs*, B zah. *īēs*, *īñēs*, B *īñēs*, *n* berrezarririk, FHV 304). Egiategik <n> grafiaren bidez adierazi zuen sudurkaritasuna: *inbesi* (55).

Lrq *ībūē* 'ihur + ere' (*e-nor, FHV 304). Egiategi *inbork* (50), *inburek* (38, 262)...

Bon *khiristi*, Lrq *kbi(r)ixtī* (< *-istīāi?, Err. *kristiāi*, FHV 153; cf. biarn. PDFO *crestiā*).

mīhī (B zah. *mī(i)*, **bini*, FHV 146).

ūbūñ (*ono-, FHV 140 eta 303).

Lrq *ūbū(r)ē* (lat. *bonos, honorem*).

xābā, *xābū*, -ū sud (lat. *sanum*, FHV 152).

xēbē (Err. *xē*; *-ene, FHV 146).

Lrq *zūbūr*.²⁵ Lrq *zūbūrtze*, *ū* guztiak sud. (ikus FHV 303).

kosī 'lehengusua'; Lrq *kosīā* 'lehengusina'; Lrq *latī*; Lrq *bedēZī*.

Larrasquetek hiru maileguok ditu: *arraZū*, *preSū*, *saSū*.²⁶

Azken horiek biarnesetikoak dira, inondik ere: biarn. *kosī* ([u]), *latī*, *medecī* (PDFO);²⁷ hondarreko *n* galdu ondoko bokal sudurkaria dute horiek.²⁸ Gainera, Lafonek esan duenez (1962: 88-89), *ardū* eta *lanhū* kenduta, -ū azentudunaz amaitutako hitz gehienak mailegu biarnesak dira:²⁹ biarn. *rasū*, *presū*, *sasū*, *patrū*, *arratū*; lat. -*ōne(m)* > biarn. -*ūn* > -*ū*. Dena dela, Mitxelenak ez du esan erromantze horri hartuak direnik eta *-*one* bukaeratik abiatu da, ondorengo bilakaera euskararen bertan gertatu bailitzan (FHV 147-148): zub. *-*ō* > -*ū*.³⁰

Belapeireren garaiko zubereraren eta oraingo zubereraren artean ez dugu sumatu alderik: Bp *erreguigna*, *artçagnen* eta egun (Lrq) *erregiña*, *artzāñ*, esaterako; bizkaieraz, haatik, badira diferentziak bai testu zaharren artean, bai orduko eta gaurko egoeren

²⁴ Hitz hauetan sudurkaritasuna ez da antzinako bokalarreko *n* batetik sortua: "[...] la nasalidad es secundaria en el sul. *ībāu* 'tú mismo' y debida acaso a la influencia de *nihāu*, yo mismo" (FHV 299, l. oh.).

²⁵ XX. mendean, *zūbūr* hitzak bi bokalak sudurkariak ditu oro har zubereraz, baina Larrañen bokal sudurkaririk gabe ahoskatzen da (Lafon 1958: 84).

²⁶ Azkenik, Belapeirek *patron* darabil, baina *patrou* aurkitu dugu zubererazko testu batzuetan (ikus aurrerago 3.7).

²⁷ *SarraSī* dugu biarnesetiko beste mailegu bat: "La chute du *n* final correspond à l'usage béarnais, la dernière consonne est sonore, et le *i* accentué (et nasalisé) comme toujours en béarn. après la chute de la consonne finale" (Oihartzabal, *Xarlem* 125. or.).

²⁸ Egundako sudurkaritasuna galdu dute: "Cette prononciation nasale a disparu dans la plupart des parlers modernes, surtout en Béarn et en Bigorre" (Rohlf 1977: 6, 11. oh.).

²⁹ "... et ils ont été empruntés à une époque où *u* ne se changeait plus en *ū*" (Lafon 1962: 89). Hitzok latin-hizkuntza horretatik zuzenean mailegatuak direlako ustea, bestalde, Gavelengandik (1920: 268) jaso zuen Lafonek.

³⁰ *Z lebū* da Mitxelenaren adibideetako bat; biarnesez badu parekoa: *leū* (PDFO). *OrhoiCant* testuan (47) eta *Charlemagne* pastorelean (119) *miliū* <milliou> dugu, biarnesez bezala.

artean, ordutik hona bokalek sudurkaritasuna galdu eta inoiz kontsonantea berrezarri delako (*RS arzayoc*, egungo *B artzaiñ*). Ikus *FHV* 49, 303 eta ond.

2. *ü* bokala

Oihenartek atsotitzen hitzaurrean emandako lekukotasuna (1657) aski ezaguna da; Zuberoan eta Nafarroa Behereko zenbait tokitan, *u* frantsesez bezala ahoskatzen dutela dio. *Catechima laburra* aztertu eta ikusi dugu Belapeireren garairako *u* > *ü* aldakuntza fonologikoa guztiz gertatua dela; baita *u-ü* > *ü-ü* eta *i-ü* > *ü-ü* asimilazio atzerakariak ere. Autoreak frantsesetikiko <u> eta <ou> darabiltza, eta haren grafikak bat egiten dute Gèzeren eta Larrasqueten hiztegiak formekin, segidan aipatuko ditugun xehetasunak gorabehera. Lehenik, iduri du Belapeireren honako <u> hauek ez dutela *ü* ahoskera: *aiturunsemiac*, *Erresuma* eta *Errume*.

aiturunsemiac (II 52). Mitxelenaren hiztegiak *aitürünsemiac* transkripzioa ez da, ausaz, ona. Izan ere, forma hori *aitonenseme-tik* badator (*IC aita onaen seme* da jatorritik gertuen dugun lekukoa), *o* > *u* izan du besteak beste, eta itxiera edo hersketa hori berriagoa da *u* > *ü* baino. Bestalde, *Testament Berria* lapurteraren lekukoan (Baiona, 1828) *aiturun seme* dago eta, halatan, bigarren *u* hori apika ez da hutsegitea, nahiz eta Intxauspek bere alean eskuz zuzendu (*aiturensemiac*)³¹ eta zubererazko beste testu batzuetan besterik egon: Bereterretxan khantorian *aitunen semek* eta *Saint Julien* pastorealean *aituren seme* (grafia gaurkotuak); Gèzek ere azken bi aldaera horiek bildu zituen hiztegiara, hitzaren bi osagaiak lotuta. Ikus *OEH*.

Erresuma.³² Leizarragak bere hiztegiñoan dio zubereraz ez dutela *resuma* erabil-tzen.³³ XVI. mendean ez zuten usatuko, baina handik aurrera tradizioan maiz agertu-ko da, idazkirik zaharrenetan *erresuma* idazmoldea duela: Belapeirez gain, ikus *Pronus*, *CatOlo*, *OthoiCant* eta *CatOlo2*. Beraz, pentsatzekoa da hitz hau auzo euskalkietatik mailegatu zutela zuberotarrek; hasiera hartan, lapurtarren eta baxenabartarren grafia atxiki zuten agian idazleek eta, hortaz, beste bi tradizio horietan legez, <u> grafema [u] baliokoa izango da. XVIII. mendetik aurrera, *erresoma* idazkera ere azaltzen da: Maister, *IganPr* eta Ress. Baita <ou> ere: *Jean de Paris*, *Med*, Etxahun, *Her*, Ip *Mt*, *Imit-Eg* eta Gèze; Lrq *erreSüma*. Ez dakigu zein den hitzaren etorkia (*DEV*), baina mailegua dateke, agian erromantze batetik hartua, *s* ahostuna baitu. Oihartzabalen iritiz, sudurkari aurreko itxiera izan du, *Charlemagne* pastoralaren BB eskuizkribuan adierazia eta BN izkribuan ezkutatua, honetan beste askotan bezala.³⁴ Horrenbestez, Belapeireren testuan [u] irakurri behar da, guk uste.

³¹ *Catechima laburra*-ren ale bat zuen Intxauspek, eta han zuzenketak egin zituen eskuz. Horiek guztiak bildu ditugu gure edizioan (ikus Agirre 1997: 293). Aipa dezagun, bidenabar, Oihenartek eta Tartasek *aitorenseme* dutela.

³² Hona aldaera grafikoan adibide zenbait. *Erresuma*: Bp I 36, 41, 84, 140, II 67, 73, 108, 134. *Pronus* 18, 21. *CatOlo* 8, 36, 51. *OthoiCant* 97, 99. *CatOlo2* 3, 39. *Erresoma*: Ress 45, 50. Maister 3, 63, 87, 379. *IganPr* 5, 6, 13. *Erresouma*: *Jean de Paris* 9, 18, 87, 206, 217. *Med* 20, 62. Etxahun *Goure j. Aph.* 4. ahap. *Her* 14. Ip *Mt* 3 2. Ip *Imit-Eg* 382.

³³ Zubereraz *retatua* omen zerabilten ('erreinua'); literaturan oso gutxitan usatu den hitza: Leizarraga-ren zerrendako aipamen hori eta Etxepareren adibide bat (*erretatu* 69), besterik ez dakar *OEH*-k.

³⁴ *Xarlem*: BB *resoumaq*, BN *resomak* (17). Ikus, gainera, Oihartzabal 1990: 117.

Errume- (I 38, 86, II 37...). Artatsua da izkiriatzaile hau, baina, halere, harrigarria da hark hamaika agerraldietan *u* paratu izana. Belak ere *Errumera* du (21). Sudurkari aurreko hersketa dukegu eta, hortaz, [u]:

Errouma- (Egiategi 29, 62,³⁵ *Xarlem* 225, *Apoc* 17 3 oh., *Her* 14), *erroumanouac* (*Her* 4); cf. *Roman* (Mercy 9) eta *romano(u)aren* (*Pronus* 17, *IganPr* 4), idazkera etimologikoak, eta *Erromaco* (*CatOlo* 38), *Erroman* (Ress 8), denak ere itxiera erakusten ez duten grafiak.³⁶

Badira, bigarrenik, <ou> aipagarri batzuk: *ourço*, *houx* eta *itchoura*.³⁷ Has gaitezen hegazti izen hori aztertzen. *Ourço* (I 85, II 28), *ourçume* (II 104, 104) eta *ourchapal* (II 104, 104). Maisterrek ere *etcheourçouari* du (230). Baina Larrasqueten hiztegiak *ürzo*, *ürzo-biime* eta *ürxaphal* dakartza eta, gainera, *ü* balioko grafiak dituzte lekuko hauek: *OthoiCant* 61 *urço apal*, Intxauspe (*Mt* 3 17) *urzo*; *Gèze*, Casenave *ürzo*; *Etch* 70 *ürxaphal*. Bestalde, ikertzaileek ez dute esan *rz* ingurunea *u* > *ü* aldaketa eragotzi zutenetakoa denik; 'r + herskari apikaria' bai.

*houx*³⁸ idatzi zuen beti, baina *Vxartiac* (I 92), *uxartetan* (II 68). *Pronus* liburuñoan bitasuna dago: *houxic* (2) / *hux* (13). Idazle askok *ü* ahoskera erakusten du: *Maytie butz eguin*, *Ress buts* eta Maister *hux*; *Gèze* eta *Lrq hüts*. Peillenek dio Belako Zaldunak eta Egiategik *butsa* darabilte, <ou>, nahiz eta egun *hütsa* den (1983: 132).³⁹

itchoura (I 29, II 17, 28). Mitxelenaren ustez, digrama hori *ü*-ren lekuan dago agian, *Gèzek utchura* du eta (*FHV* 471). Baina lexikografo horrek *itchoura* ere bildu zuen, eta forma horixe dago hauetan ere: *Jean de Paris* 78, Maister 106, 301, Egiategi 67 eta *Her* 80. Bada, azkenik, hirugarren aldaera bat, *itxiura*: Intxauspe *Imit-Eg* 351, *Gèze* (*apparence* sarrean) eta *Lhande*; Davantek diosku Belapeirek *itchoura* idatzi zuela egungo *itxiura* (1983: 13).

Dakigunez, dardarkari bakunaren aurrean ez zen *u* > *ü* gertatu. Salbuespenen artean *-üra* atzizkiko hitzak daude, eta Belapeirek, *itchoura* kenduta, *-ura* idatzi zuen: *solthura*, *arrancura*, *escritura*, *tonsurura*, *creatura*, *likhisdura*, *oliadura*, etab. Izkiriatzaile honek zubereraren ezaugarri fonologiko hauek idatzian leialki jasotzeko isuria duenez (*ülhün*, *ütsü*), ez dago zertan pentsatu *itxiura* hori forma orokorra delako usatu duela. Gainera, ikusi dugu agerraldi zaharretan aldaera hori dagoela (Bp, *Jean de Paris*, Maister).

Ohargarria da gure egilearen erregularatasuna, beti <ou> eman baitzien hemen aztertutako hitzei. Itxura denez, *urzo*, *butz* eta *itxiura* ahoskatzen zituen. Zubereraren barrenean baziren, bada, desberdintasun apur batzuk sail honetan. Lafonek *usuki* / *ütsüki* bikotea aipatu du:

³⁵ Egia esan, grafia gaurkotua besterik ez dugu; Peillenek *Erruma* eman du eta, beraz, Egiategik *Errouma* idatziko zuen.

³⁶ Tartasek *errumeco* (*Olsa* 11) eta *Erromaco* (24) ditu.

³⁷ Ikus *FHV* 471. Mitxelenak aipatutako adibide horiez gain, ez dugu gisa horretako besterik aurkitu.

³⁸ Bp I 21, 86, 87, 119, 124, 126, 147, II 20. <u>: *CatOlo butz eguin* 46, *butz eguiten* 56. Maister *hux* 13, 202, *huxegatic* 'hutsengatik' 360; *husten* 'hustu' 345. *Ress butz* 20, 24, 43. *CatOlo2* idazkiko *Heu eguiten* (23), jakina, inprimategiko okerra da: *hux eguiten* (33) dator Augustin Henaultek inprimaturiko edizio batean (J.U. 5265).

³⁹ Egiategik, egia esan, bi aldaerak ditu: *hüts* (38, 68), *butz* (38).

Mordu se dit dans toute la Soule *usúki* (cf. lab. *ausiki*, guip. *usiki*), mais à Larrau *üsúki*; dans cette dernière forme le second *ü* a entraîné le premier. Ce mot est le seul où j'ai observé en Haute Soule une divergence dans l'emploi de *u* et de *ü* (1962: 87).⁴⁰

Ikergai dugun aldaketa oztopatu zuten inguruneak ongi zehaztuta daudelarik, katixima honetan badira *ü* batzuk egongune horietan bertan, *-üra* atzizkiko maileguez landa. Salbuespenak, jakina, erregela fonologikoak indarra galdu ondoan sartutako maileguak dirateke; bestela, eguneroko hizketa arruntean usatu ez zirelako, hizkuntza hartzailearen sistema fonologikoari egokitu gabeko maileguak izango dira.

S aurrean: *acusatu* (II 48), *aküsátü* (OEH),⁴¹ cf. biarn. *acusar* [y]; *Jesus-Cbrist*, Lrq *JéSüs*; *justicia*, Lrq *jüstizía*, cf. biarn. *justicia*; *musica*, Lrq *müSika*, cf. biarn. *musica*; *usatu*, Gèze *usatu*, cf. biarn. *usar*; eta agian *Jerusalemeco* eta *Pilatusen*. Dardarkari bakunaren aurrean: *naturala*, Gèze *natura*; *iura*, *iuraticia*, Gèze *jura*, Lrq *jü(r)a*; etab. Bestalde, *choufflestatu* (II 47) maileguan *u* dago, nahiz eta inguruneak *ü* eskatu; cf. fr. *soufflet*.

3. o > u

1. Aldaketa hau orokorra bada ere, Zuberoan beste inon baino indar handiagoa izan du (FHV 54 eta ond.). Zaharra dugu, Etxepareren eta Leizarragaren idazkerak erakutsi legez. E *bon* / *bun*, *onsa* / *unsa*, *hongui* / *ungui*, *honec* / *hunec*. Lz *hun-* erakuslea; *on*, *onbetsi*, baina *vngui*, *vnguisco*; *ongarri* / *ungarri*. Beren hizkeretan zegoen ebakera bikoitzaren isla izan litezke aldaera grafiko horiek (FHV 56). Badakigu, bestalde, aldaketa hau harako *u* > *ü* eta *u-ü* > *ü-ü* haiek baino berriagoa dena: *hüntü* eta *ezküntü* ikusi besterik ez dago.

Belapeireren ortografiari buruzko azterlanean esan genuen gutxitan jaso zuela bilakabide hau: *boula* (< *bun(e)la*)⁴² eta *noun* formetan *n* aurreko itxiera dago; *ihour*, *mouztia*,⁴³ *mouldé*⁴⁴ eta *bala noula*, berriz, sailkapen zaileko adibide bakanak dira (FHV 54). Zuberotar honen grafiek benetako ahoskera estaltzen bide dute. Mitxele-naren aburuz (FHV 471), idazkerak idazkera, orduko egoera oraingoaren antzekoa zen, Belapeirek —Etxeparek eta bestek bezala— okzitaniarren usadio kontserbatzaile hartu baitzuen jarraibide eta eredutzat. Horrenbestez, on da denbora hartako ohi-tura okzitanoen eta biarnesen berri izatea.

⁴⁰ Hona zer dioen Peillenek: "Ligiko euskarán, zakur batek sakonki ozkatzen zaituenean *usúki* esaten zaio ozkari, ausigiari, baina azalekoa bada *üsúki*" (1992: 254). Azken forma hori erabili zuen Meister Ligiko erretoreak 56. orrialdean: *araguiaren alagrantciac oro eptiki sartcen dira, bena açkenian ussukiten die eta hil eracitcen*. Cf. Gèze eta Lrq *usuki*. Gèzek badu beste aldaera bat: *isuki* (grafia gaurkotua) 'mordre, piquer'; cf. Ip *suguiac isoukivric* (Irigoien 1957: 180).

⁴¹ OEH: "aküsátü (en S a pesar de ir ante s, sin duda por ser préstamo reciente)"; *Charlemagne* pastoralak eta Etxahunek *aküsátü* dakarte.

⁴² Intxauspek Bonaparteri esana: "on dit *bola* pour exprimer comme cela, et *bounla* ou *boula* pour rendre comme ceci" (Irigoien 1957: 211).

⁴³ Idazle zuberotarrek *muztü* erabili dute; Tartasek lehenik (OEH, s.v. *moztu*).

⁴⁴ OEH, *molde*, 2 'manera, modo': "Los autores suletinos emplean la forma *mulde* (Belapeyre, Inchauspe y Constantin junto a *molde*)". *Mouldezco leteretan eçaria* dute portadan *Maiatza* eta *Meditacioniac* liburuak; *mouldezco hitcetara eçarivric*, berriz, *Ciberouco Guthuna* lekukoak.

2. Okzitaniaraz *o* itxia *u* bihurtu zen, baina garaia ezin da zehaztu, aldaketa horren ondoren eskribau okzitaniarrek tradizioko <o> arxiki zutelako XVI. mendea bitarte. Irakurleak bazekien grafema hori noiz *u* ahoskatu eta noiz *o*. Baina, urteak joan urteak etorri, *u* berriak *o* zaharrarekin zuen lotura laxatu zen, eta ahozko aldaketa idatzira pasa zuten. Frantsesezko <ou> mailegatzea izan zen irtenbidea. Biarnoan 1620 arte bere buruaren jabe izan zelarik, lurralde hartan gainerako herri okzitanoetan baino beranduago hartu zuten digrama frantses hori.⁴⁵ Dena den, XVII. mendetik aurrera <ou> nagusituko da Biarnoko *scripta*-n.⁴⁶ Aldaketa ez zen, noski, bat-batekoa izan: 1665ean, administrazioaren barrutiko testu batean (*Livre des délibérations de Sauvelade*) <o> okzitanoa eta <ou> frantsesa agertzen dira. Biarnoko literaturan are beranduago hartu zuten digrama; Fonderville olerkariak lehendabizi, XVII.aren hondarrean (Grosclaude, *Langue béarnaise*, 64 eta ond.).⁴⁷ Hortaz, badirudi Belapeirek katixima idazteari ekiten dion garaian biarnesek, erabat harturik, baztertu berria dutela <o> okzitano tradizionala, *o* itxitik etorritako [u] irudikatzen zuena.

3. Belapeireren grafiak ere kontserbatzaileak dira, nolabait esateko. *N* kontsonantearen aitzinean gertatu da batez ere itxiera (bereziki, *-on*, *-onC-* taldeetan), baina <o> paratu du egileak ia beti ingurune horretan: salbuespen bakarra *noun* da (I 152). Gainera, badirudi *n* aurrean berariaz ezarri duela *o*, aldaera batzuek salatzen digutenez: *houla*, baina *honla*, *bonlaco*, denak etorki bat-berekoak (*bonela* > *bu(n)(e)la*); *presoubat* 'presondegia', baina *presoner*. Aldamenean kontsonante sudurkaria ez dagoenean, aiseago agertzen da <ou>: *moulde*, *ibour*, *mouztia*, etab.

Testu honetan *ibur* izenordainak badu inoiz <ou>, agerraldi askoren artean bitan bakarrik bada ere (II 35, 61). Baina *nor*, *norc*, *noreki* eta *nori* azaltzen dira beti, behin ere ez *nour*. Bilakaera fonetikoa gogoan hartuta (**ez* + *nor* > **enor* > *inor* > *ibur*), uste dugu *ibur* bezala *nur* ere esango zutela hiztun zuberotarrek. Azken ahoskera hau, bestalde, *nun* formarekiko analogiak ekarri zuen, ikertzaileen ohiko azalpenak dioenez. Tradizioan *ibour* dago. 1706ko katiximan, esaterako, horixe ageri da etengabe.⁴⁸ Belapeirez eta Maytiez landara, beste lekuko batzuk ere ikuskatu ditugu burutik

⁴⁵ Biarnoan, *Fors et Costumas* (1551) eta *Styl de la Justice* (1569) testuetan bakanka agertzen da <ou>. Arnaud de Salette idazlearen itzulpenean (Salmoak, 1583), egun *u* ahoskatzen diren batzuek <ou> dute, baina beste batzuek <o>. Grosclaudek bi hipotesi ditu (*Langue béarnaise*, 65). Autoreak, *u* adierazteko, grafia tradizionala eta digrama frantsesa zerabiltzan aldi berean. Edo, bestenez, idazkera zaindu zuen, eta <o> eman zuenean ahoskatu ere *o* egiten zen. Oro har grafiak ahoskeraren arabera moldatu zituzenez, Grosclaudek uste du garai hartarako ez zela oraindik biarnesean guztiz gertatua *o* itxia > *u* bilakabidea.

⁴⁶ Hurrengo mendean, frantses homografoa duten hitzek bakarrik eutsiko diote inoiz <o>ri. Horrela, 1781eko *Délibérations des Etats de Béarn* testuan <consumation> eta <navigation> agertzen dira, frantsesez bezala, nahiz eta seguruenik [kunsumasíu] eta [nabigasiú] ahoskatu.

⁴⁷ Hona Grosclauden ondorioak: "J'ai l'impression que: 1) l'évolution du [o fermé] vers [u] s'est achevée assez tard en Béarn et qu'elle n'est pas encore tout à fait parvenue à son terme au milieu du 16e siècle; 2) l'orthographe francisée *ou* = [u] s'est introduite plus difficilement en Béarn qu'en Languedoc: ce qu'on peut expliquer par le fait que le Béarn indépendant a conservé plus longtemps les traditions graphiques de la scripta" (66).

⁴⁸ *CatOlo* 7, 12, 39, 45, 49, 64, 66, 74, 75, 83, 84, 84, 86, 90, 101, 102, 109. *Pronus*-en eta Belaren atsotitzetan ez da hitz hau agertzen. Bestalde, Oihenartek neurtitzetan *ebor* (1, 15, 22, 51) eta *ebon* (22, 22) darabiltza; *nebor* ere bai (11); baina *eboula* (5) eta *eboun* (13). Atsotitzetan, aitzitik, *nebor* dabil nagusi (89, 93, 167, 241, 330, 488...); *ebor* oso gutxitan ageri da (506).

burura (*OrboiCant*, *CatOlo2*, Ressegue, *Igantegaco Pronoa* eta Mercy), eta horietatik guztietatik Belapeire da *ibor* idazten duen bakarra.⁴⁹

4. Badakigu, konparazio batera, Belapeirek Materrenen liburua baliatu zuela eta *Pronus*-en izkiriartzaileak, berriz, *Pregarioak*. Hori dela eta, Biarnoko usadioaren eraginaz bestalde, kontuan izatekoa da lapurtarrek eta baxenabartarrek erabilitako grafien itzala; gorago (0.5) aipatu da lapurterak Zuberoan zuen ospe ona. Auzo euskalkietako idazleek *o* ezartzera bultzatuko zituzten zuberotarrak; izan ere, idazkerari dagokionez, horietako batzuk —hala nola Etxepare— aztura okzitano kontserbatzaileari jarraituzten zaizkio, esan dugunez. Gainera, ahoskeraz den bezainbatean, hersketak lapurteraz eta behe nafarreraz indar ahulagoa izan zuen zubereraz baino, eta hitz gutxiagotara iritsi zen: *bun* 'ona' eta hartatik eratorriak, *bun-* erakuslea, eta abar (*FHV* 55 eta ond.). Gogora datorkigu Intxauspek XIX. mendearen erdialdean duen irizpidea eta jokabidea, *o* idazten baitu beste euskalkien ildotik ez hastantzeko:

Dans certains mots écrits généralement avec *o*, dans tous les dialectes, par les meilleurs auteurs anciens, l'*o* se prononce quelquefois *ou*; tels sont: *noiz*, *nor*, *nola*, *zombat*, *non*, *hon*, que l'on entendra plus généralement prononcer, en Soule: *nouiz*, *nour*, *noula*, *zoumbat*, *noun*, *houn*. Nous n'avons pas cru devoir nous écarter, pour ces termes, de la manière générale de les écrire; d'autant que, prononcés tels qu'ils sont écrits, ils ne choquent point et on les trouve bien dits dans tous les pays sans exception (1858: xii).

5. Ustekabeko <*o*> batzuk txit argigarriak dira, egileak moldaketak egin zituelako seinale baitira, ahoskatu bezala idazten ez zuelako seinale. Lehenik, *bolbarriala* eta *bolbarrian* ditugu, *boulhar-* normalaren alboan. Antzinako formak **u* du, ez **o* (*FHV* 471).⁵⁰ Oihenartek ere behin *bolharr'* eman zuen (gainerakoetan *bulhar*, ikus *OihHizt*), baina, dakigunez, zuberotarra izanagatik hark ez ziharduen zubereraz; bere hizkera egokitu egiten zuen Iparraldeko beste bi euskalkietara hurbildu beharrez, eta grafia hori moldaketa okerra da, hain zuzen ere.⁵¹ Belak *bulbarra* du (37); Gèzek (s.v. *poitrine*) eta Larrasquetek ere bai.

Bigarrenik, *borbau* (I 90). Honen forma zaharrak ere **u* du,⁵² eta *OEH*-k dio zuberotarrek *burbau* darabilteela, Belapeirek izan ezik.⁵³ *OrboiCant* testuan ere azaltzen da

⁴⁹ *Ibour*: *OrboiCant* 14, 15, 16, 17, 71. *CatOlo2* 20, 21, 26, 43, 51, 57... *Ress* 4, 14, 19, 23, 33, 33, 37, 39. *IganPr* 9. *Mercy* 17, 26, 41. Maisterrengan ere ez dugu *ibor* ediren. "La forma más general en suletino es *ihur*; en Belapeyre, Eguiateguy (232) e Inchauspe hay tbn. *ibor* (tbn. *inbur* en Eguiateguy)" (*OEH*).

⁵⁰ Antzinako forma gorde da erronkarierazko testuetan: *burar*. Maisterrengan adibide bakarra aurkitu dute *OEH*-ko lexikografoek: *bourbararen* (288), hutsegitea (agian, *bourbararen* behar du).

⁵¹ Ikus *FHV* 56, 12. oh. *OEH*-k dio Egiategik ere forma egokitua darabilteela: "Algunos autores suletinos (Oihenart, Belapeyre, Eguiateguy) emplean tanto <boulhar> como <bolhar>, reflejo de vacilaciones gráficas en la representación de los resultados suletinos de **o* y **u*". *Boulhar* aldaera normalaren beste agerraldi batzuk: *Her* 61, *Ip Apoc* 1 7.

⁵² Ikus *FHV* 471. Ohart bedi *burbau* hitzak *u* palatalizatu gabe atxiki duela *rb* taldearen aurrean; cf. *burbaso*, *gurbi* 'gurina'. Beraz, *b* horrek ez du jokatu kontsonante moduan, eta, jakina, *r* aurrean ez dago aldaketarik (*FHV* 223, 35. oh.).

⁵³ *OEH*, s.v. *birao*: "*borbau* que aparece en Bp, se debe seguramente a vacilaciones gráficas". Aipa deza-gun, bestalde, Oloroeko katiximatik jasotako aipua (*OEH*-k *DRA*-tik hartua) ez dela berez Maytieren itzulpenekoa, baina bai François de Revolen dotrinakoa.

borbau (46);⁵⁴ gainontzekoetan *bourbau* aurkitu dugu: *CatOlo* 64, 65, *CatOlo2* 64 eta *Ress* 23; hauetan ere bai: *CibG* 20, *Apoc* 13 1. Belapeireren grafiek erakusten dutenez, garaiko hizkeran bi *u* ezberdin batu egin dira: **u* etorkia duena eta **o* etorkikoa. Gure idazleak ez ditu jada bereizten, eta, bigarren sailekoei anitzetan <0> eman die-larik (*nun*, esaterako, *non* idatzita), lehen saileko batzuei ere letra bera ezarri die nahasita eta okertuta (*bolbar*, *borbau*).

Beraz, horrelako moldaketa desegokiak egin dituzte bai zuberera hutsetik euskara hedatuagora igaro diren batzuek, hala nola Oihenartek eta Egiategik, bai, besterik gabe, Belapeirek bezala, itxiera ezkutuan gorde duten beste batzuek. *Charlemagne* pastoralean, esaterako, BN eskuizkribuaren kopiagileak ez du hersketa paperean jaso (*bon*, *onsa*, *ezcontu*) eta bokalak aldatzean maiz samar egin du kolpe huts: *irakortu*, *oste*, *ortbe* etab. Ez dago halakorik beste izkribuan, sudurkari aurreko itxiera seinalatzen duen hartan (*Xarlem* 100. ahap. oh.).

6. Belapeireren katiximan *obore* eta *oboratu* daude. *Pronus*, *CatOlo* eta *CatOlo2* idazkietan ere bai.⁵⁵ Baina hainbat lekukok (*OthoiCant*, *Jean de Paris*, Maister, *IganPr* eta *Mercy*) *ubure*, *uburatü* eta *uburagarri* dituzte, *oubour-* grafiarekin.⁵⁶ Resseguek *oboure* eta *ouboure* ditu, nahas-mahas.⁵⁷ Bestalde, gure autoreak *obognen* utzi zuen, baina Belak *oubouñac* (13) eta Maisterrek *oubougn* (xvi). *OEH*-k dio zuberotarrek *uhuin/-ñ* darabiltela gehienbat.⁵⁸

7. Gaur hondarrean *-ñ* azentuduna daukaten hitzak askotara idatzi zituen Belapeirek. Ele bera bitara: *-o* eta *-ou*, *arraço*, *arraçoa*, *arraçoac*, baina *arraçou*, ebakera normalaren erakusgarria datekeen grafia.⁵⁹ Bestalde, *presoubat*; baina *sasoac*, *saso*, *sasöetan*. Azkenik, eredu frantsesari jarraituz, *-on*: *Patron*. Gogora 1781eko testu biarneseko *consommation* eta *nabigation* grafia frantsestuak, [-siü] ahoskatzekoak (ikus 46. oh.).

Ikusagun beste idazleek nola eman dituzten hitz horiek. Maytiek *arrazoric* du (75), eta horren ordaina *arraconic* da bigarren katiximan (73), baina honako lekuko hauek *-ou* dute: *OthoiCant*, *Jean de Paris*, Maister, *Mercy* eta *Xarlem*.⁶⁰ Belapeireren

⁵⁴ Erabili ditugun lekukoaren artean, *OthoiCant* da itxiera agertzeko nola edo halako joera duen lehena, zubereraz, baina aldaera grafiko asko samar ditu: *noun* (grafia nagusia) / *non* 102; *hounen*, *hountan*, etab. / *bontaco* 29; *hountarçun* (grafia nagusia) / *hontarçun* 52, 86; *oundouan* 17 / *ondoan* (gainerakoetan). Aurrerago ikusiko dugunez, testu honetan maileguez <0> dute. Salbuespenik gabe, *noiz*, *onsa*, *bonki* (*eguin*), *çombat*, *çoin* eta *bonki* 'ukitu' agertzen dira. Azkenik, *çouazte* 50, *jouan* 41, etab. / *joanagatic* 6, *doan* 41, etab.

⁵⁵ *Pronus*: *oboretan* 30, *oboratu* 10, 14. *CatOlo*: *oboragarry* 1, *obore* 61, *oboratu* 5, 51, 62, 63, 68, etab. *CatOlo2*: *obore* 73, 92, *oboratce-* 66, 76, 96, etab.

⁵⁶ Hona ageraldidi batzuk. *Uhure*: *OthoiCant* 3, 10, 25, 36. *Jean de Paris* 158, 222. Maister 12. *IganPr* 2, 13, 17, 18. *Mercy* 3, 11, 13, 15. *Uburatü*: *OthoiCant* 3, 4, 68, 69. *Jean de Paris* 20, 44, 119. Maister 70. *IganPr* 1, 9, 9. *Mercy* 4, 13, 13, 22. *Uburagarri*: *Mercy* 10. *DeSuburezko*: *Jean de Paris* 250.

⁵⁷ Ressegue: *obouratu* 21, 42 / *oubouratu* 14, 25; *oboure* 12, 27, 32, 37 / *ouboure* 10, 12, 21, 21, 23; *oburragarriec* 49 / *OUHOURRAGARRI* 9. Bitasunak luzaz irauango du, hiru lekuko hauek erakusten dutenez: *Xarlem* BB *oubouria* / BN *oborya* 20; *Noelen lilia* (c. 1844) *oubouretan* 1 / *oboretan* 7; *Gèze oubouratu*, *ouboure* / *obore*.

⁵⁸ Adibide gehiago: *Med* 27 (*oubougnen*), *Maiatz* 61 (*oubouñen*), *CibG* 161 (*oubouñec*), *Apoc* 3 3 (*oubouña*).

⁵⁹ "Los suletinos usan *arrazu*, aunque no falta, en autores como Belapeyre, Eguiateguy o Archu, la forma más 'correcta' *arrazo*" (*OEH*, s.v. *arrazo*).

⁶⁰ Testu horietan adibideak zer orrialdetan dauden jakiteko, ikus grafiak 4.4.3.

idazlanean bezala, *Charlemagne* pastoralean ere *presoualat* dago (657). Gèzek *sason* bildu zuen,⁶¹ eta Maisterrek (251) zein Intxauspek forma hori berori dute; ikus *Imit-Eg* 347 (orrialde berean, *laidorioec*, *Jincoac*, *Jincoaz*). Horiez gain, *barou* aipatuko dugu: ikus *CatOlo*2 iii, *Jean de Paris* 20 (*barouac*), 21, 43, Ress 9, 12, Mercy 12.

Patron (I 22) grafia kultoa izango da, eta *patrū* ahoskatuko zuten hizketa arruntean; cf. biarn. *patrū*, PDF0. Hara zer idazkera dauden tradizioan: *patron* (*Pronus* 18, 29, *CatOlo* 10), *patro* (*CatOlo* 3) eta *patrou*, testu berrixeagoek⁶² duten grafia fonologikoa edo. Azken aldaera hau kausitu dute OEH-ko lexikografoek XIX. mendeko lekuko hauetan: *Xarlem*, *UskLiB*, *CatS*.

8. XVII. eta XVIII. mendeetako egileek hitz batzuk nola idatzi zituzten emango dugu aditzera atal honetan, deskribapen horrek Belapeireren grafiak interpretatzen lagunduko digulakoan. Elez eleko azterketa izango da, zeren, jakina denez, edozein mintzairatan normala baita aldi berean egotea bai joera fonetiko batek aldatutako hitzak bai, arrazoi bat edo beste dela medio, aldatu gabekoak. Azken buruan, ele bakoitzak bere historia fonetikoa du. Atal honi ekin aurretik, irakurleak idazle bakoitzaren jokabide orokorraz jabetu nahi badu istant batean, so egin diezaiola 22.2. azpiataleko taulari.

8.1. *Nun*. Oloroeko katiximek itxiera ez seinalatzeko joera dute eta, hala, *non* dakarte gehienbat; horrekin batera badituzte, han-hemen, *noun* batzuk.⁶³ XVIII. mendeko beste lekukoetan *noun*, *nountic* eta *nounco* idoro ditugu arruntean:

OrhoiCant 7, 14, 14, 20, 20... (baina 102 *non*). *Jean de Paris* 2, 53, 57, 58, 60, 284... Maister 11, 343... *IganPr* 1, 10. Ress 7 (baina 33 *non*). Mercy 39, 40.

8.2. *Nur*, *nula*, *nuiz* eta eurerarikoak. Belaren erretrauetan jada *nour* (39) dago, baina *nolaco* (43) ere bai. *Pronus*-en ez da azaltzen itxierarik: *noren*, *nola*. Maytieren katiximan ere ez gehientsuenetan,⁶⁴ baina hirutan bai: *nourc* (76, 85) eta *bala noula* (52). François de Revolen katiximan ere birritan bakarrik agertzen da hersketa: *nourc* (75, 84).⁶⁵ *Orhoitce* eta *Cantica* liburuñoan *nour*, *nourc* eta *noula* daude, baina *noiz*, agerraldi guztietan.⁶⁶ *Jean de Paris* pastoralean ere bokal itxidun aldaera horiek eta, gainera, *nouizpait*.⁶⁷ Maisterrek ere erregularri eman zituen itxiera izandako formak, *nouiç* eta guzti:

⁶¹ Hori euskara-frantsesa zatian. Frantsesa-euskara zatian, *saso* idatzi zuen (s.v. *saison*).

⁶² *OrhoiCant* 14, 16. *CatOlo*2 5. *IganPr* 5, 14, 17. *Med* 11. *CibG* 33, *Her* 22. Femeninoa *patrona* da (Mercy 30, 31).

⁶³ *CatOlo*: *noun* 13, 43 / *non* 15, 29, 31, 37. *CatOlo*2: *noun* 12, 55 / *non* 14, 32, 34, 40. Aurretik, *non* dakarte Oihenartek eta Tartasek (*Onsa*). Lehen horrek, dena dela, behin *nun* eman zuen (Orpustan, *Po* III 11).

⁶⁴ Hona agerraldi batzuk: *CatOlo*, *nor* 13, 17, 22, 29, 55, *noiz* 17, 35, *norat* 19, *nola* 16, 34, 59, *bala nola* 9, 12, 21, 24. Oihenart eta Tartas zuberotarrengan, itxierarik gabeko formak ditugu maizenik. Badira, halere, aldaketa markatua duten agerraldi bakan batzuk. Oih *Po*: *noura* (Orpustan III 46). *Onsa*: *nur* 108, 108, 110, *noula* 14.

⁶⁵ Agerraldi batzuk: *CatOlo*2, *nor* 11, 16, 17, 23, 32, 50, 97, *norgatic* 17, *nola* 15, 17, 22. *Noiz* (adibide guztiak) 7, 15, 20, 20, 22, 38, 45, 51, 53, 78.

⁶⁶ Agerraldi batzuk: *OrhoiCant*, *nour* 8, 26, 28, 63, *noula* 7, 7, 8, 13, 19, 20, 20, *noulaz* 23, 23. *Noiz* (guztiak) 26, 48, 79 [7], 80 [6], 81, 81, 83, 88, 89, 89, 100, *noiztrano* 83.

⁶⁷ Gure lagineko agerraldiak: *Jean de Paris*, *nour* 275, 293, 296, *nourc* 228, *noula* 37, 45, 118, 156, 211, 236, 245, 285, 297, *noulaco* 259, *nouizpait* 261.

nour (52), *nourc* (2), *nouri* (8), *nourbait* (9), *nourbaitec* (52), *nourat* (127), *noula* (11, 333), *noulaç* (341), *nouiç* (70), *nouicere* (15, 52), *nouçpait* (138), *nouçpaico* (176), etab.

IganPr izkribuan *noula* dago (2, 3, 6). Atal osoan ikusiko denez, idazmolde konterbatzailerako isuria dute Resseguek eta Mercyk, baina, egia esan, bokal itxia ere ipini zuten hainbatetan. Azpiatal honetan, lehenak nahasian darabiltza <ou> eta <o>. Bigarrenak *noula*, *bala noula*, *noura* edo *nour* idatzi du, baina betiere *noiz*.⁶⁸

8.3. *Zuñ*. Lehen testuetan ez dago bokal itxiaren arrastorik; *çoin*, *çoinç*, *çaignec* eta horien tankerakoak topatu ditugu:

Bela 24. Conget eta Jauregiberri. *Pronus*. 2. Bp. *CatOlo* 9, 14, 16, 19, 30... *Othoi-Cant* 5, 7, 12, 17, 19, 20... *CatOlo2* iii, iii, iv, v, vi, 4, 12...

Bonnecase eta Nicephore kaputxinoa dira, gure corpusean, itxiera agertzen lehenak: *çouintan*.⁶⁹ *Jean de Paris*, *Imitacionia* eta *IganPr* testuetan ere bokal itxia dator.⁷⁰ Baina Mercyk beti *çoin* paratu du, eta Resseguek ere bai ardurenean,⁷¹ hirutan izan ezik: *çougneç* (6, 7) eta *çougneç* (5). *Charlemagne* pastoralean bi eskuizkribuetako batek *çouin(g)* dakar eta besteak, hersketa ezkutatu ohi duenak, *çon*, *coïn* (15, 289).

8.4. *Zunbat?*, *zunbait*. Lrq *zumat?*, *zumait*. Hastapeneko lekukoetan ez da itxierarik erakusten:

Pronus: *çombat* (25). Bp. *CatOlo*: *çombat* (13, 13, 17...), *çombayt* (8, 12, 22...). *Othoi-Cant*: *çombat* (5, 20, 50, 67, 82...). *CatOlo2*: *çombat* (12, 16, 20, 31, 55, 57, 59...), *çombait* (vi, vi, 1, 18, 21, 35, 53...).

Jean de Paris pastoralean, ordea, *çombait* dator (278). Maisterrek ere itxiera agertzen du (*çombait*, *çoumbatenaç*, *çoumbatere*, *çoumbat nahibeita*) eta *IganPr* liburuñoak ere bai.⁷² Resseguek *çombat* eta *çombait* eman ditu, baina behin *çombait*. Mercyk beti *çombait*, behin ere huts egin gabe.⁷³

8.5. Lehen mailako *hun-* erakuslea, *huna(t)* eta *hunela*. *Pronus* liburuxkan ez da hersketarik: *hontara*, *honen*, *bona*. Maytieren katiximan ere ez gehienbat,⁷⁴ *houneç* (72) eta *boulaco* edo *halaco* (95) salbuespenak baitira. Revolen dotrinan *hon-* eta *houn-* ditugu.⁷⁵

⁶⁸ Ressegue: *noula* 5, 8, 11, 12, 13... (gehienean) / *nola* 36; *nourbaitec* 33; *noiz* 18, 32, 47 / *nouizere* 8. Mercy: *noula* 16, 37, *bala noula* 31, *noura* 23, *nour* 41, baina beti *noiz* (6, 7, 8, 13...).

⁶⁹ Tartasek (*Onsa*) ardurenik *çoin*, *çointaric* idatzi zuen (*ceintara* ere bai inoiz), baina *çouin* 112, *çouignec* 16, *çouintan* 16.

⁷⁰ *Jean de Paris*: *çouin* 214, 285, 287, *couin* 159, *couineç* 53. Maister: *çougn* 51, *çougneç* 11, *çougntçaç* 54, etab. *IganPr*: *çoun* 7, 8, *çougneç* 5, 13, *çougntan* 1, 7, 14, etab.

⁷¹ Mercy: *çoin* 5, 6, 7, 14, 17, *çoinç* 9, 17, 17, 19, *çointan* 20, 21, *çointçaz* 22, etab. Ress: *çoin* 3, 12, 17, *çoin* 3, 14, *çoinç* 14, 15, 25, 27, 28, 31, 38, *çougneç* 25, etab.

⁷² Maister: *çombait* 7, 57, 115, 155. *Çoumbatenaç haboro eta hobekiago beitaikiçeu, hambatenaç garratçkia-go jujatu içanen cira* (6). *Çoumbatere gracia eta berthute handieç arguitu beitaicren, etcièn gutiago arrancura* (53). Horren antzekoa: *çoumbatere* 348. *Secula eçtut ibour ediren, çoumbat nahibeita {...} debot-cen, bere graciaen gabeciàç çoumbait aldiç ukhen eçtutianic* (115). *IganPr*: *çombait* 13, *çoumbatere* 1.

⁷³ Ress: *çombat* 4, 17, 24; *çombait*, *çombait* 4, 8, 10, 15, 18, 23, 28... / *çombait* 8. Mercy: *çombait* 7, 8, 9, 15, 27, 29, 31, 36, 40... *Charlemagne* pastoralak *çombait* du 51. ahapaldian, bi eskuizkribuetan; 54. ahapaldian, berriz, aldaera desberdinak daude: BB *çounbat* / BN *combat*. Ikus artikulu honetako 473. oh.

⁷⁴ *CatOlo*: *hon-* erakuslea 9, 12, 21, 21, 27, etab.

⁷⁵ *CatOlo2*: *houn-* erakuslea iv, iv, 69, 100, 106, 106, 106 / *hon-* erak. iv, iv, vi, vii, vii, 2, 19, 21...

Oihenartek neurtitzetan *u* du gehiengan: *hunetan*, *hunen*, *hunec*, *hunl'*, *huna*, eta abar, baina *hontan* (12), *honen* (14). Aipa dezagun, bide batez, olerkari honek erakuslea eta (*b*)on berezi egiten dituela idaztean: *hunec* 'honek' / *hounac* 'onak'.⁷⁶ Atsotitzetan, haatik, *o* da gailen.⁷⁷ Tartasek *Onsa bilceco bidia* liburuan *bun-* eta *bondarabiltza*,⁷⁸ eta itxiera jaso duenean, Oihenartek bezalaxe desberdinu ditu bi hitzak.

OthoiCant, *Jean de Paris* eta Maisterrek *ou* dute.⁷⁹ *IganPr* idazkiak, *hounen* (5), *bountan* (17), eta abar, baina behin *bontaco* (14). Resseguek batez ere *o* darabil, baina *ou* ere bai. Mercyk, bi grafia horiek.⁸⁰

8.6. *Hun*, *un(t)sa*, *hunki* (*egin*), *huntarziun*, *unbetsi*. Belak jada *houna* izkiriatu zuen (4, 6). *Pronus* lekukoan, aitzitik, ez da itxieraren zantzurik.⁸¹ Maytiak *o* erabili zuen komunzki,⁸² eta *hounen* (21) eta *houner* (36) hersketaren erakusle bakanak ditu. Revolent katiximan *hona* eta *houna* nahasian ageri dira (lehena, nagusi), baina beti *onsa*, *bonki* eta *bontarçun* ezarri zituen idazleak.⁸³

Oihenartek eta Tartasek (*Onsa-n*) erabilitako formak ez dira euskalki bakar batekoak: *on*, *hon* eta *houn*.⁸⁴ Bestalde, *hun* ez da zubererakoa soilki: behe nafarreraz ere usatzen dute; Donibane-Garazin, esaterako (Azkue, Lhande); Etxeparek *hon* eta *bun*, biak ditu. Ohart gaitezen, bidenabar, *bun-* erakusleak ere zubereraren mugak gaindizten dituela, lapurtarrek eta baxenabartarrek ere bokal belarearekin ahoskatzen baitute; Etxeparek *hunec* eta *hunec* darabiltza, eta Leizarragak beti *bun-* (FHV 56). Horrenbestez, badaiteke itxieraren hedadura zabala izatea Oihenarten eta Tartasen lanetan batzuetan itxieradun aldaerak agertzearen arrazoia.

OthoiCant liburuan *houn* eta *bountarçun* ageri zaizkigu maizenik, baina beti *onsa* eta *bonki* (*eguin*).⁸⁵ *Jean de Paris* pastoralean *ou* gehiago dago: *houn*, *bountarçun*, *hounquiez*,

⁷⁶ Itxiera agertzen duten adibideak: *hunetan* 30, *huntaric* 41, 41, *hunen* 25, 25, 55, 57, *hunec* 51, *hunl'* 6, 29, *huna* 30 (*huna niagon*), 57 (*haur ni buna*). *Houn* 'ona' hitzaren erabiltzeak beheraxeago emango dira (ikus 3.8.6).

⁷⁷ Oihenarten atsotitzetan, *bontara* 26, *bontaric* 137, *bona nis* 373, etab. / *hunec* 320.

⁷⁸ *Onsa*: *bun-* 11, 17, 18, 21, 22, 34, 35, 35, etab. / *hon-* 12, 13, 14, 39, 47, etab.

⁷⁹ *OthoiCant*: *houn-* 13, 17, 18, 20, *houna* 14, etab. Testu horretan behin aurkitu dugu *o*: *bontaco* 29. *Jean de Paris*: *houn-* 22, 50, 95, 98, 123, *houna(t)* 22, 23, 25, 30, 32, etab. Maister: *bountan* 338, *bountaric* 369, *horrat eta hounat* 21, etab.

⁸⁰ Ress: *honen*, *bontan*, etab. 15, 15, 20, 22, 25, 40, 42, 45, 47 / *bountan* 3, 17, 50. Mercy: *hunec*, *hunetan*, etab. 4, 17, 17, 25, 27 / *bontan* 24, 36, *bontaco* 25, *bontaric* 31.

⁸¹ Ikus Agirre 1998a: 6. Bestalde, Congeten eta Jauregiberriren testuan *honsa* agertzen da; Bonnecase- ren idazkian, *onsa*.

⁸² Hona Maytieren adibide batzuk: *hon* 3, 5, 6, 7, 11, 21, 33; *onsa* 3, 8, 11, 11, 12, 18; *bontarçun* 2, 11, 12, 24; *bonki* 3, 11.

⁸³ *CatOlo2*: *houn* 11, 19, 20, 21, 22, 45, 52, 100 / *bon* vi, vi, vii, viii, 1, 2, 7, 15...; *onsa* iv, iv (-nx-), vi (-nx-), 3, 9, 10, 16, 17, 38, 49, 52, 71, 78...; *bonki* 2, 10, 23, 67; *bontarçun* 2, 6, 10, 21.

⁸⁴ Oihenarten neurtitzetan, *houn-* 8, 9, 19, 53, *bon-* 18, 59, *onaren* 19; *bontu* 15; *onbetsi-* 20, 29; *bontarçun-* 17, 21, *ontarçuneti* 25, *onarçun* 19; *ons'* 14. Atsotitzetan, *on* 73, 116, 162... (aldaera nagusia), *hon* 45, 128, *houna* 24; *ontarçunegati* 112, *onharçuna* 572; *ungui* 103, 329, *ungui* 55, 365, 574; *hunqui* 84, 175; *onsa* 59, 251, 446. *Onsa*: *bon-* 1, 6, 12, 75, 101, *on-* 17, 18, 23, 34, *houn* 12, 12, 13, 14, 14; *onsa* 12; *ungui gin* 19, *onqui gin* 2; *bontarçuna* 6, etab.

⁸⁵ *OthoiCant*: *houn* 4, 5, 6, 8, 12, 12... / *bonic* 43, 93; *bountarçun* 5, 11, 19... Baina *onsa* 3, 3, 4, 4, 8, 8, 19, 26, 37...; *bonki* 4, 4, 19, 48, 102, *bonkieguile* 34, etab.

ounsa (130 *onsa*, salbuespena).⁸⁶ Maisterrek ere honelaxe eman zituen ele hauek guztiak: *bounac*, *ounxa*, *bounki eguinac*, *bountarçun*, *ounhexi*; *IganPr* testu laburrak ere horrelako formak ditu.⁸⁷ Resseguek *ou* eta *o* darabiltza, aldizka.⁸⁸ Mercyk *boun* hautatu zuen, baina, horrekin batean, *onsa*.⁸⁹

8.7. *Hunki* 'ukitu'. Mitxelenaren ustean **o* du, ez **u* (FHV 53). *Honki* dute beti Maytie, *CatOlo2*, *OthoiCant*, Ressegue eta Mercy lekukoek.⁹⁰ Alabaina, Oihenartek itxiera jaso zuen: neurtitz batean *hunqui* (10) eta atsotitz batean *hunquiten* (53). Eta Tartasen lanik ezagunenean *hunquiten* dago (140), baina *honquitu* (66) eta *honqui* (92) ere bai. Hersketa eman dute honako hauek:

Jean de Paris, *bounquiten* (34, 41, 50); Maister *bounkitcen* (2), *bounkiric denac* (80); *IganPr*, *bounki* (6); *Apoc*, *bounkirik* (2 11); Lrq eta Gèze *bunki*.

8.8. *Untzi*. *Onci* dute *CatOlo*, *OthoiCant* eta Resseguek.⁹¹ Maister (295), Intxauspe (*Apoc* 2 27), Gèze eta Larrasquetek, ordea, *untzi*. Intxauspek dio gehienbat ("généralement") bokal itxiarekin ahoskatzen dela (Irigoién 1957: 208). Oihenartek 452. eta 453. atsotitzetan *vnzi* idatzi zuen, eta Tartasek ere *vnçi* (*Onsa* 23, 105), baina gogoia eman zubereratik at ere badagoela bokal itxia: OEH-k esan du Ipar Euskal Herrian *un(t)zi* dela forma orokorra.

8.9. *Ezkuntü*. *Pronus*, *CatOlo*, *OthoiCant* eta *CatOlo2* lekukoetan <*o*> dago.⁹² Baina *Jean de Paris* eta *IganPr* testuetan, <*ou*>.⁹³ Hurrengo mendean, Etxahunek *escountus*, *ezcountciaz* idatziko du.⁹⁴ Gèzek eta Larrasquetek *ezkuntü* dute.

8.10. *Huñ*. Oloroeko bi katiximek <*o*> dute,⁹⁵ baina beste lekuko hauetan, ordea, bokal itxia heldu da: *OthoiCant* 78 (*bougnen*), 23, Maister 178 (*bougn petan*), *Med* 5, *CibG* 43, *Maiatza* 5, *Her* 80; Gèzek eta Larrasquetek *huñ* hiztegiara zuten.

8.11. *Suñ* 'sorbalda'. Belapeireren antzo, Egiategik *soiñian* eman zuen, baina OEH-ko adibide gehienetan *suñ* dute zuberotarrek: Maister, Etxahun, *CatS*, Intxauspe *Mt*, *UskLiB*; gainera, hiztegi horretan Peillenen aipu bat dator eta han euskalari horrek

⁸⁶ *Jean de Paris*: *boun* 6, 113, 123, 159, 170...; *bountarçun* 88; *bounquiez* 145; *ounsa* 30, 36, 41, 101, 120, 133, 158, 163, 164, 165... / *onsa* 130.

⁸⁷ Maister: *boun* 7, 14, 50; *ounxa* 2, 50; *bounki eguinac* 368; *bountarçun* 18, 51; *ounhexi* 193, 332. *IganPr*: *bounian* 5; *bounkietçaç* 2, *bounki eguilegatic* 5; *ounhexi* 5.

⁸⁸ Ress: *boun* 4, 8, 17, 27, 29, 31, 33, 36, 48... / *hon* 12, 14, 15, 17, 26, 30, 31, 33, 34...; *bontarçun* 23, 37, 45, 47, 51 / *bountarçun* 4, 10, 14, 51; *bonki eguile* 21, 37; *onsa* 6, 12, 14 (-nz-), 17, 20, 29, 30... / *ounsa* 6; *ounhexi* 6, 7.

⁸⁹ Mercy: *boun* 3, 8, 11, 25, 38, 39, 41...; *bontarçun* 10, 26, 30 / *bountarçun*-3; *onsa* 17, 23, 25, 27, 28...; *bonki eguilegatic* 40.

⁹⁰ *CatOlo*: *bonkitcian* 71, *bonki* 104. *CatOlo2*: *bonkigarriac* v, *bonkiteco* v, *bonkitiac* vi, *bonkitcian* 70. *OthoiCant*: *bonki eçaçu* 15, *bonkiric* 51, 66, *bonkiten* 72, 77, *bonki neçac* 87. Ressegue: *bonkittia* 'ukitzea' 47. Mercy: *bonki* 24, *bonkiric* 15.

⁹¹ *CatOlo* 62. *OthoiCant* 68, 68, 68. Ress 37, 37 (*diharu oncia*), 38.

⁹² *Pronus* 14, 26. *CatOlo* 6, 17, 18, 18, 75, 77, 109 [3], etab. *OthoiCant* 9, 10. *CatOlo2* 7, 16, etab. OEH: "Entre los suletinos es algo más frecuente la forma *ezkuntü*, aunque Belapeyre e Inchauspe usan *ezkontü*, variante de la que encontramos algún ej. tbn. en *Xarlem* (145). Hay *izkontu* sólo en Egiateguy". Belako Zaldunak *iskontu* du hiztegian.

⁹³ *Jean de Paris* 155, 156, 157, 161, 165, etab. Gainera, *ezcounteraci* 166. *IganPr*: *ezcountciareki* 10.

⁹⁴ Etxahun: *escountus* (*Etxb. bizitz. kbant*. 23. ahapaldian), *ezcountciaz* (*Musde Cbabo*, inprimatua, 6. ahap.).

⁹⁵ *CatOlo*: *boing petan* 101, *boingnetara* 102, *boignac* 107. *CatOlo2*: *boing petan* 99.

dio Zuberoan *suñian* esaten dela; Constantinek *suinian* du. Bokal itxia, hauek ere: *CibG* 151, *Maiatza* 28, *Her* 162; *Gèze* eta *Lrq suñ*.

9. Bilakabide honetan, *n* aurea izan da ingurunerik indartsuena, baina Mitxelena gaztigatu digu egongune horretan ere aldaketa ez dela bete-beteko gertatu: ipar-ekialdeko zubereran, esaterako, Larrasquetek *óndo* eta *ónddo* bildu zituen (*leberónddo* ere bai, 'champignon vénéneux'); *Gèzek* ere *onyo*, baina *oundo* (*FHV* 54, 11. oh.). Atal honetan horrelako salbuespenak eta hizkeratik hizkerarako aldeak jorratuko ditugu, eginahala.

9.1. *Gizon*, *gizun*. Sudurkari aurreko itxieraz den bezainbatean, zubereraren baitako aldeez jardutean, bikote hau hartu izan dute ahotan euskalari batzuek, hala nola Gavelek (1920: 26). Oihartzabalek (*Xarlem* 118. or.) eremu banaketa eman du: *gizon* dute mendebaldeko behe zubereran (Sohütan, Altzürükün) eta *gizun* Basabürtian eta ekialdeko behe zubereran; *Lrq /gísun/*. Altzürükün eta Ürrütöin *gizon* ebakitzen dute (Davant 1983: 14).⁹⁶ Txillardegiren transkripzioaren arabera, /*gison*/ dio sohütar batek (1980: 25, 29, 60 eta 80. zatitxoak). Erizkizundi Irukoitzaz baliatuta Gavelek egin datu bilketan (1960a), Barkoxeko eta Atharratzeko hiztunek *gizun* darabilte, batik bat.⁹⁷

Belapeirez gain, *guiçon* dute Belak, *Pronus* liburuxkak, Maytiak eta Revolen dotri-nak.⁹⁸ *OtboiCant* liburuan gehientsuenetan *guiçoun* agertzen da, eta inoiz edo behin, beste aldaera.⁹⁹ *Guiçon* grafia, inondik ere, /*gison*/ irakurtzekoa da *Jean de Paris* eta Maister lekukoetan,¹⁰⁰ hersketa erregularlari jaso baitute. *IganPr*, *Ressegue* eta *Mercy* *guiçon* dute.¹⁰¹ Itxiera oro har ezkututzen duten testuetan, esan beharrik ez, *o* grafema ez da gardena. *Charlemagne* pastoralean BB eskuizkribuak *guiçoun* dakar eta besteak, aldaketa hau gutxiagotan ematen duenak, *guicon* (263, 290).

XIX. mendean, Etxahunek *Desertuco ibicic* eskuizkribuan *guiçon* du.¹⁰² *Complainte Heguilus* olerki inprimatuan ere forma horixe azaltzen da 16. ahapaldian, eta aintzat hartzekoa da, beste hitzek itxiera agerian dutelako.¹⁰³ *Meditacioniac* (1844) liburuan

⁹⁶ Davantek dio *gizon* dela sudurkari aurreko itxieraren salbuespen bakarra. Badira gehiago, jakina, baina aldaketa honen indarraren erakusgarria da baieztapen hori. Peillenek dioskunez (1992: 253), *gizon* dute Pettarrean, Maule inguruan (Sohüta, Bildoze, Ezpeize...), eta *gizun* darabilte beste alderdi guztietan.

⁹⁷ *Sur l'homme* itzultzeko eskatu eta "gizónaz et surtout gizúnaz" erantzun zuen barkoxtarrak. Ikus I. 15, II. 1 (f) eta 26 galderak. *RIEV* aldizkarian, 1936an argitaratu behar zituzten Gavelek bildutako erantzunak, baina 1960 arte ez zuten egin.

⁹⁸ Bela 20. *Pronus* 14, 25, 26. *CatOlo* 5, 15, 16, 17, 21, 25, 25, 29... *CatOlo* 2 6, 7, 14...

⁹⁹ *guiçoun* 3, 3, 4, 5, 5, 6, 6, 6, 8, 12, 14, 17... / *guiçonec* 68; *guiçonarçuna* 58. *OEH*-n ez dute *OtboiCant* testua corpusean eta, horregatik, hauxe dio hiztegi horrek: "En suletino *gizon* es la única forma documentada hasta el s. XIX; *gizun* aparece en este dialecto desde principios del XIX (ya *gizun* tbn. en *Voltaire* (222), quizá mera variante gráfica)".

¹⁰⁰ *Jean de Paris* 23, 56, 97, 178, 276. Maister 4, 13, 52...

¹⁰¹ *Guiçon*: *IganPr* 9, 13. *Ress* 5, 47, 48, 50, 50. *Mercy* 3, 5, 6, 16, 19, 22, 34, 36, 42, 42. *Guiçonarçun*: *Ress* 50.

¹⁰² *Desertuco ibicic* olerkian, 19. ahapaldiaren errimak erakusten du *-on* grafia [un] irakur daitekeela: *etchabon*, *ondon*, *iguelon* eta *ciberoun*. Beraz, *guiçon* (1, 7 eta 14. ahap.) ez litzateke grafia argia. Baina, egia esan, gainerakoan mailegetan agertzen da <o>: *arrancontric*, *consservi* 1 ahap., *complitu* 3, *contre* 17 / *espus* 9, *desobouratcen* 13. Hitz zaharrek <ou> dute: *bountan* 2, *couignen* 5, *nourc* 10go, *bouncen* 'hüntü' 19. Bestalde, *ondon* 12, baina hau [on-] izan daiteke (ikus beheraxeago 3.9.2). Gogoan izan, bestalde, Larrasquetek /*gísun*/ entzun zuela.

¹⁰³ Cf. *bountcentut*, *ihourc*, *nour* 1. ahap., *nourbaitec* 4, *nouren* 6, *presounteguilat* 7, *bountan* 9, *persouna* 12, *noula* 15, *Topet-Etchaboun* sinaduran.

bi aldaerak daude eta, gainerakoan, erdaratiko hitzetan bakarrik agertzen da *o* : *ou* txandakatzea.¹⁰⁴ San Mateoren Ebanjelioan (1856) *guizoun* darabil Intxauspek (1 17, 1 19, 10 32); Gèzek ere horixe hiztegiara zuen.

9.2. *Ondo* / *undo* 'hondoa, beheko aldea', *onduan* / *unduan* 'ondoren' etab. Belaren atsotitz batean *ondoan* dago (34). Oloroeko katiximetan, *OtboiCant* liburuan eta Ressegueren eta Mercyren idazlanetan *ondo(u)an* eta horren gisakoak ediren ditugu;¹⁰⁵ bi dotrinek *ondarrac* dakarte.¹⁰⁶ Maisterrek, aitzitik, *oundouan* eman zuen (9, 94, 369).

Desertuco ibicic (1833) olerkiaren eskuizkribuan, *ondon* idatzi zuen Etxahunek (12. eta 19. ahap.). Larrasqueten hiztegiaren arabera, mende bat geroago *ondo* zerabilten ipar-ekialdean. *Musde Renaud* olerki inprimatuan (1850), aitzitik, beste aldaera dago: *bil boundoun* 'bildu ondoren' (9. ahap.). *Meditacioniac* liburuan *ondouan*, *ondotic* eta *ondoramenac* daude.¹⁰⁷ San Mateoren Ebanjelioan, itxieradunak: *oundoúan* (1 12, 2 9), *oundótic* (3 11), *oundorióco* (1 1), *oundorío* (5 37), *oundárrac* (14 20). Gèzeren hiztegian ere bai, ardurenean: *oundo*, *oundoan*, *oundoco*, *oundorio*, *oundoaje* 'ondorioa', *ondoramen* 'ondorioa', *oundar*, baina *beharrondoco*, *suthondo*. Badugu Intxausperen lekukotasuna: "On prononce généralement *oundo*, *presountegui*, *ountzi*, *Joubane*" (Irigoién 1957: 208).

Larrasquetek hauek entzun zituen: *óndo*, *ondoámen*, *óndo-egile* 'bazkari bikainen zalea', *óndo-ègin* 'ase', *òndo-gábe* 'familiarik ez duena', *ondostatii* 'landare baten inguruan lurra jarri', eta *ondo* bigarren osagaia duten hitz elkartu mordo bat: *adarróndo*, *bagóndo*, *bazkalóndo*, eta abar,¹⁰⁸ baina *undar* ere bai. Txillardegiren transkripzioan ikusten dugunez, Sohütako lekukoak *ondorik* esan zuen (1980: 34, 77 eta 90. zatitxoak).

9.3. Badira diferentzia gehiago Larrasqueten eta Gèzeren artean: lehenak *kontsolatü* eta *kontsolü* bildu zituen; bigarrenak *counsolatu* eta *counsolacione*. Literatur tradizioan *o* grafema dute, Belapeireren antzo, lekuko hauek guztiek:

CatOlo: *consolatcia* [sic] (56), *consolatu* (42). *OtboiCant*: *consola neçaçu* (34), *consolaturen* (80), *consolacione* (27, 33). *CatOlo2*: *consolacione* (vii), *consolagarriagoric* (iv), etab. *Jean de Paris*: *consola* (138), *consolatcia* (140). Maister: *consola* (211), *consolatcen* (185), *consolacione* (23, 162, 339), etab. *IganPr*: *consolacioniagatic* (14). Ress: *consolagarry* (4), *consolaçaliareky* (49). Mercy: *consolatcera* (42), *consolatione* (14), *consolia* izena (23).

¹⁰⁴ *Med*: *guizon* 5, 15, 22, 24, 26, 36... / *guizoun* 23, 176, 176. *Noelen lilia* lekukoak ere (c. 1844) biak dakartza: *guizon*, *guizonna*, etab. 5, 5, 10, 11, 12 / *guizoun* 3, 11, 16.

¹⁰⁵ *CatOlo*: *ondoan* 5 (*ayhal ondoan*), 31, 33, 36 (*jujamentiaren ondoan*), 39, 42, 46. *CatOlo2*: *ondo(u)an* iv, 1, 9, 34, *ondoti* 1, etab. *OtboiCant*: *ondouan* 7, 9, 17, 19, 28, 32, 74, 86, etab. Ress: *ondo(u)an* 6, 13, 14, 15, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, (*vespera*) *ondouetan* 27, *ondoco* 23, *ondoti* 11, 13, 18, 27. Mercy: *ondouan* 25, 29, 30, 38, *ondoti(c)* 16, 32, *ondotico* 17, *ondouala* 21.

¹⁰⁶ *CatOlo* 107 (*Goure bebbatien ondarrac arras chabatcen dutu* [oliadürak]), *CatOlo2* 105. *Ondo* hitzetik eratorria da *ondar*, *undar* 'hondoa; zerbait erabiltzean, jatean, etab. geratzen dena' (*FHV* 56).

¹⁰⁷ *Med*: *ondouan* 12, 27, *ondotic* 3, 17; *ondoramenac* 'ondorioak' 29.

¹⁰⁸ *Adarróndo* 'adabegia', *bagóndo* 'pago landarea', *bazkalóndo*, *besóndo* 'ukondoaren eta sorbaldaren arteko beso zatia', *bidóndo* 'bidearen ingurua; bide ertzean eraiki etxeen izena, familia izena', *Gaztelóndo* 'gaztelü + ondo' (Barkoxeko auzo baten izena), *húrondo* 'erreak bazterra', *jánòndo*, *lepbóndo* 'lepoaren ingurua'.

Meditacioniac testuan ere *consolacione* dago (3, 13, 31); Intxausperen idazki batean, aitzitik, *counsólátu* (*Mt* 2 18) eta *counsolatúric* (5 5). Egia esan, <ou> digrama itxieraren adierazgarria datekeen bitartean, <o> ez da aldaketa ezaren ageragarria, zeren *konsolatü* bezalako maileguetan autoreek oso nekez seinatlatzen baitute hersketa (ikus beheraxeago 3.1.1). *Consoler* grafia frantsesak izan zuen eragina, segurki.¹⁰⁹

9.4. Zubereraz hurrengo bi mailegu hauek, itxura guztien arabera, ez dute itxierarik jasan: *borontháte* (lat. *uoluntatem*)¹¹⁰ eta *borónte* (< lat. *frontem*). Larrasquetek, esaterako, *boontháte* eta *boónte* transkripzioak ditu. Azter dezagun lehen mailegua. *OEH*-k dioenez, zuberotarrek *boronthate* darabilte eta *borundate* Axularrek eta Voltoirek dute.¹¹¹ Azken bi hauekin batera Tartas jarri behar da, *voruntatia* (*Onsa* 86) eta *vorundaté* (93) erabili zituelako. Zubererazko idazkiotan hersketa gabeko aldaera ediren dugu:

Pronus 7, 14, 16, 21, 33. Bp. *CatOlo* 5, 8, 51, 51, 60, 61, 69, 85... *OthoiCant* 35, 86. *CatOlo2* 3, 7... *Jean de Paris* 74. *IganPr* 6, 18. *Ress* 33. *Mercy* 26. Intxauspe *Mt* 6 10...¹¹²

Boronte, zubererazko eta erronkarierazko testuetan ageri da (*boronde*, zaraitzuerazkoetan). *OEH*-ko lexikografoek lehen forma hori kausitu dute beti zubereraz (testu moderno batean *bonte*); guk ere bai: *CatOlo* 83, *CatOlo2* 81, *Apoc* 22 4.

Bi mailegu hauek aztertuta, bururatu zaigu *boronthate*, *boronte* eta *onddo* hitzetan alboko silabako *o* bokalak galarazi zuela, agian, sudurkari aurreko itxiera. Beharbada, beste hainbeste gertatu zen hizkera batzuetako *konsolatü* eta *ondo* aldaeretan.

9.5. Larrasqueten hiztegian badago sudurkari aitzineko beste salbuespen bat: *Jondáne* (*Johane*). Belapeireren liburuan eta beste sei testutan, Larrasquetek jasotako forma hori berori irakurri dugu.¹¹³ Belak *Jondone* erabili zuen (35),¹¹⁴ aldaera zaharragoa, hauxe baita etorkia: *Jaun + done* (< err. *dom'ne*). *OthoiCant* lekukoak, berriz, *Joundene Paul.* du,¹¹⁵ baina *Jôandane Johane Batistaz* (6). Itxieraz denaz bezainbatean

¹⁰⁹ *OEH*-ko *konsolatü*, *konsolatzaile* eta *konsolazio* sarreretan egiaztatu dugunez, oso gurxitan agertzen da euskarazko literaturan *kun-* (Etch 70 *kuntsolatü* da agerraldi bakan horietako bat). Intxauspek berak itxierarik gabeko aldaerak ditu beste testu batzuetan: *konsolatü* eta *consolazione* (*Hil*), eta *konsolazalia* (*Imit*). Bestalde, Gèzek bezala, Chahok *kunsolatü* eta *kunsolazione* hiztegiara zituen.

¹¹⁰ *DEV*, s.v. *borondate*: "... REW 94, 38 de la forma prov. *volontat* con vocalismo similar a los demás romances, pues sólo cast. tiene *u* (Cf. Corominas 4, 758)".

¹¹¹ Zuberotarrek eta erronkariarrek "emplean *borontate* (los suletinos siempre con aspiración en la tercera sílaba, menos en la pastoral *Charlemagne*; hay *borbondade* en Eguiateguy). La forma *borundate* se encuentra en Axular y Voltaire, que tbn. emplea *borondate* y *bolontate*" (*OEH*, s.v. *borondate*). Hona hiztegi horretako adibideak: *Bela* 10, *Pronus* 21, 33, Bp, Maister 236, *Xarlem* 244, *UskLiB* 13, 35, 109, *CatS* 55, 97, Ip *Hil* 119, Etch *Musde Deffis* 516. Gèzek ere *boronthate* bildu zuen.

¹¹² Maisterrek ere *boronthate* erabiliko zuen bakarrik; izan ere, *OEH*-k dio zubererazko testuetan forma hori agertzen dela, eta ez du aipatzen idazle horrek besterik eman zuenik.

¹¹³ *Cofessaten niz* otoitza pasarte egokia dugu, hainbat santuren izenak aipatzen direlako han: ikus *Pronus* 8/10, *CatOlo* 10, *IganPr* 3 eta *CatOlo2* 5. Lau testuetan *Jondane* dago, grafia xehetasunak gorabehera. Aipa dezagun, bidenabar, santu baten izena bitara agertzen dela: *Jondane Johane* dute lehen hiru testuek, eta *jondane Joubane*, laugarrenak. Resseguek eta *Mercy* ere *Jondane* eman zuten; esaterako *Jondane Pbetiri* (*Ress* 6, 8, *Mercy* 6).

¹¹⁴ Cf. *Jondone Johaner en eurik ogia itbotzen eta ardoa urtzen* (*Z*), in Azkue, s.v. *Jondane*.

¹¹⁵ *OthoiCant*: "Joun. / dene Paul. Coloss. c.3. v.16" (36).

fidatzekoa dirudien Maisterrek bi aldaera darabiltza: *jondane phaule* (104, 132), baina *Joundane Joubane* (355). Azkuek *jundane juane lilia* bildu zuen (Z, Althabe).¹¹⁶

10. Biarnesez ere *o > u* gertatu zenez, erromantze horrek, ezbairik gabe, bitara eragin zuen zubereran: zuzenean, maileguak zirela medio,¹¹⁷ eta zeharbidez, bestelako mailegu batzuetan euskarazko *o u*-ra aldatuko zelako eredu biarnesak bultzaturik. Bi mintzaireren arteko ezberdintasun bat seinatu zuen Mitxelena: Z *bótz* 'ahotsa; pozik, gustura', biarn. *bouts* (FHV 55). Baina, egia esateko, diferentzia asko samar daude, zubereraz itxiera batez ere sudurkari aurrean agitu delako:

Z *borontbate*, biarn. *boulountat*, *boulentat* (apud Lrq). Lrq *koSī*, *koSīā*, biarn. *cousii*, *cousia* (Lespy eta PDFO). Lrq *probátü*, biarn. *prouba* (PDFO). Lrq *prozés*, biarn. *proucés* (Lrq eta PDFO). Gèze *counsolatu*, Lrq *konsolatiü*, biarn. *counsoula* (Lespy). Gèze *gubernatu*, biarn. *gouverna* (PDFO). Gèze, Lrq *formatü*, biarn. *fourma* (PDFO)...

11. Erdarariko hitz ugarik du /un/, nahiz eta autoreek *on* idatzi, frantsesari jarraituz. *Kuntre*, konparazione, *contre* izkiriari izan da. Ikus dezagun zer grafia eman zaien honelako maileguei.

- XVII. mendeko idazkiak. Bela *conseillua* (14). Tartasen bi liburuetan, zubererazko testu laburretan: Conget eta Jauregiberri *composatia*, *contre*; Bonnescase *composatu*; Bonnescase eta Nicephore *composatu*, *contrario*. Pronus: *conceuitu* (5).

- Jacques de Maytie, *CatOlo*:

Anonciacionia (16), *conversioniagatic* (40), *condemnaturen* (17), *confirmacionia* (17), *compagnari* (70),¹¹⁸ *comparaturic* (43), *complicera* (64), *conseillu* (65), *conservatu* (7, 13, 13), *content* (65), *contré* (11, 18, 25), *conceuitu* (9, 16), *conciencien* (11), *honestbat* (101),¹¹⁹ *persona* (13, 14, 18, 21, 24), *presoneren* (56), *presontheguybat* (47), *circonciditu* (16), etab.

Maileguei <o> eman zien Maytie, ia salbuespenik gabe. Ez ahanztz frantsesezko testu baten itzulpena dela lekuko hau, eta itzultzaileak sorburuan *Annonciation*, *condamner*, *confirmation*, *comparer*, *conseil* edo *conserver* irakurriko zuela.

Aipagarriak dira mailegu baten grafia aldaerak: *fondamenac*,¹²⁰ itxiera adierazi gabe; *fundamenta*, *fundamena* eta *fundatu*¹²¹ (Lrq *fundatü*, biarn. *foundá*), hersketa sei-

¹¹⁶ Hitzaren tradizio grafikoari dagokionez, behe nafarrerak eta lapurterak *o* idaztearen alde eragin zezaketen. Izan ere, Lhanderen hiztegian *Jundane* zubererari dagokio. Hauxe da Azkuek dakarren banaketa: *Jondane* (Sc), *Jondone* (L) eta *Jondoni* (BN). Egia esan, *OEH*-k erakutsi du aldaera asko dau dela, eta horien banaketa ez dela horren garbia. Zubererazko adibide gehiago ekarri ditu hiztegi horrek: *jundane* (*Xarlem*, Etch, *UskLiB*, *CatS*); *jundane-martime-oilar* eta *jundane-sagar* (Foix, ap. Lh); *jondane* (*UskLiB*, Ip Hil); *jundene Jubane* (*UskLiB*); *jaundone* (Ip Hil). Heren-ordreco *escu libria*-n *joundane* dator behin eta berriz, urteko festen gaineko zatian, 33. orrialdetik aitzina.

¹¹⁷ Bi adibide: Z Lrq *kunjt*, biarn. *counjé*; Z *kuntre*, biarn. *countre*.

¹¹⁸ *Bilbaker*, *procesz* eta *gaizto* | *compagnari* *ibes eguin*. Lehen lerroaren amaiera ez da ikusten mikrofilmelan: *gaiztoen ote?*

¹¹⁹ Cf. Lrq *unest*. Ikus aurrerago 13.6.

¹²⁰ *Ceren eta Apostoliac beytira Jesu-Christen ondoan baren leben fondamenac* (39).

¹²¹ ... *fedia*, *çoiing beytia goure salvamentiaren fundamenta* (40). ... *eci goure religiariaren eta salvamentiaren fundamena da fedia* (20). [Kontrizioniak behar diala] *goure fedian gaignen fundatu ičan* (88).

nalatuta eta *u* grafemaz, seguru asko, [u] irudikatzen dela.¹²² Cf. Lrq *fundámen*, biarn. *foundamen*, fr. *fondement*.

- *Othoitce eta Cantica espiritualac*:

conversacionia (31), *convertitcera* (47), *condenatu* (71), *condutan* (35), *confessionia* (21), *confirmacionia* (9), *confusione* (21), *compagnez* (15), *complitu* izond. (5), *complitcia* (8), *consecracionezco* (7), *conservatu* (12), *consideratu* (4, 78), *contentamentureki* (89), *contre* (15, 19), *contricionian* (19), *contu* (14), *concebitu* (51), *concenciaren* (8, 18), *persona* (5, 5, 5), *presonteguian* (86), *trompaçalia* (45), *circoncisionia* (6), etab.

- François de Revolen katixima, *CatOlo2*:

conversioniagatic (43), *condemnaturen* (16), *comparaturic* (55), *complitia* (6), *complitu* (iv), *compreni* (v), *comprenitceco* (vi), *conseiller* (iii), *conseillu* (iii, 6), *consecracionia* (94), *conservatceco* (9), *consideraturic* (vi), *content* (72, 86), *contre* (5, 6), *khontu* (vi), *concebitu* (4, 6), *concenciaren* (10), *persona* (iv, 12), *presoneren* (24), *presontbeguy* (54), *trompa aditzoina* (18), *circonstancieki* (89), *circonciditu* (15), etab.

- *Jean de Paris* (A eskuizkribuaren lehen 300 ahapaldiak). Hitz zaharrak gehienez bokal itxiarekin azaltzen diren testu honetan, mailegu batzuk ere hala-hala eman ditu egileak: *counta* aditzoina, *afrountu*, *countre*, *nouble*, *noublecia*.¹²³ Badira txandakartzek: *presouna*, *persouna* / *persona*; *coumpai(g)na* / *compaina*; *countent* / *content*; *coumplitu* / *complituren*; *mounarca* / *monarca*.¹²⁴ Azkenik, hitz askok *o* dute:

estonaçalia (55), *estona* (240), *foncionetan* (275), *combat*, *-ic* (72, 276) *compleintaz* (9), *comprenit* (35), *consentitu* (181), *conseilla* (*citaie*) (188), *conseillia* (231, 244...), *conserbatu* (108), *conSideratcen* (40), *consideraturic* (77), *conte* (22, 22, 23, 25...), etab.

- *Maister, Imitacionia*. Hitz zaharretan ia beti seinalatu du itxiera, baina erdaratiko eleetan gutxiagotan, noski: *foundamenian* (162), *presonteguian* (380), *troumpatu* (106, 128), *troumpetoxeç* (334). Bitariko idazkera dute hitz batzuek: *countre* / *contre*; *khounta(tcen)* / *khonturic*; *countent* / *content*, *contentamenturic*, etab.¹²⁵ Haren idazlanean anitz maileguk dute *o*:

conbeni (23), *confidantcharic* (17), *compagnetaric* (51), *complitu* (50), *complitcen* (335), *consecra* (355), *consellia* (13), *contricionebateç* (360), *contcentia* (4, 6), *onest* (117), *persona* (20), etab.

- *Igantçatco Pronoua*. Alde batetik, *foundamena* (7), *foundaçale* (10) eta *countre* (4, 16) ageri zaizkigu, baina, bestetik, *confidenciariac* (12),¹²⁶ *complitu* (4), *concebitu* (8), *persona* (5), *presoner* 'espeteratua' (5), eta abar.

¹²² OEH-n, zubererazko adibideek *o* eta *u* dute *fundamen*, *fundamentu* eta *fundatu* sarreretan. Salbuespena *CatS* 85 *fündatü* da (aditz horren bigarren adieran); testuan (c. 1872) <fundatu> agertuko zen, eta *ü* emanda eguneratu dute. Guk darabiltzagun edizioetan, 1876 ingurukoak <fundatu> du (85), baina 1860 ingurukoak, <foundatu> (85).

¹²³ *counta* (*ecaguçu*) 5, *afrountu*, *-ia* 27, 44, 48, *countre* 60, *nouble* 43, 54, 55, 131, 231, *noublecia* 11.

¹²⁴ *presouna* 17, 179, *persounac* 243 / *persona* 160; *coumpai(g)na* 87, 131, 284, 285, 288 / *compaina* 196; *countent* 34, 200 / *content* 190, 255; *coumplitu* 102, 261 / *complitu* 115, 281; *monarca* 82, 107 / *mounarca* 88.

¹²⁵ *countre* 23, 74, 85, 155... / *contre* 96; *khounta(tcen)* 66, 164, 388 / *khonturic* 349; *countent* 171 / *content* 325, *contentamenturic* 18, etab.

¹²⁶ *Excumucatu direla diogu hereticouac, simoniacouac, confidenciariac, Magicienac {...}*.

• Ressegue. Frantsesetik euskarara iraultzea egokitu zitzaion eta, beharbada horregatik, *on* idatzi zuen, ezin konta ahala bider. Halere, *Annunciacione* (13, 18), *Annuntiacione* (11) idatzi zuen, *u* letrarekin [u] irudikatuta, guk uste;¹²⁷ baina *Annon-tiacione* (21).

conditione (13), *confessione* (4), *confiatu* (12), *confidanchan* (6), *confararia* 'kofradia' (5, 8), *confraria* (5), *conseiller* (9), *conseillietan* (9), *contentagarry* (4), *contentamentu* (41), *kbontian* (15), *contre* (32), *concenciaren* (20), *conceptionecouan* (1), *onest* (24), *persona* (3), etab.

• Mercy. Honek ere itzul-lana egin zuen eta, jatorrizko testu frantsesari beha eta beha, oso gutxitan menturatu zen bokal itxia ezartzera: *ounest* (35); cf. *mouldezcoan* (1).

abondantenetgaz (13), *Annonciacione* (9), *fondaturic* (13), *conveni* (11), *condicionereki* (6), *conduta* (21), *confidancha* (3), *confrariaco* (6), *confusione* (3), *compassione* (4), *consecracionezcoaren* (21), *conseiller* (10), *consentiu* (20), *conservationiagatic* (12), *consideracionetan* (4), *kbonta* (13), *contentaturen* (32), *kbontian* (22), *continuatcen* (36), *contrario* (3), *contre* (18), *concenciaren* (31), *Conceptione* (9), *nombria* (4), *personen* (3), *persona* (12), *pronçatcez* (41), etab.

• XIX. mendeko idazleek eta Gèzeren hiztegiak agerian utzi digute mailegu frankok zutela [u]. Hainbat adibide emango ditugu, gaurko grafiara aldatuta, Larrasqueten hiztegiokoak ere tartean direla:

abundanzia (Gèze), *afruntü*,¹²⁸ *anon(t)zatü* (Gèze, Lrq), *brunza* (Gèze), *errekunpen-sa*,¹²⁹ *espunja*,¹³⁰ *estumak* (Gèze, Lrq), *estunatiü* (Lrq), *estunagarri* (Gèze, Lrq), *fundamen* (Lrq), *fundatiü* (Lrq), *kbumentü* (Lrq), *kbuniatü*,¹³¹ *kbuntü*,¹³² *kumerzio* (Lrq), *kunbertitiü*,¹³³ *kundenatiü*,¹³⁴ *kunderak* (Gèze), *kundizione* (Lrq), *kundüta*,¹³⁵ *kunfidantxa*,¹³⁶ *kungregazione* (Lrq), *kunpaña*,¹³⁷ *kunparatiü*,¹³⁸ *kunparazione*,¹³⁹ *kunplitiü*,¹⁴⁰ *kunprenitiü* (Lrq), *kunsellatiü* (Gèze, Lrq), *kunselliü*,¹⁴¹ *kuntent* (Gèze, Lrq), *kuntentatiü*,¹⁴² *kuntrario* (Gèze, Lrq), *kuntre*,¹⁴³ *kuntreko*,¹⁴⁴ *kuntrizione* (Lrq), *kun-*

¹²⁷ *Anonciacione* dute Belapeirek (II 96) eta Maytiek (104); Mercyk ere *Annonciacione* (9) eta *Annonciacione* (15). Gainera, OEH-n ikusi dugunez, zuberotarrek *anon(t)zatü* darabilte: *Xarlem*, Ip Hil, UNLilia.

¹²⁸ *Med* 23 eta *Xarlem* 417 'iraina, laidoa'.

¹²⁹ *Etchaunen bizitziaren kbantoria* 13. ahap.

¹³⁰ Ip *Mt* 27 48.

¹³¹ *Med* 36, Ip *Mt* 10 30, Gèze eta Lrq.

¹³² Etch. *Montebidorat juailiak* 5. ahap., Ip *Mt* 12 36, Gèze eta Lrq.

¹³³ Etch. *Musde Renaud* (inpr.) 4. ahap., Gèze eta Lrq.

¹³⁴ *Med* 16, 29, Ip *Mt* 5 21, 12 7, 20 18, 23 33, Gèze eta Lrq.

¹³⁵ Etch. *Goure jaun Aphescupia* 6. ahap.

¹³⁶ *Med* 5 eta Lrq.

¹³⁷ Etch. *Musde Legouve* 4. ahap. eta *Med* 10, 40.

¹³⁸ Etch. *Musde Legouve* 1. ahap. eta Lrq.

¹³⁹ Ip *Mt* 24 32 eta Lrq.

¹⁴⁰ Etch. *Etchaunen bizitziaren kbantoria* 6, 19, 28, 29 eta 30. ahap., *Goure jaun Aphescupia* 3. ahap., Gèze eta Lrq.

¹⁴¹ Ip *Mt* 5 22, Gèze eta Lrq.

¹⁴² *Med* 26 eta Lrq.

¹⁴³ *Med* 24, 17, Ip *Mt* 5 11, 20 11, 26 59, Gèze eta Lrq.

¹⁴⁴ *Med* 17 eta Lrq.

tsumitü (Gèze, Lrq), *kuntzebitü* (Lrq), *kun(t)zen(t)zia*,¹⁴⁵ *muntatü* (Lrq), *murtal*,¹⁴⁶ *nuble*,¹⁴⁷ *nublezia*,¹⁴⁸ *nombre*,¹⁴⁹ *persuna*,¹⁵⁰ *presuner* (Gèze), *presuntegi*,¹⁵¹ *trunpa-tü*,¹⁵² *trunperia*,¹⁵³ *trunpeta*,¹⁵⁴ *unest*,¹⁵⁵ *ziguñ* (Gèze), etab.

12. Belapeirek *Oloronco* idatzi zuen (II izenb.), frantsesez egiten den bezala: haren liburuan, esaterako, hizkuntza horretako lehen testuan *Oloron* dago (I 3, 7). Biarnez *Ulurü* ahoskatzen zuten: Bernard de Pesaulhe (1661-1705) *Oulourou*.¹⁵⁶ Zuberera idatzian aldaera askotxo daude (Oloroen inprimatutako edizioetan izenburuan dator adibidea):

Oloronaco (Conget eta Jauregiberri), *Oloroneco* (Mercy 18), *Oloronco* (Ress 5, 9), *Oloronco* (Maister, 1838ko ed.) / *Oloroeco* (*CatOlo* 1 eta *CatOlo*2 iii), *Oloroueco* (Mercy 5, 9 eta *Sent Grat* izenb., 5, 11), *Olorouen* (*Uscara libria* testuaren zenbait edizio),¹⁵⁷ *Olorouco* (*Sent Grat* 3), *Oloroun* (*Uscara libria* Vinson 132.i, *Kburutchiaren bidiaren...* 1838 eta *Maiatza edo Mariaren hilabetia*, 1852ko ed.).

Batzuetan *n* du toponimo honek; beste batzuetan ez. *Oloroueco*, konparazio batera, nola ahoskatuko zuten, *Ulurueko* ala *Olorueko*? Egun Larrañen *Olo(r)u* entzun dugu.¹⁵⁸

13. Belapeirek *amoina*, *amorecatie* eta *amorio* eman zituen. Zubereraren tradizioira joko dugu, hitz horiek inoiz inon [u] izan ote duten jakite aldera.

13.1. *Amoina*, *amuina*. Etimologiaz den bezainbatean, mailegu honek gaskoiko *aumouyne* izango du etorkia (*oi* zaharra, cf. kat. *almoina*, *OEH*). Leizarragak bere lexiko ttipian forma zaharra —diptongoz hasten dena— aipatu zuen: *Z aumoina*. Maytieren katiximan ere agertzen da diptongodun aldaera (*aumoyna* 47 eta 109), baina *amoyna* ere bai (94); bide batez, komeni da esatea adibide horiek *OEH*-n gehitu beharko lirakekeela.¹⁵⁹ Itxiera dela eta, *amoina* eta *amuina* erabili dira. Bokal itxirik gabe eman dute hurrengo lekuko hauek:

¹⁴⁵ *Med* 12 eta Lrq.

¹⁴⁶ *Med* 23 eta Gèze.

¹⁴⁷ *Xarlem* 139, *Etch. Goure jaun Aphescupia* 2. ahap., *Musde Chabo* (inpr.) 8 eta 11. ahap. eta *Med* 15.

¹⁴⁸ *Med* 21.

¹⁴⁹ *Etch. Musde Renaud* (inpr.) 6. ahap.: *Espalira noumbrian*, *bourac* [kuntrako depütatiak] *ican naïssi*, / *Goure cerga handiak*, *citukian jaixi*.

¹⁵⁰ *Etch. Goure jaun Aphescupia* 13. ahap., *Musde Renaud* (inpr.) 1. ahap. (cf. 7. ahap. *persona*), *Complainte Heguilus* (inpr.) 12. ahap. Bestalde, Lrq *presuna*.

¹⁵¹ *Etch. Complainte Heguilus* 7. ahap., *Ip Mt* 5 25 eta Gèze.

¹⁵² *Etch. Chaunen bizitziairen khantoria* 42. ahap., *Goure jaun Aphescupia* 12. ahap., Gèze eta Lrq.

¹⁵³ *Med* 29 eta Gèze.

¹⁵⁴ *Ip Mt* 6 2, Gèze eta Lrq.

¹⁵⁵ *Etch. Musde Legouve* 10. ahap., *Musde Chabo* (inpr.) 6. ahap., *Musde Renaud* (inpr.) 8. ahap. (*bounest*) eta Lrq.

¹⁵⁶ Ikus Grosclaude, *Langue béarnaise* 103. Bestalde, nahiko berria da hitz hasierako [u] > [aw] aldakuntza, eta egun oraindik eztabaidak omen dira izena *Oloron* ala *Auloron* idatzi behar den (*Langue béarnaise* 103 eta 122). Oloroeko katiximaren 1769ko edizioan, *Aulourou* dago (Vinson-Urquijo 1984: 562).

¹⁵⁷ Vinson 132.k (1839), 132.l (1841), 132.n (1844), 132.o (1851).

¹⁵⁸ Cf. Lrq *Oloúko béidàn* 'à la foire d'Oloron' (1931: 236).

¹⁵⁹ *OEH*-n ez dute 1706ko katixima behar bezala kontuan izan. Eskuratzen zaila den testu honek edizio modernoa behar luke, jakina.

Pronus 31, Belapeire, *CatOlo* (aipaturiko agerraldiak), *CatOlo2* 91, 107 (*amoyna*) eta Ressegue 23, 36, 37, 39. Zuberera hutsez ez diharduen batek, Egiategik, *amoina* du (179, 250).

Alabaina, atal honetan guztian barrena oro har hersketa agerrarazi duten testuek, bokal itxiko forma dakarte (ikus *OEH*): *OthoiCant* 35, Maister, *IganPr* 18; hauek ere bai: *CatS*, *Med* 32, 58 eta *Her* 20. Mercyk gehienez *amoina* baliatu zuen, baina behin *amouyna*.¹⁶⁰ *Uskara Libru berria*-n ere (1837) bi aldaera horiek ageri dira. Gèzek eta Larrasquetek *amuina* bildu zuten.

13.2. *Amorekati(k)*, *amurekati(k)*. Bitara ebaki da, dudarik gabe: batetik, hitz honek tradizioan *ou* digrama dauka agerraldi batzuetan eta, bestetik, Larrasquetek /amoekátik (èta)/ entzun du; Gèzek ere *amorecatic* hiztegiara zuen.

Itxierarik gabeko forma dute *Pronus*, *CatOlo*, *CatOlo2*, *Jean de Paris* eta *Xarlem* idazkiek.¹⁶¹ Hauek, aldiz, itxieraduna: *OthoiCant* (behin, *amorecatic*), Maister, *IganPr*, Ressegue eta Mercy.¹⁶² *OEH*-ko *amore* sarreran ikusten denez, txandakatzea dago Intxauspere *Maria Birjinaren hilabetia* idazlanean eta *Uskara Libru berria*-n. Maiz aski bere gisa dabilen Egiategik *amoregatic* darabil.

13.3. *Amorio* agertzen da Oloroeko bi katiximetan,¹⁶³ baina *amurio*, honako haue-
tan: *OthoiCant*, Maister, *IganPr*, Ress eta Mercy.¹⁶⁴ *Jean de Paris* tragedian, biak: *amou-
rioua* (194) / *amouriouac* (242); Oihartzabalek editatu pastoralean, BN eskuizkribuak
amorio dakar eta besteak, *amurio* (78, 109, 1106).

XIX. mendean ere bi aldaerak ageri dira (ikus *OEH*). *Amurio*: *Her* (5, 160), Etch
Complainte Heguilus olerki inprimatua (Harlh 626, 8. ahap.), *CatS*; Gèze. Bi alda-
erak daude *Meditacioniac* idazkian: *-ou-* (9, 12), *-o-* (176). *UskLiB* eta *Ip Hil* leku-
koetan ere bai (azken honetan, agi denez, gehienetan *o*). Etxahunen poema batzuen
bertsio modernoetan *amorio* da gailen.¹⁶⁵ Larrasquetek bestelakoa du: /amodíol/.

14. *-us* atzizkia.¹⁶⁶ Izenondoak sortzeko atzizki latino-erromaniko hau zenbaitetan
-os idatzi zuen Belapeirek: *dolorosac*, *gloriosac*, *supersticiosac*, baina seigarren manamen-

¹⁶⁰ Mercy: *amoina*, *amoyna* 26, 26, 40, 42 / *amouyna* 41.

¹⁶¹ *Pronus*: *amorecati* 18, 19, -c 33. *CatOlo*: *amorecatic* 1, 55, 57, 63, 81, 108. *CatOlo2*: *amorecatic* vii, 2, 3..., *amorecati* 6. *Jean de Paris*: *amorecati* 210, 275. *Xarlem* (*OEH*): *amorekatic* (254, 1386).

¹⁶² *OthoiCant*: *amourecatic* 12, 13, 15, 16, 18, 23, 27..., *amourecati* 31 / *amorecatic* 10. *IganPr*: *amourecatic* 1, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 13, 14, 18. Ress: *amourecati* 20, 25, 29, 39. Mercy: *amourecatic* 6, 22, 24, 35, 40, 41, 42. Maisterri dagokionez, *OEH*-ko adibideak izan ditugu kontuan.

¹⁶³ *CatOlo* 2, 30, 55, 56, 57, 68, 69, 78... *CatOlo2* iii, 2, 3... Egiategik ere badarabil *amorio* (219, *OEH*). Archuk *amodio* du *La Fontainaren alegia-berbeziak* idartzen, baina testu hori ez da zubereraren leku-ko zuzena, ez dituelako euskalkiaren bereizgarriak agertzen: *u* / *ü*, *o* bokalaren itxiera, *i-ü* > *ü-ü* asimilazioa, etab. Zuberetatik ar ere bere lana irakur zezaten nahi zuen Archuk, eta horregatik beste euskalkietako hitzak eta adizkiak hartu zituen. Ikus R. Gómezen edizioa, 15 eta ond.

¹⁶⁴ *OthoiCant* 3, 23, 26, 26, 29, 29, 29... *IganPr* 4, 5, 13. Ress 22. Mercy 3, 15, 22, 23, 24, 34. Maisterri dagokionez, *OEH*-k *amodio* sarreran eman dituen adibideak izan ditugu kontuan.

¹⁶⁵ *Amodio* dago *Ürxaphal bat* poeman (70; 2. ahap. eta oh.), baina *amorio* da nagusi hainbat poematan eta bertsiotan: *Bi berset dolorusik* (138; 21. ahap. eta oh.: iturri batean *amodio*, zortzitan *amorio*), *Maria Sol eta Kastero* (422; 1. ahap.), *Abaide delezius buntan* (236; 5. ahap. eta oh.: sei iturrietan), *Arengaraiko Primaren Khantoria* (686; 5. eta 7. ahap.).

¹⁶⁶ Oihartzabalen esanen arabera, frantsesetikoko maileguez *-üs* dute: "En souletin, comme en béarn., *-eu-* donne *ü* dans les emprunts: *deliziüs* 'délécieux', *famiüs* 'fameux' (*Xarlem* 24. ahap. oh.). Horren

duaren bi agerraldietan, *luxurious*. Leizarragaren hiztegitxoko adibide bakarrean *-os* dago, “*reuoltari, quereillos*”, baina antzinako testuek oro har *-ous* dute; Oloroeko kati-ximek inoiz *-oux*, azken kontsonantea frantsesez bezala paratuta (Bossuet *glorieux*).

Pronus: luxurious (14).

CatOlo: luxurious (5, 70), *glorious* (33, 33); *baliousaz* (2), *gloriosa* (33), *dangerous-etic* (90) etab.

OthoiCant: malerousa (20), *generousbat* (29), *delicious* (30), *corajous* (35), *avariciousari* (41), *urous* (47...; 80 *hurous*), *gloriousac* (59), *baliousa* (68...; 12 *balieusaz*), *misteriousa* (68), *dangerousac* (92) etab.; *gloriouski* (81), *misericordiouski* (33), *urouski* (54), *generouski* (73), *seriouski* (87) etab.; *uroustarçun* (17).

Jean de Paris: misericordious (125), *gloriosa* (126) etab.; *graciously* (167).

CatOlo2: luxurious (7), *glorious* (35), *gloriousagoric* (4), *baliousaz* (2) etab.

Maister: *abantallous* (8), *biciousaren* (9), *berthutousbat* (10), *jakitous* (12), *banitatus* (17), *photerous* (18), *nabious* (303) etab.

IganPr: luxurious (9).

Ressegue: *baliousa* (21), *gloriousac* (49) etab.; *caritatuski* (32).

Mercy: *dolorousaren* (4), *balious* (15), *gloriousaren* (20), *colerousac* (25), *caritatussez* (26), *arrancurous* (30), etab.; *malurouski* (18); *uroustarçunaz* (22).

Xarlem: seriousiq (88), *malerousa* (213), *coragousqui* (291), etab.

Bi hiztegi ezagunetan ere *-us* dute izenondoek.¹⁶⁷ Biarnesez ere bai (*malerous, urous, aboundous*), aspaldi *-os* > *-us* jazo baitzen.¹⁶⁸ Atzizki hau Ipar Euskal Herri guztian usatzen da, eta horregatik Lhandek C jarri dio sarrera buruari, hiru euskalkietakoa dela ohartarazten duen ikurra. Tartasek *Onsa*-n *-os* idatzi zuen.¹⁶⁹ Atzizkia gehiago jakiteko, *OEH*-n izenondo batzuen tradizioa miatu dugu, eta hauxe da, itxura guztien arabera, banaketa orokorra: Z *-us*, L BN *-os*.¹⁷⁰

Handius, handios. Amikuzeko eta Zuberoako testuetan agertzen da izenondo hau. Lehen forma dago Maisterrean, Etxahunen *Musde Chabo* (1849) olerki inprimatuan (578) eta *Arengaraiiko Primaren Khantoria* poemaren bertzio berri batean (684); hone-

arrazoia Gavelek aipaturako antzekotasuna omen da (1920: 40): zubererazko /y/ gertuago dago hizkuntza emaileko /ø/ fonematik /y/ fonematik baino. Zernahi gisaz, lehen adibideari dagokionez, *OEH*-n, zubererazko aipuetan, ez dago *-us* baizen: *UskLiB* 10, Etch 234 (7 iturrietan *delizius*); ikus gainera Etch 522 *famus* (*OEH*, s.v. *famoso*).

¹⁶⁷ Gèze *abaricious, balious, corajous, curious, dolorous*, etab. Larrasquet *amu(r)ús, balentiús, baliús, despentiús* ‘gastatzailea’, *finaziús* ‘trebea, maltzurra’, *Graziúsa* (emakume izena), *i(r)aitús* ‘irauten duena’, *irús* ‘zorionsua’, etab.

¹⁶⁸ Latinez *-osu* > esp. *-oso*, fr. *-eux*, okz. *-os* (o itxia). Okzitaniera modernoan, *u* > *ü* aldaketak sortu hutsunea dela eta, *-us* bihurtu zen (Lausberg 1970: 232 eta 234).

¹⁶⁹ *Onsa: buros* 16, 69, *malburos* 69, 108, *gloriosa* 23, *misericordiosa* 33, *dolorosa* 40, *ioyosac* 48, *dangeros* 54, *perillos* 54, etab. *Amurus* (19) hitzean asimilazioa izan da.

¹⁷⁰ *Amoros, amurus* ‘maitemindua, maitalea’ ez da azterketa honetarako guztiz egokia, bi bokalen arteko asimilazioa gertatzen delako. *Amoros* darabilte Etxepare, Oihenart eta Egiategik. Zubereraz *amurus* (Lrq) aldaeraz gainera, *amoros* ere bada agian, Haritschelharrek bildu dituen Etxahunen poema batzuen bertzioetan agertzen da eta: 416, 2. eta 3. ahap.; 422, 1. ahap.; 686, 10. ahap. eta oh. Axularrek eta Argaignaratsek *amurus* dute (*OEH*).

tan ere bai: *CibG* 26. Gèzek *bandious* bildu zuen. Egiategik *bandios* idatzi izanak ez du nahi eta nahi ez erakusten zubereraz hala zenik. Bigarren forma dago Alfonso Rodriguezen itzulpenean.

Lapurtarrek eta baxenabartarrek *balios* dute: Materre, Etxeberri Ziburukoa, Axular, Silvain Pouvreau, Gasteluzar, Etxeberri Sarakoa, Chourio, *Alphonsa Rodriguez*, etab. Zuberotarrek, *balius*: Maister, Mercy, *UskLiB*, *CatS* eta *Santa Grazi* pastorala. Egiategiren *balios* ez bide dagokio haren sorterriko hizkerari. Intxauspek inoiz darabilen *balios*, berriz, aldaera grafiko soila izan liteke.¹⁷¹

Maisterrek *bizius* du; Leizarraga, Harizmendi, Silvain Pouvreau eta Jauretxek *bizios*. Maisterrek *abantailus*; Haranederrek, Jauretxek, d'Astros apezpikuaren katiximak (1823) eta Lapeyrek *abantailos*. Maisterrek *berthütus*; Larregi, Duhalde, *Andrede-na Mariaren ilhabetea* (1838) eta Gohietxek *berthutos*.

4. Irekiera eta itxiera

1. Kontsonante aurreko dardarkariak bokala irekiarazi zuen *bardin* forma hedatuan; cf. *berdin* (*FHV* 61); zubereraz, *bardin* ageri da Belapeiregan. Aldakuntza hori berori gertatu zen, segur aski, Belapeireren *ikbar* (I 67) aditzean.¹⁷² *Ikbertiü* dago, ordea, gure corpuseko beste testuetan eta hiru hiztegitan:

CatOlo 86, 86, 91, *OthoiCant* 8, *CatOlo2* 84, 84, Maister 34, 48, 51, Ress 20; Oihe-nart, Gèze eta Larrasquet.

2. Bigarren silabako *i* eta *u* bokal itxiek lehen silabako *e* eta *o* itxiarazi zituztenez (*FHV* 64), anitz partizipiok dute *i-* (< *e-*). Aldaketa izandako *ibili* usatu zuen Belapeirek lautant; behin bakarrean *ebili*. Gero, ordea, zubererazko literaturan *ebili* izango da ardurako forma:

IganPr 2, *Xarlem* 165, *Ip Verbe* 452, *Edipa* (pastoralean barrena), Gèze eta Lrq. *OEH*-k dio zuberotarrek *ebili* darabiltela, eta oso gutxik hautatu dutela *ibili*: Belapeire (II 66), Egiategi (201), Archu (*Fab* 199) eta Constantin.

Sail berean, ekialdeko euskalki honetan Bp *ikbusi* hagitzez erabiliagoa da *ekbusi* baino. Forma hedatuena dute *CatOlo*, *OthoiCant*, *Jean de Paris*, Ressegue eta Mercyk, eta lekuko berriagoen artean, esaterako, *Xarlem*, *Edipa* eta Gèzek; Larrasquetek, berriz, bi aldaerak (s.v. *ikbusi*). Resseguegan *ekbus* atzeman dugu behin (47), eta *St Julien* pastoralean ere horixe agertzen omen da.¹⁷³ Badakigu aditz hauen etorkizko *e-*, bestalde, arazleetan ageri dena: Bp *erabili*, *erakutsi*. Bestalde, Belapeirek *ükhüzi* 'garbitu' darabil, hatsarreko bokala itxi eta gero asimilazio atzerakaria izandakoa:

¹⁷¹ Intxauspek *balios* (191) eta *balius* (47, 99) erabili zituen *Maria Birjinaren bilabetia*-n. Dena den, gorago (3.4) ikusi dugu idazle hori ez zaiola beti ebakerari lotzen, bere gramatika liburuan *o* eman baitzien *nor*, *nola* eta horien tankerakoei, nahiz eta Zuberoan *nur*, *nula*, etab. ahoskatu. Gainera Intxauspek *balious* idatzi zuen *Apokalipsa*-n (17 4, 21 11, 21 19). Hona XIX. mendeko beste *balious* batzuk: *Med* 6, *CibG* 8, *Maiatza* 6.

¹⁷² "Usan *ik(b)artu* Leizarraga, Belapeyre, Duvoisin y Beovide" (*OEH*).

¹⁷³ Oihartzabal, *Xarlem* 296. ahap. oh.: "nos mss. ont toujours *ikbusi*, et non *ekbusi* contrairement par ex. à *St Julien*".

ükhüzi < **ikhüzi*; cf. Err. *ekuzi*.¹⁷⁴ Belapeirek erabilitako forma hori dute Belako Zaladuna (136)¹⁷⁵ eta Gèze hiztegitileek, eta Intxauspe idazleak (*Hil*, *OEH*).

Hasierako bokala aldatu ondoko *ügürüki* eta jatorrizko bokalari eutsi dion *egürüki* erabili zituen Belapeirek, hamabi aldiz hura eta hirutan hau. Mitxelenaren ustez hitz elkartua litzateke: apika, *egun* + *eduki* (*FHV* 482). Fonetika historikoaren aztertzaile horrek *u-i* > *u-u* asimilazioa proposatu zuen (*FHV* 80): **eguriki* > **eguruki*; cf. BN L *iguriki*; ondoren **egurüki* genuke eta, asimilazioz, *egürüki*. Belapeireren maizko forman, bigarren silabako bokal itxiak hatsarrekoa itxiarazi zuen, behe nafarreraz eta lapurteraz bezala, eta *i-ü* > *ü-ü* gertatu zen gero. Tradizioan *egürüki* dago, gehienbat:

CatOlo (45, 47, 50, 84, 91, 94), *OtboiCant* (15, 50, 73, 82, 86, 86), *IganPr* (3), *Ress* (15), *Mercy* (18), *Med* (23); Gèze, Lrq. *OEH*: "Entre los suletinos, incluyendo a Tartas, la forma más usual es *egürüki*, hallándose además *ügürüki* en Belapeyre y Eguiateguy (en ambos alternando con la anterior)". *Edipa* pastoralean behin *ügürükitzen* (557) azaltzen da eta, gainerakoan, *egürüki*. *Maiatza* liburuñoan, *ügürüki* dago (16, 38, 57, 66, 74...).

Ohart gaitezen, azkenik, itxiera izan gabeko partizipioak ere badirela Belapeireren katiximan: *etsitü*, *ediüki*.¹⁷⁶ Egia esan, behin <uduki> agertzen da (II 13), baina errakuntza izan daiteke: idazki honetan 18 aldiz *ediüki* azaltzen da eta horixe aurkitu dugu beste lekukoetan ere. Dena den, hedadura handia duen *iduki* formatik asimilazioz sor liteke halako aldaera: **idiüki* > *üdiüki*. Uztarrozeko erronkarietaz bada *uduku* (*OEH*).

Ausaz, asimilazio berak adieraz ditzake, batetik, Z Bp *erri* / mend. *irri*¹⁷⁷ eta, bestetik, Z *ehi*, *ehiki* / Bp AR (amikuzera) *ibi*, *ihiki*. Belapeirek azken bi forma horiek darabiltza, mende bat lehenago Leizarragak aipatuaren bidetik: "arraxki, *ihiki*". Orduz goertzik, ordea, *ehi* eta *ehiki* azaldu dira Zuberoako literaturan.¹⁷⁸

Horrenbestez, badirudi bokal itxiek erakarrirako asimilazio atzerakariak ez duela, eskuarki, indar handi-handirik izan zubereraz. Guztiarekin ere, beste lekukoetan ia ageri ez diren formak ditu Belapeirek, hala nola *ibili* eta *ügürüki*, aldakuntza izandakoak.

3. Mitxelenak jakinarazi duenez, bokalarteko *n* zaharrak *e* itxiarazi zuen (*FHV* 67). Hark emandako adibide gehienak Zuberoako mintzairakoak direnez, ekarri egingo ditugu hona: *haríña*, *kbatíña* —*cathina* da *cadená*-ren zubererazko ordaina Leizarragaren hiztegi ttipian—, *l'áak* pl. 'lera', *ihür* (< **e-nor*).

4. Bokal txandakatze ugari ekarri dituzte inguruko bokalek eragindako asimilazioek eta disimilazioek. Etsenplu interesgarri batzuk aipatuko ditugu. Disimilazio-

¹⁷⁴ Bilakabide berak ekarri du, inondik ere, *Mercyren* *ustudiatcera* (23); *OEH*-n ez dago halakorik. Maisterrek *estudiatu* du (261). Cf. *istudiatu* (Ht *VocGr*, Lecl, Monho).

¹⁷⁵ Zaldunaren hiztegiari egindako oharretan (ikus *laver* eta *nettoyer*), Peillenek dio egun ez dela aditz hori erabiltzen.

¹⁷⁶ Eta *egin*, *enziün*, *erdi*, bi silabakoak.

¹⁷⁷ Dardarkari anizkunak bere aurreko bokala ireki izan du, eta agian hori jazo da adibide honetan (ikus *FHV* 2.2.d eta 2.3). Z Bp *élkbi* / BN L *ilk(b)i* azaltzeko ere, *l* inposiboaren irekitze indarra aipatu du Mitxelenak, baina amaierako bokalak eragina izan zezakeela baztertu gabe.

¹⁷⁸ Ikus *OEH*. *Ehi*: Maister (*ehi* ere bai), Intxauspe (*Dial*, *Hil*, *Imit*), *ArmUs* 1895, Mirande; Gèze eta Lrq; cf. *Pouvreau ehin*. *Ehiki*: Maister, Ip *Hil*, *ArmUs* 1896; cf. *Pouvreau*, Harriet (ap. Lh) *ehinki*.

rik gabeko *algar* (Bp) dute zubereraz (ikus 21.7); cf. *elk(h)ar*, etab. Belapeirek *-garren* darabil, jatorritik hurbilen dagokeen forma,¹⁷⁹ orokorra, ez bestea, asimilazioak sortua ematen duena: Gèze, Lrq *-gerren*. Hiztegi-gileek bildutako aldaera hori da zubererazko idazkietan erabiliena, baina aski errotuta dago *garren* ere.¹⁸⁰ Bp Z *atzaman* aditzean (*atz* + *eman*) asimilazioa izan da. *Eretxeki* aditz arazlean, artizkiaren bokala itxi dute bi alboetako *e* horiek.¹⁸¹

5. Ezpainkaritzea eta desezpainkaritzea

1. Lehen silabako *u*, hitzaren hasiera-hasieran ez dagoena, *i* bihurtu da ondoko silabako *i* bokalak bulkaturik Z Bp Gèze Lrq *mithil* elean ('zerbitzaria'); cf. *mut(h)il*. Belapeirek *mithilko* ere badakar, 'mutila, mutikoa', berez aurrekoaren txikigarria dena; cf. Gèze *mutbiko* (Lrq *potiko*), VJ eta Leizarraga (FHV 323) *mut(h)ilko*, etab.¹⁸²

Belapeirek *Çuberoa*, *Çuberoaco* idatzi zuen. Mende honetan, Basabürüan *Xibeüa* eta [-éwa] besterik ez zuen aditu Lafonek, eta Larrasquetek hiztegian *Xibe(r)ü* utzi digu. Mitxelenak iradoki zuen *i* hori berria zela, eta Lafonek berretsi egin du: *u* da zaharra.¹⁸³ Cf. *çuberoa herrico* (CatOlo 1), *Çubero herrico* (OtboiCant izenburua, 3), *Çuberouaco* (Maister izenb.), Gèze *zuberoutar*. XIX. mendearen hasieran, *Çiberoua* dago *Xarlem* pastorean.¹⁸⁴

Azken silaban, bokala desezpainkaritu zen Z *khorpitz* maileguan (Bp *corpitz*); *Onsa* 140 *gorpitz*, Err. *kórpitz*. Bestalde, *Garizuma* hitzean (Bp *Goroziüma*, Gèze *Goroxüma*, etab.) ondoko kontsonante sudurkariak ezpainkarituko zuen bokala, euskaran bertan egin ere (FHV 78); cf. *quadragésima*, elizgizonen latineko hitza (DEV).

2. Belapeireren garairako gertatua da *i-ü* > *ü-ü* asimilazio erregularra:¹⁸⁵ Z Bp *ülbüntü* | orok. *il(h)undu*; *üthürri* | *iturri*; *ütsü* | *itsu*; *ützüli* | *itzuli*; *pharadüsü* | L BN

¹⁷⁹ DEV, *-garren*: "Gavel Gramm. 1, 126 analiza por una parte *-en*, y quedaría por otra un elemento que tenemos sin duda en *bak(h)ar*". Erronkarieraz eta zaraitzueraz ere *a* du: *-garna*.

¹⁸⁰ Izan ere, euskarazko aldaera orokorra aurkitu dugu segidako lekuko hauetan. CatOlo: *bigarren* 11, 13, 14, 14, 15, 26, 28, *laur garren* 11, 30, *bost garren* 32, *sey garren* 16, etab. | *biguerren* 27. OtboiCant: *bigarrena* 8. Ressegue: *bigarren* 28, *hirour garren* 28, *hoguey eta hirour garren* 8, 8, 9, etab. Mercy: *bigarren* 11, 15, 16, *hirourgarren* 26, 36, *bost garren* 43, etab. Besteotan, aldiz, *gerren*. Pronus: *bi guerenian* 6, *hirour guerenian* 10, *laur guerenian* 11, etab. IganPr: *biguerrenki* 2, *laurguerenki* 2, *biguerrenian* 17. Maisterren idazlana ez dugu osorik aztertu, baina honako hauek badaude behintzat: *bigerren libria* 87, *laur gueren libria* 331; *laurgueren ogunian* (Jauregizahar, in Mst *Imitacionia* xiv). OEH-k dio, esaterako, zuberotarrek *bigerren* eta *seigerren* darabiltzatela, Belapeirek izan ezik; batez ere *bostgerren* erabili dutela; gainera, zubereraz "la forma más documentada es *laurgerren*, seguida en menor proporción por *laugerren*, *laurgarren* y *laugarren* en este orden".

¹⁸¹ Aditz arazletan, hasierako *e* bokalak ez du, oro har, artizkiaren bokala irekitzen: *erakbarri*, *eraman*; cf. Leizarraga *eredoski*, *erekbarri*, *erezbarri* (FHV 71). Belapeireren *erecosteco* (I 45) bakar hori hutsa izan daiteke: askotan erabili zuen Sohütakoak *erakutsi*, zubererako forma arrunta.

¹⁸² Mitxelenak (FHV 77) Gèze eta Lrq *mithi(r)i* 'impertinent' (< *mutbiri*) ere aipatu du.

¹⁸³ Cf. err. *Sola*, *Soule*, Fredegario (*uallis*) *Subola*, 1378 *Petri Çuberoa*. Leizarraga, Axular, Zalgize, Oiherart eta Tartasek ere *Zuberoa* eman dute. Ikus FHV 77 eta 481.

¹⁸⁴ Ikus 458 eta 471. ahapaldiak. Mende horretan, *Ciberouco Guthuna* da liburu baten izenburua (1852), eta forma hori dago *Meditacioniac* testuan ere (1844: portada eta 7).

¹⁸⁵ "El tipo más regular de asimilación vocálica es el de los dialectos orientales: *i-ü* > *ü-ü* en suletino e *i-u* > *u-u* en roncalés" (FHV 79).

parabisu; *bühürtü* / *bi(h)urtu*; *üzürri* / *izurri*; *hügü* / *(h)igu(i)n*; *zerbütxü* (Err. *zerbutxu*) / *zerbitzu*, *serbitzu*. Z Bp *üdüri* azalduko badugu, bilakaera hauxe proposatu beharrean gaude: *irudi* > **irüdi* > *üdüri*.¹⁸⁶

Goraxeago azaldu den bezala (4.2), asimilazioa dago are *u-k* bultzaturik *e > i* izandako hitzetan ere: Bp, Gèze *ükbüzi* (cf. Err. *ekuzi*), Bp *ügürüki* (cf. Z Bp *egürüki*), Gèze *ütürü* (baina Z *itürü* ere bai)... Bp *aingürü* forman ere, asimilazioa bideratzeko, aurrena *e* itxiko zen; cf. *aingeru*, Aezk. *aingiru*. Nolanahi ere, zubererazko aldaera lat. arr. **angulus*-etik etorria izan liteke, eta ez *angelus*-etik (Corominas, *DEV*).

Zubereraz asimilazioa ez da gertatu *u ü* bihurtu ez denean (*FHV* 79): Bp *hirur*, *itxusi*, *itxura* (cf. Gèze *ütürü*); partizipioetan ere, *ikbusi*, *isuri* (< **e-*, cf. B zah. *esuro*) eta *itzuri*, baina *ükbüzi*, *ügürüki*.¹⁸⁷

Ezaguna da *inguru* forma orokorrean asimilazio bera izan dela (lat. *in gyrum*). Belapeirek eta Maisterrek (78) *üngürüne* darabilte eta Gèzek *üngürü* du (Err. *unguru*), baina Larrasquetek *ingü(r)ü* bildu zuen, hitz hasteko bokala asimilatu gabe gorde duen aldaera. Beste adibide batean, ordea, ipar-ekialdeko zubererak du aldaketa jasandakoa: Lrq *lübürü* / Bp *libürü*, Gèze *librü*.¹⁸⁸

3. Bakanak dira *u-i* > *u-u* asimilazio aurrerakaria izandakoak: Bp *egürüki*, *ügürükü*; cf. BN L *iguriki*. Mitxelenak (*FHV* 80) Z *bürdüña* eta *ürriüt* 'urritza' ere aipatu ditu.¹⁸⁹ Belapeirek eta zuberotarrek, oro har, *krüzifikatü* darabilte (*OEH*-ko adibideez gain, *CatOlo* 9, 30, *OthoiCant* 54, 55, *IganPr* 8); aldaera indartsu horren ondoan bada go, ordea, asimilazioa izandako beste bat, oso gutxitan agertzen dena: *krüzifikatü* (*Xarlem* 879, *Sainta Catherina* 347, 348).¹⁹⁰

6. Diptongoak

1. **au* > *ai*. Zuberoa-Erronkarietan bilakabide erregularra da, baina ingurune fonologiko jakin batzuetan traba eragozgarria izan du.¹⁹¹ Hona aldakuntza izandako batzuk: Belapeire *aibari-* (BN *aubari*), *aïço* (orok. *(h)auzo*), *gay*, *gaiberdi-* (orok. *gau*), *irain*, *iraiten* (orok. *iraun*), *belhagnez* instr. (Z *belhain* > *belhañ*; orok. *bel(h)aum*), *laida* (BN L *laudatu*;

¹⁸⁶ Ikus *Xarlem* 63. ahap. oh. Bilakaera honetan, *u > ü* gerta dadin ezin da ondoren dardarkari bakuna egon; beraz, *irudi* formatik abiatuko gara. Bestalde, aztergai dugun asimilazioak jada *ü* egotea (**irüdi*) eskatzen du, *u* bokalak ez baitu asimilaziorik eragiten (ezintasun hau beheaxeago azalduko dugu testuan).

¹⁸⁷ Erronkarieraz, beraz, hedadura zabalagoa du asimilazioak: *utsus* 'itsusi', *usuri*. Euskalki horretako *e-u* > *u-u* adibideez ikus *FHV* 79.

¹⁸⁸ Idazle zuberotarrek batez ere *librü* eta *libürü* usatu dituzte; *Saint Julien d'Antioche* pastorelean eta J.B. Constantinen idazkian (1926) *lübürü* agertzen da (ikus *OEH*). Ipar-ekialdean, Mercyk ere badu *lübürü* (43), *libürü* (14) hedatuagoarekin batera.

¹⁸⁹ Mitxelenak aurreraxeago (*FHV* 3.7) bokal metatesiak diruditenak erakutsi zituen. Adibideetako bat: "Guip. vizc. *iñude* 'nodriza' (RS 55, Mic. *inude*): a.-nav. b.-nav. lab. mer. sal. *un(h)ide*, formado probablementen dakart; Larrasquetek, berriz, *enbúde*.

¹⁹⁰ "Si no se trata de errata, hay *krüzifikatü* en *Xarlem* 879" (*OEH*). *Sainta Catherina*-ko agerraldiak ikusita, ez dugu uste hutsegitea denik.

¹⁹¹ Ikus Mitxelena *SHLV* 279-280, *FHV* 93-94, Lafon 1962: 93-94.

Azkue), *laidorio*;¹⁹² *haitatu* (GN Zar. G BN L *hautatu*; Azkue). Hara beste adibide bat: Bp *irailiz*, *irailteco*, *CatOlo* 39 *irailiric*, Gèze eta Lrq *irállli* (Z *iraili* > *iralli*); cf. orok. *irauli*.¹⁹³

Adizkietan ere agituko zen:¹⁹⁴ Bp (*batbeyatcen*) *ait*, *nayen* 'nauten', *bainaiçu*; Intxauspe (*Verbe*) *náik*, *náin*, *nái*, *náizü*, *náizie*, *náie*, *háit*, *háí*, *háigü*, *háie*; cf. L, etab. *nau*, *nauzu*, *nauzue*, *naute*, *haut*, *bau*...

Hauexek dira, dakigunez, aldaketa eragotzi duten inguruneak, Belapeireren adibideetan ikusten dugun moduan: a) *r* aurea: *haur*, *gibaurek*, *zibaureiek*; *laur*, *hamalaur*; b) *rr* aurea: *haur*, *aurrhide*, *haurzaro*, *hautü*; c) *ts* aurea: *hautse* 'hautsi', *hauts*; d) *s* aurea: *Hauste* 'Hausterre eguna';¹⁹⁵ e) *j* ondoa: *jaun*, *jauregi*, *jauzkati*.¹⁹⁶

Mitxelenak gaztigatu legez, diptongoa berria eta *a* + *o* elkarketatik eratorria zenean ez zen aldatu: Bp *arau* (< **arao*), Z *ardü* (< *ardäu* (Err.), **ardano*), *gaude*, *daude* (< **gagode*, *dagode*).¹⁹⁷ Aldaketa indargabetu ondokoak dira mailegu batzuk, hala nola Belapeireren *auber*.¹⁹⁸

2. Bp *barur* aldaeran *au* diptongoa monoptongatu zen, noski; cf. *barau(r)* (FHV 97). Mitxelenak esan duenez, batez ere gramatika hitzetan jazo da soilketa: Z *düt* < **daut* < **dadut*. Aztertzaile horrek GN G *oek* < *uek* aipatu du (FHV 98); Bp *boiek* (Gèze *bóik*) 'hauek' forman, fenomeno bertsua gertatu ote zen?

3. Jakina da zubereraz eta erronkarietaz tarteka *eu* > *ei* aldakuntza izan dela (Z *lein*, *leñ*), harako *au* > *ai* haren parekoa. Adibide gutxi daude sail honetan, eta Belapeireren testuan bakarra, oker ez bagaude: *eitz* (I 41, Gure Aitan), *eizten* (I 64, 68). **Eutzi* formatik datorke *eitzi*; cf. G zah. Zar. *eutzi* (FHV 100).

Eu diptongoa ez da egonkorra suertatu eta bestelako emaitzak ere izan ditu. Batzuetan *eü* bilakatu da, eta orduan bi silabatan ahoskatzeko joera izan da (Gavel 1920: 78).¹⁹⁹ Aldaketa hori ez dute galarazi ez frikari apikariak (*deüs*; cf. beherago *üskára*), ez dardarkari bakunak (*eüri*). Alabaina, jarraian ikusiko dugunez, badira diferentziak zubereraren baitan. Izan ere, alde batetik, Intxausperen gramatika liburuan

¹⁹² Hona artekoak Mitxelenak eman ditu (FHV 93).

¹⁹³ Lafonen ustez (1962: 93), *l* batek ere eragotzi du *au* > *ai*, baina adibide bakarra eman du: *iráuli* 'renversé' (aldaera hori ere badago, beraz?). Mitxelenaren iritziz, baliogabeak dira silaba amaierako *l* batek sortutako traba erakutsiko luketen adibideak: Uztarrozeko Err. *aultu* eta Err. Z *arrau(l)rtze* hitzetan, *au* diptongoa berria litzateke; ikus SHLV 279, FHV 94 eta 489-490.

¹⁹⁴ Lafonengandik jaso dugu ideia (1962: 93-94): "*hai* 'il t'a' (de *hau* conservé en labourdin)".

¹⁹⁵ Hona Mitxelenak eman etsenpluak: *kau*si 'aurkitu', *nausa* 'burla' (PT 201-202). Belapeirek darabilen *pausu* maileguak (Gèze eta Lrq *pb-*), berriz, behar adinako antzinasuna duen ez dakigu; cf. Leizarraga *pausu*, hasperenik gabe; zubereraz herskari hasperendun gehiago dago hitz hastean: ikus FHV 217, 29. oh.

¹⁹⁶ Mitxelenak Z *jáuki*, *jaunts(i)* 'jantzi' eta *jáuz(i)* 'salto egin' ere aipatu ditu (FHV 94). Larrasqueten hiztegian agertzen dira hiru hitzok; Lrq *jáuki* 'faire (action moralement mauvaise, ou sotté)'.

¹⁹⁷ *Egon*-en adizki gehiago ere badira: Bp *gautçu* (gu-zuri), *baitaucu* (hura-guri), *so çauscola* (leh. haiek-hari).

¹⁹⁸ Ikus FHV 94. Azken hitz honi dagokionez, Corominas ez dago Mitxelenarekin ados eta uste du *alfer* ez dela mailegu erromanikoa (DEV, s.v. *alfer*).

¹⁹⁹ Hauxe dio Lafonek: "Les mots en *-eu* (c'est-à-dire *-eu*) empruntés au béarnais ont changé leur finale en *-eü*: *furnéü* 'fourneau', *arridéü* 'rideau', *apéü* 'appeau'. Mais cette diphtongue, du moins aujourd'hui, est à part des autres; elle n'est pas solide; la prononciation flote entre *eü* diphtongue et *e-ü* en deux syllabes" (1962: 94). Ikus Gavel 1920: 78 eta ond. ere; ikertzaile honek *Donaphaleü* aipatu du (cf. BN *Donaphaleu*); Larrasquetek dakarren *Donaphalégü* aldaeran, tarteko kontsonantea berria dateke (FHV 99).

eou balio fonetikoak du *eu* grafiak (*eur*i hitzean, esaterako), autoreak lanaren hatsarrearantz argitzen duenez.²⁰⁰ Izkiriatazaila horrek berak 1857ko gutun batean Bonaparteri diotso *greugarr*i izenondoan ez dutela *eü* ebakitzen.²⁰¹

Baina, beste alde batetik, 1870ean, Salaberrik *Chants populaires du Pays basque* bilduman azaldu zuen *eü* zubereraz *é-u* (*u* frantsesa) ahoskatzeko zela (Lafonek aipatua; 1937: 76). Gainera, Larrasquetek *gréügàrri* 'nazkagarria' eta *gréüthü* bildu zituen; cf. biarn. *gréu*, [ew].²⁰² Oihartzabalek dioenez (*Xarlem* 119. or.), *deus* dute goi zubereraz eta *deüs*, behe zubereraz; Larrasquetek azken hau jaso zuen ipar-ekialdean.

Eü > *ü* soilketaren etsenplua da Bp *üskaldünak*, *üskara* (< **eüskára*).²⁰³ Z *ützi* ere bai; BN L GN G *utzi*. Arestian esan dugu Belapeirek *eitzi* hirutan baliatu zuela, baina haren testuan *ützi* ageri da behin eta birritan (ikus Belapeireren Hitz.). Testu zaharretan, bi formak dabilta lehian: *ützi* aurkitu dugu *CatOlo*, *OthoiCant*, *Jean de Paris* eta Ressegue lekukoetan (Maytiak *eitz* ere badu); *eitzi* dute *Pronus*, *IganPr* eta Mais-terrek (azken honek *ützi* ere bai):

Pronus: *eitciric* (2), *eitz* (21). Bp *ützi* (inoiz *eitzi*). *CatOlo*: *utci* (11, 40, 41, 103) / *eitz* (9, 83). *OthoiCant*: *utciric* (42), *utcite*- (15, 78). *Jean de Paris*: *utci*- (12, 70, 254), *utz* (240), *uzten* (49, 194). Maister (lehen orrialdeetako adibideak): *eitci* (xxi, 36, 45), *eigte*- (vii, 21, 21, 31, 32, 34, 35, 48), *eitçtia* (27), *eitç* (51), *eitçaçu* (38) / *utciric* (12), *uçte*- (47, 48). *IganPr*: *eitci* (1, 4), *eitç* (6). Ress: *utci*- (31, 42).²⁰⁴

4. Euskalkien arteko *ei* / *ai* txandakatze oparoan, zubererak *ei* du zenbait adibide-tan: Z *gei*, *extéi*, Gèze *igitéi*, Gèze *jei*, Lrq *izéi*, eta abar. Ikus FHV 103 eta ond.²⁰⁵

4.1. Belapeirek adizkien aurrean *bait-* paratu zuen: *baicutie*, *bainiz*, *baitciren*, *baitericu*, etab. Bi salbuespen ditu, soil-soilik: *irudi beitçaicu* (I 19) eta *iraiten beitcian* (II 54).

²⁰⁰ San Mateoren Ebanjelioaren itzulpenean ere <eu> grafiak *eou* balio du ("Notes", vi). Intxausperen ikasle edo jarraitzailea izan zen Gèze, eta idazkera bera du: "*au*, *eu* se prononcent *aou*, *éou*" (1873: 3). *Euri* hitzaz den bezainbatean, Gèzek ere <euri> du, Intxauspek bezala. Gavelek *ebri* eta *ebi* ezagutzen zituen, ez besterik (1920: 79, oh.); Lafonek *ébri* entzun zuen Larrañen (1962: 94), eta Larrasquetek *ébi* bildu. Zernahi gisaz, Lafonek *eüri* ere aipatu du, amikuzeraz ere erabiltzen dena (1933b: 431): "se rencontre dans une chanson souletine du recueil de Sallaberry"; ikus 1962: 94 ere. Oihartzabalek editatu duen pastoralean bi grafia berezi daude: *euvri* eta ultrazuzenketa itxura duen *erury* (ikus 164. ahap. oh.).

²⁰¹ "Je ne sais pourquoi j'ai marqué l'*u* à *greugarr*i, on ne prononce pas l'*u* aigu, c'est un son intermédiaire entre l'*ou* et l'*u*, mais approchant plutôt de l'*ou* que de l'*u*" (Irigoyen 1957: 182).

²⁰² Hauxe dio PDFO hiztegiak biarnesezko diptongoen ahoskeraz: "U (dans un groupe de voyelles). Il se prononce toujours comme le français *ou* (ou comme l'anglais *w*) quand il est dans une diphtongue: *atau*, prononcez [ataw]" (28).

²⁰³ FHV 100. Lafonek erakutsi legez, "la réduction de **eüskára* à *üskára* a dû se faire à une époque où les *ü* étaient déjà fixés" (1933b: 429); oroit *s* aurrean *u* bokala bere horretan geratu zela, *eu* diptongoaren irristaria ez bezala.

²⁰⁴ Mitxelenak ohartarazi legez, zubererak baino indar handiagoz gorde ditu erronkarierak bereizgarri batzuk: azken euskalki horretan *jain* ere agertzen da (Z *jaun*); Err. *galtu*, baina Z *galdü*, ahosunarekin; zubereraz *ützi* darabilte *eitzi* zaharraren ordez (FHV 490). Guztiarekin ere, antzinako testuetan *eitzi* bakarrik agertzen delakoa (FHV 493) ez da egia, ikusi dugunez.

²⁰⁵ Sail honetan, XVIII. mendeko lekukoaren artean, *CatOlo*, *OthoiCant*, *IganPr*, Ressegue eta Mercy osorik miatu ditugu; *CatOlo*2 katiximako 1-65 orrialdeak, Maisterren i-xxii, 1-10, 100-110, 200-210, 300-310 eta 400-405 orrialdeak, eta *Jean de Paris* pastoraleko lehen 300 ahapaldiak ere ikuskatu ditugu.

Testurik zaharrenetan *bait-* dago: Conget eta Jauregiberri *baita*, *expaitugu*;²⁰⁶ Bonne-case eta Nicephore *expaytugu*; *Pronus*-en ere aurrizkiak forma hori du, azaltzen den aldi oroz. Baina XVIII. mendetik aitzina *beit-* da aldaeretan lehena, nahiz Egiategik eta Intxauspek oraindik bestea ere erabiltzen duten.²⁰⁷ Horrela, Maytiek gehienetan *beit-* darabil eta noizik behin bestea.²⁰⁸ *OtboiCant*, *CatOlo2* eta Ressegue lekukoetan ere erabilera berttua dago, baina *bait-* gutxiagotan agertzen da Oloroeko lehen katiximan baino.²⁰⁹ *Jean de Paris*, *IganPr*, Maister eta Mercyk, berriz, *beit-* dute beti.

Demagun *bait-* orokorra zaharragoa dela Zuberoako eta bestetako *beit-* baino; hau da, diptongoaren hersketa gertatu zela. Hortik abiatuta, bi aukera ditugu. Edo cor-puseko testuetako *bait-* ez zegokion zuberera mintzatuari, eta lapurtarren eta baxenabartarren grafiek bulkaturik agertzen zen idatzian; hipotesi honetan, testu horiek baino lehenagokoa litzateke zubereraren berrikuntza (*beit-*). Edo, bestela, *bait-* ere esaten zuten hiztun zuberotarrek; mende amaieran *beit-* bederen ahoskatzen zutela Belapeireren bi adibideek ziurtatzen dute, gure ustean. Bigarren hipotesi honetan, forma orokorretik forma berrirako aldaketa —aldi bereko bi aldaeren arteko lehia— islatuko lukete lekukoek. Ez dezakegu jakin zer jazo zen.

Mintzagai dugun aurrizkiak *zerbait*, *norbait* eta kidekoen atzizkiarekin zerikusia duela esan izan denez, ohargarria da zubereraz galdetzaileek *-bait* izatea: *nurbait*, *zunbait* (*zumait*), *zerbait*, etab.²¹⁰

4.2. Zubererazko idazleek *beithan* idatzi dute gehienez,²¹¹ baina Belapeirek *bai-
than* hautatu zuen hitzaren bi agerraldietan (I 84, 96). Dena den, lehen erabiltzea Materreri hartutako pasarte batekoa da (*Mat baithan*); bigarrenaz denaz bezainbatean, kontuan har liburuaren lehen ataleko 93. orrialdean dagoela lapurterazko testu-tik jasotako azken zatia; alegia, agian ez dela oraindik Belapeireren luman iraungi Materreren testuaren oihartzuna. Resseguek ere *bai^han* du (16). Honako lekuko hauetan, ordea, *beithan* atzeman dugu:

CatOlo2 (iii, 5, 6), *IganPr* (izenburua, 2), Maister (izenburua, v, xx, 6, 7, etab.) eta Mercy (12). Hitz hau Belapeirek bitan bakarrik erabili zuenez eta izkribu batzue-tan ageri ez denez,²¹² on da adieraztea Maisterrek gogotik eta etengabe erabili zuela.

²⁰⁶ Ohart bedi, guztiarekin ere, testu labur horretan *baina bay* agertzen dela, zubereraz *bena bai* bada ere.

²⁰⁷ OEH, s.v. *bait-*: “Belapeyre y FPrS emplean *bait-*; en los siglos posteriores *beit-* se va generalizando en la literatura suletina, aunque aparece todavía junto a *bait-* en Eguiateguy e Inchauspe; está tbn. atestiguado en *CatAe* [aezkerazko dotrina], y *JesBib* [Baiona, 1831] y, junto a *bait-*, en Jauretche y Zerbitzari”.

²⁰⁸ *Beyt-* liburu osoan agertzen da; *bayt-*, berriz, orrialde hauetan: 9, 9, 10, 14, 14, 14, 15, 40, 43, 68, 68, 70, 89.

²⁰⁹ Orrialdeotan aurkitu dugu *bait*: *CatOlo2* 3, 4, 5, 13, 13, 30, 43. *OtboiCant* 7, 21, 24, 60, 89, 96, 98. Ressegue 18, 19, 28.

²¹⁰ Schuchardt (1988: 35) Leizarragaren txandakatzeaz ohartu zen: *norbeit*, *zenbeit*, baina *zerbait*, *nonbait*, *nolazpait*, *noizpait*.

²¹¹ “La variante *beithan* es propia de la tradición suletina (además del aezcoano) y aparece, junto al más frecuente *bai^han*, tbn. en Leizarraga y *CatLan* (además de un único ej., no seguro, en *JesBib*)” (OEH). Zubererazko aldaera horren beste agerraldi batzuk: *Med* 16, 19, *CibG* 40.

²¹² *Pronus*, *CatOlo* eta *OtboiCant* testuetan ez dugu aurkitu.

4.3. *Baizi(k)* : *beizi(k)* txandakatzea (**bai-~~ez~~-ik*). *Baizik* forma orokorra azaltzen da zubereraz ere ardurenik, *baizi* aldaerarekin batean.²¹³ Baina *beizik* ere aurkitu dugu. Maytiak, gainera, hori du gogokoena; *CatOlo2* katiximan *baizik* eta *beizik* parez pare ageri dira, eta *OthoiCant* liburuxkan *baizi* da gailen, baina birritan *beici* azaldu zaigu.²¹⁴

4.4. Belapeirek *Domi sainthore* (II 125, 126, 127) eta *Domi seintihore* (I 26) eman zituen. Euskarak aldaera askotxo ditu. Hori egiaztatzeke, aski da *OEH*-ko sarreraburu oparoari so egitea. Bigarren osagaia *sanctorum*-etik jin bazen, diptongoa *i* bokalaren epentesiaz sortua da (Mitxelena *PT* 214).

Antzerako bilakaera izan du *saintü* hitzak (lat. *sanctu*). Forma hori dago XVII. eta XVIII. mendeetako lekuko orotan, baina *ei* diptongoa duen aldaera ere azaltzen da noiz edo noiz: *boronhate seintiaren* (*CatOlo* 51), *Spiritu Seintiaz* (*CatOlo2* 42); are diptongorik gabea ere: *patro sentiaren* (*CatOlo* 3), *Virgina sentiaren* (*CatOlo* 71), *Espiritu Sentia* (*OthoiCant* 17).

Hona beste txandakatzetako bat: *sainthorale* 'errromesen' (*CatOlo* 56) / *seinthorale* (*CatOlo2* 24). Dena den, *seinthoral(e)* dateke zubererazko forma arrunta: Bp I 51, Etxahun, Ip *Hil* (-l), Foix eta Alhabe (azken biok, Lhanderen hiztegian). Ikus *OEH*. Biarnesak *sentourè* 'pèlerin' du (Lespy).

4.5. Zubererazko idazle gehienek bezala, Belapeirek *gei* baliatu zuen: *jingei*, *ehortzi behar geia*, *iütsüeri geia*, *ama gei*. Mitxelenaren iritzia da bazter mintzaiterako *gei* (Err. Z B) zaharragoa datekeela *gai* baino (*FHV* 104). Hona adibide sorta bat:

CatOlo: *ikousguey* (42), *ukhanguëy* (43), *hiroguey* (45), *dobaxu içan guey* (62), *batbeya-guey* (81). *CatOlo2*: *hiroguey* (52), *bateya guey* (79). *Jean de Paris*: *jfanta gueiarequillan* (228), *senargueia* (242). Maister: *suguei habororen biltzen aricira* (73). *IganPr*: *ariçagn bere eliçaren gobernna eitci geyen orogatic* (4). Ressegue: *besta principal guey segnalaiten dugu Bestaberri* (9). *Apoc*: *ezkountgeya* (19 7), *salgeyak* (18 11). *Her*: *aphesgueieç* (15). Gèzek eta Larrasquetek ere *gei* dute.

4.6. Belapeireren idazkian *bilaizi* dago, hau da, ekialdeko euskalki honetako forma orokorra (*OEH*); *bilain(t)zi* ageri da Maisterrenean (*bilaizte* aditz izenarekin batean) eta *Charlemagne* pastoraleari; *bileizi*, berriz, *CatOlo*, *CatOlo2*, *OthoiCant*²¹⁵ eta *CatS* testuetan. Hara zer bildu duten hiztegiatar: Gèze *bileizi*, Lrq *bilaizi*; Pierre Foix atharrastarraren hiztegi ttipian²¹⁶ bi aldaera horiek daude (Lhande). Hitz honen etimologia iluna da (ikus *DEV*).

²¹³ *Baizik*: Bp. *IganPr* 3, 13. Maister. *Ress* 12, 17, 37. *Mercy* 4, 13, 14, 14, 19, 20, 26, 29, 35, 37. *Baizi*: *Pronus* 14. Bp (behin bakarrik). *Jean de Paris* 3. *Ress* 3, 4, 14, 30, 45. *Mercy* 19, 35, 41.

²¹⁴ *CatOlo*: *beizik* 13, 15, 28, 60, 72, 96, 97, 97, 106, *beizi* 38 / *baizik* 6, 75. *CatOlo2*: *baizik* v, vii, viii, 7, 13, *baizi* 42 / *beizik* 12, 31, 47, 47, 60. *OthoiCant*: *baizi* 5, 19, 26, 26, 26, 28, 29, 30, 30, 48, 48..., *baizik* 29, 71 / *beici* 61, 74.

²¹⁵ *CatOlo* 56 eta *CatOlo2* 24: *bileycien*. *OthoiCant*: *bileiz adi* 73, *bileizten* 73.

²¹⁶ Lhandek dioskunez, Santa Graziko apaiza izan zen Foix 1904-1911 aldian, eta gehienbat han bildu zituen bere hiztegiñoko hitzak. Zuberotarrek benetan erabiltzen dituztenak jaso omen zituen, haien etorkiari erreparatu gabe. Bitxia da Santa Graziko hizkera eta hango hitz berezi asko ditu hiztegi ttipi horrek (Lh xvi).

4.7. Lafonen ustean (*Système* II 16), *Z ükhen* partizipioak aditz izenari zor dio e hori: *ükhaite* > *ükbeite*. Belapeirek *ükhen* eta *ükbeiten* darabiltza beti, eta forma horiek dituzte besteok ere: *Pronus*, *Jean de Paris*, *IganPr*, *Ressegue* eta *Mercy*.²¹⁷ Baina *ükhan* ere —*ükhan* ahoskatua?— idatzi dute zubererazko idazleek (kako zuzenen artean, kopuruak):

Maytie: *ükhen* [31] eta *ükhan* [12], baina *ükhaite*- [10] eta *ükbeite*- [2].²¹⁸

OthoiCant: *ükhen* eta *ükhaite* (eta *ükbac*, *ükbaçu*).²¹⁹

CatOlo2: *ükhan* [16], *ükhen* [10] eta *ükhaite*.²²⁰

Edipa pastoralean ere ageri da *ükhan* gutxi batzuetan, *ükhen* nagusiarekin batera.

Igarite (< *igaraite*) aditz izenaren eraginez sortua izan daiteke *igaren* ere (ikus Oihartzabal, *Xarlem* 184. or.); *igan*-en arazlea dateke *igaran* (*FHV* 232). Belapeirek bi formak baliatu ditu: *igaran* [21], *igaraite*- [10]; *igaren* [3], *igaren erazi* [1], *igareiteco* [1]. *CatOlo* eta *OthoiCant* testuetan *igaran*, *igaraite*- besterik ez da ageri.²²¹ *IganPr* liburuxkan, *igaren* [2].²²² Maister, *Ressegue* eta *Mercy*gan *igaren* eta *igaraite*- ediren ditugu.²²³ *Jean de Paris* pastoralean, berriz, *igaren*, *igaran* eta *igaraiten*.²²⁴

Hori horrela izanik, azaldu beharrekoa da *ükhaite* eta *igaraite* formen maiztasun handia, batez ere zenbait autorek *ükhen*, *ükhaite* edo *igaren*, *igaraite* dituztelako. Egia ote da *igareite* urriak *igaren* ugaria sorrarazi zuela? Baliteke, baina datu horiek ikusita ez da egiantzekoa, eta aldats egiten zaigu hori sinestea.

4.8. Belapeirek lehenaldian *çayon* 'zitzaion', *-çaitçon* 'zitzaizkion', *çayen* eta *çaitcen* darabiltza (ikus grafiak 3.2), orainaldiko adizkiei *-n* erantsita eratzen diren formak, baina Intxauspek eta Gèzek *zèyon*, *zèitzon*, *zèyen*, *zèitzen* eta horien tankerakoak daukate. *Ai* / *ei* txandakatzearen beste adibide bat dateke. Gure corpuseko idazkietan ez dugu horrelako adizki askorik kausitu: Maister 70 *ceyola*, 79 *ceyonaren* (bi horiek ditugu jasota, baina idazle horrek gehiago izango ditu, noski). *Charlemaigne* pastoralean, 1045. ahapaldian eskuizkribu bakoitzak forma desberdina du: BB *betçayon*, BN *beyceyon* (biak 'baitzitzaion').

²¹⁷ *Pronus*: *vquen* 6, 21. *Jean de Paris*: *ükhen* 20, 38, 77, 84, 94, 98, 99, 104, 125, 142..., *ükbeite*- 8, 83, 183, 206. *IganPr*: *ükhen* 6, 12, 16, *ükbeiten* 2. *Ressegue*: *ükhen* 5, 7, 8, 10, 12, 15, 20..., *ükbeçu* 51, *ükbeite*- 6, 7, 14. *Mercy*: *ükhen* 3, 4, 6, 10, 11, 13, 17, 20..., *ükbeite*- 28, 36, 42. Bilketa hauetan, *ükhen* eman dugunean, *ükhenen*, *ükhenez*, eta abar ere hor sartu ditugu.

²¹⁸ *CatOlo*: *ük(h)en* 22, 23, 25, 25, 28, 28, 30, 31, 32, 33, 46, 49, 50, 59, 65, 71, 73, 78, 82, 84, 84, 85, 88, 88, 89, 95, 100, 101, 102, 108, 109; *ük(h)an* 17, 25, 25, 26, 26, 27, 40, 43, 54, 54, 55, 98; *ükhayte*- 11, 23, 39, 46, 54, 55, 63, 69, 87, 89; *ükbeyte*- 90, 106 (*utkeiteco*).

²¹⁹ *OthoiCant*: *ükhen* 4, 8, 12 [5], 13, 15...; *ükhaite*- 8, 19, 32, 53, 62, 88, 97...; *ükbac* 77; *ük(h)açü* 67, 67, 70, 71.

²²⁰ *CatOlo2*: *ük(h)an* iv, iv, vi, vii, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 30, 43, 47, 50, 51, 59; *ükbaçu* 6; *ükben* 3, 15, 18, 31, 33, 34, 35, 36, 52, 64; *ük(h)ayte*- 10, 17, 19 (*ükchaiteco*), 26, 43, 50, 53.

²²¹ *CatOlo*: *igaran* 3, 33, 45, 67, 77, 92; *igarayte*- 12, 77. *OthoiCant*: *igaran* 74, *igaraite*- 13, 23, 28. *CatOlo2*: *igaran* 36, 52...

²²² *IganPr*: *igaren* 10, 18.

²²³ Maister: *igaren* 4, 24, 209; *igaraite*- xxi, 2, 3, 4, 7, 60, 100, 207. *OEH*-n diote Maisterrek *igaran* ere badarabilela, baina —hau interesgarriena, guretzat— aditz izena betiere *igaraite*- duela. *Ressegue*: *igaren* 8, 19; *igaraiten* 34. *Mercy*: *igarenen* 26; *igaraite*- 13, 27.

²²⁴ *Jean de Paris*: *igaren* 146, 250, *igaren eraciren* 257; *igaran* 250; *jgaraiten* 230, 249.

OthoiCant lekukoan, berriz, orainaldian dago *ei*, aurkitu dirugun hiru adizkietan behintzat (lehenaldiko etsenplurik ez dugu): *amourecatic exteredan* [sendimentier] *permeti çouri laket etçeicunic* (13), *Jesus ginçeit* (60), *etçeit secula abatçeren* / *Jauna çoure tribunala* (100). Corpuseko beste testuetan orainaldiko formek normalean *ai* dute.²²⁵ Alabaina, Maytiek kasu batean, gurtxienez, *çeyon eman zuen* —*Çoing da ginçoari lake-tago çeyon othoitcia?* (51)— eta bigarren katiximan forma horri eutsi zioten (47). *Edipa* pastorealean ere badira *ei*-dun gutxi batzuk, bestelakoan artean:

Erradaçu, cer duçu / *Jocasta, eguia,* / *khanbiacen çeiçu ardura* / *beitartian coloria* (74). *Soguin eçaçu arren* / *eya commenni çeiçumez* / *Thevazen erregue* / *bounequilla içatez* (312). *Helas eta cer da haur?* *Etçeicia* [ez al zaiçue?] *desbouhoure* / *burus buru bier* / *batailla-tcia hebe?* (616). *Etçeicula ez estrange* / *triste baniz ere* / *çeren malur handieq* / *desiratçen guiticie* (26). *Udury çeitac, Guilen* / *dudala ikhousten* / *çerbait {...}* (113). *Coste çeitaçu* 'zait (zuka)' (499). *Udury çeitadaçu* 'zait (zuka)' (514).

Baina *çait* (377, 380...), *çaicie* (215), *çayo* (566...), *çaiquia* (266, galdera), *çaicia* (417, galdera), *çaiçu* (929...), etab.²²⁶

7. Hiatoak

Bonapartek (1869, "Observations": xxix) zubereraz gertatzen diren 'eufonia bokalikoak' deskribatu zituen. Mugatzailea erantsiz gero, *semia*, *otsúa* edo *eskía* esaten da; *-e* eta *-ü* sudurkariak direnean ere, antzeko aldaketa izaten da: *mëhïa*, *xãhïa*.

1. Belapeireren idazlanean guztiz erregularra da *-e + a* → *-ia* hersketa, eta Leizarragak mende bat lehenago ondutako hiztegitxoan ere azaltzen zen disimilazio hori, hiatoaren agerraldi gehienetan azaldu ere —horren adibide, "abolitzea, [Z] *kencia*" eta "asserretzea, *samurtzia*, *azcancia*"—, salbuespen apur batzuk gorabehera —"fiadore, *bermea*" eta "guthiciatzea, *desiratzea*"—. Hiztegitxo horretan zubereraz landako hitzek aldaketarik ez izateak (*abolitzea*) nola edo halako indarra ematen dio zuberezko fonetismoari. Deklinabide mugatuan jazotzen da aldakuntza: Bp *exagützia*, *gosian*, *legiaren*; *-ë* zatekeenari mugatzailea erantsita, *gente chebiac*. Agertzen zaigu aditz jokoan ere, atzizki batzuk ezarri ondorenean: *-an* (*daudian*), *-ala* (*datiala*), *-a?* (*diratia?*). Zubererazko testu gehienak ildo berekoak dira: *-ia* daukate.²²⁷

2. Herri hizkeran arruntak izango ziren *-o + a*, *e* → *-ua*, *-ue* hersketak, baina Belapeirek ez zituen paperean ezarri, *oa* eta *oe* eman baitzituen behin eta berriz, *gaistouen* eta, agian, *Jubileñac*, *Jubileñez*²²⁸ direlarik gauzatze fonetiko hori erakusten duten grafia bakarrak. Testu biarnesetan ere ohikoak ziren *oa* eta *oe*. Adibidez, Sauvelade-ko

²²⁵ Ikus, askoren artean, *zaitadan* (*Pronus* 33), *zaiç* (*CatOlo* 64, *IganPr* 2, *Mercy* 22), *zaitzo* (Bp I 134, *IganPr* 13), *zaiçü* (Bp II 89, *CatOlo* 48, *Ress* 12), *zaiçü* (*Mercy* 3), *zaiç* (*Ress* 19).

²²⁶ Bestalde, Belapeirek bost aldiz *etzei* erabili zuen, baina behin *etzayac* agertzen da haren testuan (I 112; ikus gure edizioko oharra).

²²⁷ Zenbaitetan —35 bat alditan—, *Resseguek* <ea> idatzi zuen (*aitzinean* 23), baina <ia> paratu zuen askoz ere gehiagotan (*aitçinian* 28, 37, 38, *aitçinian* 32). *Mercyk*, aldiz, betiere <ia> ezarri zuen.

²²⁸ Azken bi adibide hauek ez dira guztiz seguruak, ez baitakigu hitzoina zein den, *jübileo* ala *jübileu*. OEH-n *jübileo* eta *jübila* dira sarrera buruko forma nagusiak; *jübileo* eta *jübili(o)*, berriz, bigarren mailakoak. *Heren-ordreco escu libria*-n <jübileü> topatu dugu (46, 59).

izkribuan (1655) *guoarded* dago, eta hor *oa* grafia [wa] irakurtzeko da (Grosclaude, *Langue béarnaise*, 94).²²⁹

Leizarragak badu adibide bat: “hurcoa, {Z} *proximoa*”. Oihenarten hiztegián, berriz, *anhooa* dago, berezko *-a* duen hitza, Basabürükoa (‘la pitance du pasteur’); mende batzuk geroago Larrasquetek ipar-ekialdeko zubereran /anhúa/ entzungo zuen. XVII. mendean eta XVIII.aren hasieran idazleek ez zuten eskuarki bi hiato hauen aldaketa idatzian islatu, baina gutxi batzuetan aldaketa agertzen duten grafiak itzuri zitzaizkien. XIX.ean *oa*, *oe* grafiak *ua*, *ue* ahoskatzen zirela argitu zuen Intxauspek, bere idazkera adieraztean (*Verbe* xi, xii); Gèzek, haren segiziokoa izaki, gisa berean jokatu zuen (1873: 2).

Gaude Belapeirek ez duela leialki adierazten orduko ahoskera eta haren grafien azpian [ua] eta [ue] ezkututzen direla: bat gatoz Mitxelenarekin (*FHV* 471). Belaren atsotitzetan badira aldaketaren agergerri batzuk, bestelakoan artean: *çouenac* (21 *Errumera çouenac lekuya gal*), *ezcoïa* ‘argizaria’ (30).²³⁰ Tartasen liburutako testu motzetan ere bai: Conget eta Jauregiberri *Illustrissimouarén*; Bonnacase eta Nicephore *Erroume-couari*. *Pronus*-ek ez dakar itxierarik.²³¹ Maytie nahasiak, ordea, bai, eman zituen tarteka-tarteka ebakera horiek, haren dotrinan <oa, oe> idazmoldea gailen izanagatik:

Gincoua (41, 65, 65...), *apphezgouaco* (18), *aboua* (103), *haurçarouaren* (30), *berioua* (45), *votouac* (65), *martchocouan* (16); *diroua* ‘diro + a’ (83); *çouazte* (36), *doua* (47); *gaiztower* (36), *ondocouer* (41), etab.²³²

Idazkiek erakusten dutenez, bokal elkarketa eta aldaketa hauek usu gertatzen dira:

- *-o* bokalaz amaitu izenoinen deklinabide mugatuan: *ahua*, *martxuaren*, *jüdiuen*, *egitekuetan*, *laidoriuen*, eta abar.
- *-oa* amaieradun hitzek zubereraz *-ua* dute: *k(b)orua* dakar hainbat testuk, nahiz eta Belapeirek *kboroa* idatzi;²³³ Lrq *orrúa* ‘astoaren arrantza’. Eus-

²²⁹ Bernard de Pesaulhe burgesak *gouareis* idatzi zuen (1661-1705) eta Grosclaudek (*Langue béarnaise* 108) oharatarazten du *scripta*-n *goareix* izkiriartzen zutela lehen. XIX. mendearen amaieran Lespyk (1880: 46 eta ond.) *a* eta *e* bokalen aurrean *o* paratzeraz manatzen du, hau da, ohitura grafiko zaharrei jarraituz: idatz bedi *boè* ‘itzaina’, *coexe* ‘izterra’, *quoaie* ‘lau’; eta esan, *bouè*, *coueche*, *quoaie*, XVIII. mendean Maytiek (82) eta Mercyk (36, 40) *soein(g)* idatzi zuten (‘arreta, kontua’), maileguaren grafia biarnesari jarraikiz: erromantze horretan bezala, euskaraz ere *sueñ* ahoskatuko zuten, beharbada; cf. Lrq *suèñ*, biarnesetik sartutako hitza (*suenb*, testu zaharretan <oe> duena). Gèzek zalantza grafikoa du: *soeñ* / *soein* (351).

²³⁰ Baina *bilhoa* 12, *elçoa* 18, *ondoan* 34, *oficiocoa* 39 eta *olloer* 22.

²³¹ *Pronus*: *gincocac*, *gogoan*, *carioën*... (ikus Agirre 1998a: 7). Zalgizek ere ez zuen itxierarik markatu: *otsoa* 11, *oiloe* 25, *aurtbenoan* 41, *joaile* 35.

²³² XVIII. mendetik aurrera, gero eta gehiago agertuko da itxiera testuetan: ikus *OthoiCant*, *Jean de Paris*, Maister, *IganPr*, Ress eta Mercy. Baina *oa*, *oe* grafiak ere usu agertuko dira nahas-mahas liburu berean, hala nola Ressegue eta Mercygan. *CatOlo2* katiximan ere bitarikoak daude, baina *oa*, *oe* da idazkera nagusia. Dotrina horretan eta *OthoiCant* lekukoan, *oia* eta *oie* azaltzen dira batzuetan. Testuan aipatu ditugu, bai, Intxauspek eta Gèzek gramatiketan darabiltzaten grafiak, baina XIX. mendean normalak dira *oua* eta *oue*: ikus Intxausperen *Mt* (1856), *Ciberouco Guithuna* (1852) edo *Herenordreco escu libria* (1860). *Maiatza* liburuan (1852) *óa* eta *üe* daude: *plenariúa* 5, *gogüan* 7, *solidiagoric* 7, *Jincöac* 7, *etcheçien* 9, etab. Intxauspek dio gustura idatziko zuela Ebanjelioan *ëa*, *üa*, *üe*, *öa*, *öe*, horrela [ia], [ia], [ie], [ua] eta [ue] irudikatzeko, baina hori tradizioetik askotxo saihestea izango zela (“Notes”, x).

²³³ *Jean de Paris* 60 *corouaric*; Maister 127 *kboroua eternala*, 194 *kboroiüatu*; *Xarlem* 5 *corouatu*.

kalki horretan *-gúa* da atzizkia: *lagüngua, gebiengua, arartegua, jakilegua*, eta abar; cf. Etxepare, Leizarraga, Axular *-goa*.²³⁴

- *-ago* eta *-en* atzizkiak eratxikitzean: *justuago, haboruago, gaixtuago, benuago; haboruenik, arraruena*.²³⁵
- Juan aditza: *núa, húa, dúa* eta abar; *nindúan, hindúan, zúan* eta abar; eta *eruan, eruaiten*.²³⁶
- Aditz jokoan, *-o* bukaerako formari *-en, -an* atzizkia ezartzean: erlatibozko esaldietan, *daguenak, daguenetik, diruan*;²³⁷ zehargalderetan, *zimiruan*;²³⁸ lehenaldiko adizkietan, *ziúan* 'zioen' (cf. *dío*), *záguan* (cf. *dágo*).²³⁹
- *-ala, -ela* eranstean: *eztiruala; daguelarik*.²⁴⁰
- Galderetako *-a* hartzean: *diroua*.²⁴¹

3. Hitz hondarreko *ü* azentudunari eutsi egiten zaio artikuluaurrean: *arraZüü* + *a* → *arraZüa* (SHLV 283). Nahiz eta seguruen *-üa* ahoskatu, Belapeirek ez zuen behin ere *-oua* idatzi: *arraço* grafiarekin batean, *arraçou*, lau aldiz, baina *arraçoa, arraçoac; sasoaç, sasöetan*. Jokamolde horrek salatuko luke haren idazlanean oro har *oa* grafia, aurreko atalean aztertu duguna, [ua] irakur daitekeela. Cf. *arraçouac* (Maister 22), *ardouaren* (IganPr 1), *patrouagatic* (IganPr 5, 14), *ardoúa* (Ip Mt 9 17) etab.

4. *ü* + *a, e* → *ia, ie* erregularra zen jada XVII. mendearen urrentzean, Belapeireren mintzamoldean: *Apezküpiak, saintien; xahia, -ü* sudurkaria izango zuena; adizkiak galdera perpausetako *-a* atzizkia hartutakoan, *diügia, dütia*; erlatibozkoetan, *diana*; konpletiboetan, *diala*; adizkietan, 2. eta 3. pertsonen pluralgilea erantsitakoan: *die* (cf. *dü*); *düzie* (cf. *düziü*); *ziek* da bigarren pertsona pluraleko izenordaina. Mitxelena ohartu zen Bp *iüsiüeri* hitz eratorriak ez duela aldaketarik izan; badago horren antzeko beste bat: *khexüeri* 'haserre'. Gainera, zubereraz *egüerdi* ageri da beti. Alabaina, Z Lrq

²³⁴ Adibide batzuk: *apbezgouaco* (CatOlo 18), *lagungoua* (Maister v, Mercy 25), *guebiengouaren* (Maister vii, IganPr 5), *esclabogoua* (Maister 22), *jakilegoua* (IganPr 9), *noürc-ere igorricó béi-tu bére emazüia, éman dizóla üzi diálaco jakilegouá* 'jakilegüa + a' (Intxauspe Mt 5 31), *arartegouaç* (IganPr 14), *aurbidegouaco* (Ress 1), *apbezçupougouaco* (Ress 9), *mithilgoua* (Maister 170).

²³⁵ *çunen justouagoréki* (Maister i), *haborouago* (Maister 6, Ress 18, Mercy 26), *gaichtouago* (Maister 18), *hastionago* (OrhoiCant 16), *béna éne oundótic jiten déna ni benouagouá da* (Intxauspe Mt 3 11); *haborouenic* (IganPr 14, Mercy 16), *arrarouenetçaz* (Mercy 13).

²³⁶ *jouan* (Maister 15, Jean de Paris 19), *jöüaitia* (Maister 3), *doua* (CatOlo 47), *çouazte* (CatOlo 36, OrhoiCant 50), *bagouaçtu* 'bagoaz, zuka' eta *douaçtanac* (IganPr 16), *b(e)jytouaz* (Mercy 8), etab. Ikus Intxauspe, *Verbe* 446 eta ond. Ez dugu aurkitu *eruan* aditzaren beste adizki trinkorik, Belapeireren *haitarouagu* (I 84) bakarrik (Intxauspek eta Gèzek ez dakarte gramatiketan); *erouaitera* (Jean de Paris 22), *erouayre-* (Mercy 8, IganPr 26), *irouaiten* (Maiatza 66).

²³⁷ *Çoure guebiengouaren autoritate bicitce chabiareki juntaturic dagouenac* (Maister viii), *dagouenetic* (Maister 7), *erakbar dirouan* (Maister 23), *dirouanic* (Ress 45).

²³⁸ *O eçagut beceneça {...} bester çougnen alagranicia handia eman cinirouan, çoure burriaren ounxa gobernatçez* (Maister 27).

²³⁹ Intxauspe *Verbe* 458 *zióan* (hots, *ua*) eta Mt 8 24 eta 13 2 *zágouan* (cf. *Verbe* 451 *zágón*).

²⁴⁰ *çougn* [Jinkua] *gabe beitaki eçtirouala hounkirc batere eguin* (Maister 28), *Eliçac, caritate ossobateç beki juntaturic dagouelanic manu emaiten deicu {...}* (IganPr 10).

²⁴¹ *Bebin beno haborotan* [jat. *haberotan*] *ibourc bar abal diroua Confirmacionia?* (CatOlo 83). Bukatzeko, bestelako gauzatze aipagarri batzuk gehituko ditugu: *diöielarik* 'diotelarik, esaten dutelarik' (Ress 10, Mercy 10), *ezpadivöie* 'diro + -e' (Ress 6).

eskiérki aditzondoan aldakuntza hau jazo zen, antza (cf. *eskuarki*). Ikus FHV 121 eta 471. Bestalde, konparazio atzizkiak ezarri gero, hondarreko bokala kanbiatu egiten da: *odol xabienetik* (Bp I 32), *hügien zütian gaizak* (Maister 207), bokal sudurkaridun adibideak, inondik ere; *üsiago* (Mercy 29), *üsiegi* (Maister 172), cf. *üsü* 'maiz, sarri'.

Lafonek eta Mitxelenak *-üa* > *-ia* aldaketaren tarteko zubitzat jo dute *-üya*.²⁴² Zubereraz den bezainbatean, Leizarragaren hiztegitxo aipatu da iritzi horri eusteko: "caltea, *damuya*", "cerua, *celuya*", "othorança, *appairuya*", "pedaçua, *betharchuia*", "resuma, *retatuia*" ('erreinua'). Grafia horien arabera, beraz, XVI. mendean bukaeran zuberera tarteko urratsean zegoen.

Zalgizek askotariko grafiak ditu atsotitzetan, Sarasolak jakinarazi duen moduan (1983: 187): <ua>, *eztuanaç*; <üa>, *larrüa*, *maiküa*; <uia>, *larruiaz*, *eztuanac*, etab. Bigarren grafia hori *ia* irakurtzekoa litzateke edizio gilearen ustez (1983: 179, 10. atsotitzaren oharra). Baina, behe nafarrerara eta lapurtera hurreratu denez, Zalgize ez da, nolabait esateko, zubereraren lekuko aratz edo nahasgabea, eta menturaz grafia horiek behe nafarrerari dagozkie; cf. Etxepare *-uye-*, *-uya-* (gaur Garazin *-ie*, *-ia*); Arbela eta Baigorriko zenbait hizkeratan ere, askotariko erabilera omen dute egun, Zalgizeren antzera (Lafon 1937: 77 eta Yrizar 1981: II 328).²⁴³

Bela, erabat harturik, Zalgize baino interesgarriagoa da gure lanerako, zubereraren ebakera ezaugarri batzuk garbiro agertzen lehena izan zelako. Atsotitzetan, *leku-ya* (21) eta *duyenac* 'duenak' (37) ditu, tarteko fasekoak, baina gainontzean *ua* idatzi zuen, segur aski zubererari ez dagokion forma:²⁴⁴ *cençua* (10), *conseillua* (14), *escua* (34).²⁴⁵ Tartasen liburu etako idatzi laburretan *ia* eta *ie* daude.²⁴⁶ Baita *Pronus*-en ere: *dianian* 'dü + -anian', *celiaren*, *ifernietara*, *celietrat*, etab.

Belapeiregan tarteko zubiaren erakusgarri bat dago, *suya*, agerraldi orotan *-uya* duena. Bi mende beranduago, Gèzek aditzera emango du zubereraren hitz hori eta horren bidez eratu hitz elkartuak direla aldaketa honen salbuespen bakarrak (1873: 20). Egun, Lafonek zehaztu duenez (1962: 86), silaba bateko hiru hitzetan ezartzen da *-y-* izenoinaren eta mugatzailearen artean: *sü*, *thü* 'txistua, ahogozoa' eta *blü* 'urdirna' eleetan, hain zuzen.²⁴⁷

²⁴² Ikus Lafon 1937: 75 eta FHV 121. Hedapen zabala du fenomenoak (Lafon 1965: 903-904). Etxeparegan *orduyan*, *buruya*, *çuyen* genit. 'zuen', *nuyen* 'nuen', *saynduyac*, eta abar ageri dira, eta egun *-ia*, *-ie* esaten dute Donibane Garazin (Lafon 1951: 318).

²⁴³ Badugu Intxauspereen lekukotza: "Les Navarrais [...] au lieu de changer *ua* en *ia*, ils le changent quelquefois en *uia*; ainsi ils diront *bekhatuia* au lieu de *bekhatua*" (1856, "Notes", x).

²⁴⁴ Non eta hori ez den bilakabide hau abiatu aurreko *üa*.

²⁴⁵ *Jaurico presentac escua ondoan* 34. Mitxelenak uste du *eskea* behar duela, eta ez *eska* (TAV 187). Litekeena da *escua* Belaren hutsegitea izatea, *eskia* (*eske* + *-a*) ahoskera ezkutatzean egindako hutsa izatea. Hiato horrentzat Belak *-ea* eta *-ia* grafiak txandakatzen ditu (ikus grafiak 2.7.1). Izenoinak (*bazkürrre*, *-i*, *-ü*) nahastera eramaten duten berrinterpretazio horien antzeko zerbait egon liteke hemen: idazteko unean Belak, agian, *eskia* gaizki analizatu zuen: *esku* + *-a*. Egia esan, ez dakigu ziur Belaren garaian *-ü* + *a* jada *-ia* ahoskatzen zuten, baina, nolana ere, badirudi idazlea ez dela herri ahoskeraren lekuko leiala sail honetan.

²⁴⁶ Conget-Jauregiberri: *composatia*, *auentian*. Bonnecase: *libria*, *boroguiac*, *phensamendiac*, *thermañiac*. Bonnecase-Nicephore: *Apostolienari*, *profeitiagati*.

²⁴⁷ Gèzeren hiztegiaren agertzen dira, bai, *blü* eta *thü* hitzak, baina gramatikari buruzko zatian ez du esaten salbuespenak direnik. *Catechima laburra*-n, berriz, ez dira azaltzen. Lafon euskalariak esana baieztatzen dator *blüari* etsenplua (Her 42).

Maytiak ere *suya* izkiriatu zuen.²⁴⁸ Bestalde, haren testuan *die* dago, baina baditu bestelakoak ere: *eguiten beytuye* (51) eta *eguiten duye* (66), tarteko urratsaren erakusleak; are *dutenac* (72) eta *extutenac* (85) ere, hauek zubereraz ez-ohikoak izan arren.

Resseguek batik bat *duye* eman zuen —hirutan bakarrik *die*—, baina betiere *dutie* ‘diruzte’.²⁴⁹ Gainera, *beitçuien* (22), cf. Bp *cien*; behin *orduian* idatzi zuen (39), baina beste behin *ordian* (6).²⁵⁰

Mercyk *duye* eta *die* erabili zituen;²⁵¹ bestalde, *dutie* dago haren testuan, baina *khantatcen tuye*, *visitaturen tuye*, Larrasqueten garaian Pettarrean ohikoak eta arauzkoak diren laburtzapenen tankerakoak;²⁵² *beyreikuye* ‘baitigute’ (14), cf. Bp *derikie*; *ezteikuya* ‘ez al digu?’ (14), baina *extia* ‘ez al du?’ (14).

Charlemagne pastoralean, BN eskuizkribuan *escuia*, *escuietan* eta *escuietaric* daude (155, 190 eta 262. or.). Alabaina, zubererazko testuetan *eskia* irakurri dugu behin eta berriz. Intxausperen gramatika liburuko adizki hauek ere aipatzekoak dira: *zitçáizkuye* ‘zatzaizkigute’ (cf. *zitçáiku* ‘zatzaizkigu’); *déizuye* ‘dizute’ (cf. *déizu*); *déikuye* ‘digute’ (cf. *déiku*); baina *díe*, *dutie*.

5. Galderazko esaldietan, adizkiek *-a* hartzean aldaketa fonetikoak jazotzen dira loturaren ondorioz (ikus Intxauspe 1856, “Notes”: xxiv-xxv; Bonaparte 1869, “Règles”: vii); Belapeireren katiximan, jarraian heldu diren hauek:

- Adizkiak *-a* duenean, *-eya* bihurtzen da: *deya* (I 30, 153, II 80), *direya* (I 31, II 64, 65),²⁵³ *cireya* (I 43). Bonapartek bi gauzatze aipatu zituen: batetik, Belapeiregan dugun hori berori; bestetik, katixima honetan kausitu ez duguna, azentu aldaketa (*díra*, *dirá?*).²⁵⁴

- *-e* duenean, *ia* da emaitza: *diratia* (I 39), *guitakia* (I 64, 126), *daitia* (I 79), *dita-kia* (II 43); ez da *-ya* eratxikitzen; cf. Bonaparte *dezakia* eta *dezakeya*.

- *-ie* duenean, *-ya* ezartzen zaio: *çayeya* (I 74), *derieya* (I 88), *dutieya* (I 93, II 114), *dieya* (I 107, 126).

- *-o* duenean, bi aukera daude: *guiniroa* (I 126), *dagoa* (II 82), baina *diroya* (I 80), *çaitçoya* (II 11). Bonapartek *-ua* bildu zuen.

²⁴⁸ *CatOlo*: *suya* 2, *suyala* 36, *suyaren* 49.

²⁴⁹ Ressegue: *duye*, *duie*, *duyenian*, *duyela*, *duyen*, *duiena*, *eztuye*, *baituye*, *beituye* (ikus 8, 12, 17, 18, 19, 20, 20, 21, 29, 30, 30, 31, 36...) / *extie* 33, *badie* 6, 6 (*baduye* ez da agertzen, baina Mercyk badu forma hori). Era, bestalde, *dutie* 11, 25, 29, *dutielaric* 20, *beitutie* 8, etab. Nahiz eta objektua singularra izan, *dütie* ezarri zuen autoreak bi esaldiotan: *laur aurbidec erouaiten dütielaric baren ungurumian bakhoirçac bere arguia* (20/21), *badukeye manien librubat iracourturen eta beguiraturen dutie onsa* (31).

²⁵⁰ Cf., gainera, *luien* (Ress 28 eta *helcen baliz Officier betaric çombaitç (...)* *luien bardin vozç*). Mercyk ere *eluyen* (41).

²⁵¹ Mercy: *duye*, *duyelaric*, *duyenac*, *beytuye*, *beituye*, *baduye*, *eztuye*, *eztuyela*, *eztuyenac* (ikus 5, 6, 6, 6, 7, 8, 8, 8, 12, 14, 14, 20, 20, 21, 21, 25 [4], 26, 28, 33, 35...) / *die*, *dielaric*, *dien*, *dienaren*, *beytie* (ikus 7, 9, 11, 11, 11, 20, 42...).

²⁵² Ikus 0.5. Mercy: *dutie* 12, *beitutie* 8, *ezpeitutie* 21, etab. Baina oroc *khantatcen tuye baren* [Mariaren] *otboitçiac* (14), [eri bisitariek] *visitaturen tuye*, *bi egumetaric bi egumetara Confrairiaco eriac* (42).

²⁵³ Adizkiak denborazko *-ano*, *-eno* hartutakoan, antzeko emaitza dugu behin: *dirayano* (II 86); baina *direno* (I 22, 82).

²⁵⁴ Intxauspek azentu aldaketa seinlatu du, beste aukerarik eman gabe: *juán da*, *júan dá?*; *jín díra*, *jín dirá?* Adizkiak *-o* edo *-C* duenean: *éman déyo*, *éman déyua?*; *húnki düt*, *húnki dütá?*; *émán dük*, *éman düka?* Gainerakoetan: *éman díe*, *éman díeya?*; *bártü düzü*, *bártü düzta?* (“Notes”, xxiv).

• *-io* duenean ere bi aukera: *derioa* (I 102, 102), baina *çayoya* (II 11). Bonapartek azken gauzatze hau jaso zuen soil-soilik.

• *-ü* duenean, *ia* da emaitza: *badia* (I 29), *ducia* (I 45), *derizkia* (I 113), *dutia* (II 9), *badakicia* (II 68), *duguia* (I 146), *diroguia* (I 29), etab. Azken bi adibideetan herskariaren grafia dateke *gu*, bestela bokalarteko <y> agertuko zelako, beti bezala.

• Kontsonantez amaituetan *-a* gehitzen da: *cirena* (II 25), *cena* (II 33), *ciana* (II 35), *baciena* (II 73).

6. Oso ezaguna da zubereraz (eta erronkarieraz) *-a + a* → *á* gertatzen dela eta azentuaren bidez *Z alhába* mugagabea eta *alhabá* singularra bereizten direla. Belapeireren testuan ez dugu ikusten azentu aldaketa hori, baina emaitza *a* da, noski: *Iesusen arima* (I 34), *esparancha* (48), *oliadura* (59), *Jesus-Christen ama* (122). Hona beste elkartze batzuk: *-e + e*, *bekbatorer* (I 36), *hirour Erreguen besta* (112); *-a + e*, *pener* (I 55), *aita améc* (60).

7. Bukatzeko, hitzen arteko bokal elkarketa barzuk aipatuko ditugu, sandhi horietan bokal bat galdu dela adierazi baitu Belapeirek. Idazle honek *eciz* idatzi zuen lautan, baina behin —lehen agerraldian, hain zuzen— forma osoa: *eçi ez* (I 18); cf. Intxauspe *Mt ezíez* (5 18, 5 29, 9 13). Gainera, hor dago *gaiçorotan* (I 93), bakartua, gainontzekoetan ez baitu galerarik seinalatu: *gaiça orotan* (I 51), *diucha oroz* (58), *oboinkeria oroz* (101), *meça orotan* (II 12) eta beste asko. Azkenik, *bestorduz* 'behiala' (II 54); hau ere bakarra, beste lau erabilzteetan *besté orduz* dago eta. *OEH*-k dioenez, zubereraz forma laburtu hori azaltzen da batzuetan (Ip *Hil* 126), baina osoa da usatuena.

8. Amaierako bokalak

1. Belapeirek beti *bürzagi* eta *bürzagisa* erabili zituen, hamarren bat alditan. Mitxelenaren arabera, dardarkariaren eta txistukariaren artean galdu zen bokala (ikus *FHV* 162). Nolanahi ere, hitz elkartua da hori —agian, *buru + *zani* jatorrikoa (*FHV* 414)— eta elkarketan bertan gertatu zen galera. Izan ere, lehen osagaiak bi silaba eta *-u* amaiera dauzkanean, bokal hori erortzeko joeraxoa egon da, batez ere ekialdeko euskalkietan (*FHV* 126, Azkarate 1990: 143). Horren adibide, Mercy *bürhasik* (30), Egiategi *bürbezür* (224), Lrq *bürgdñ*, Lh *Z bürments...* Belapeireren antzera jokatu zuen Maisterrek, baina *bürüzagi* gailendu da zubereraren tradizio guztian eta, bereziki, XX. mendean. Ikus *OEH*.

Bürüzagi: *CatOlo* (51, 62, 66, 67),²⁵⁵ *OthoiCant* (90, 91), Egiategi, *Xarlem*, Etxahun, *UskLiB*, Intxauspe *Hil*, *UNLilia*, *CatS*, Casenave *SGrazi*. Gèze, Lrq (*Sc*), Lh (Zalgizeko *Z*). Ikus, gainera, *EAEL* 39.

Bürzagi: Maister, *OthoiCant* (29), *UskLiB*. Bi azken testu hauek beste forma ere badute, ikusi denez.

²⁵⁵ Maytieren liburuan, bi agerralditan *bruçagui* dago (28, 99), A eta B edizioetan. *B(u)ru-* sinkopa izandako formak aurkitzen saiatu gara *OEH*-n, eta, hainbat eta hainbat hitz ikusi ondorenean, aldaera bakar bat kausitu dugu horrekin batera jartzeko modukoa, aezkerako *bruil* 'iraila', hain zuzen. Oso arraroa da, beraz, sinkopa hau. Dena dela, Oloroeko katiximako bi adibideak ez dira hutsegiteak izango: *St Julien* pastorealean ere *bruçaguy* agertzen da (*Xarlem* 258. ahap. oh.). 99. orrialdeko esaldia Revolen katiximan mantendu zirenetako bat da, baina han *buruçagui* dator (*CatOlo* 2 97).

Bürüzagisa: *CatOlo* (10, 66), Egiategi, *Her* (71) eta hiru pastoral: *Abraham, Normandie, Saint Julien (DRA)*. Lrq.

Bürzagisa: Tartas (<u>), Maister.

Maisterrek, gainera, *bürzagigua* eta *bürzagitü* ditu, baina bestelako formak dira *OEH*-k bi sarrera horietan jasotako beste denak.

2. Zubereraz —behe nafarreraz eta erronkarieraz bezala— izenoinaren hondarreko *-e* eta *-i* nahasi dira, bi hitz taldeek bat egiten dutelako deklinabide mugatuko zenbait kasutan. Gèzeren deklinabide taulak (1873: 15-16) erkatu eta ohartu gara singularrean, leku-genitiboa eta ablatiboa kenduta, gainontzeko kasu guztietan bukaera bera dutela bi sailek: *aretxiá* ‘txahala’, *xoriá*; *aretxiák*, *xoriák*, etab. Pluralean, aitzitik, absolutiboan bakarrik doaz elkarrekin: *aretxiák*, *xoriák*.

Batzuetan, beste euskalkietako formek salatzen dute berrinterpretazioa gertatu izana. Mitxelenaren ustez (*FHV* 129), zenbait partizipiotan ekialdeko *-e* berriagoa da mendebaldeko *-i* baino: *Z áhátze*, Err. *átze*, *átze* / *L abantzi*, BN *abatzi*; *Z háutse*, Err. *átse* / orok. (*h*)*autsi*, *ausi*. Belapeirek, Larrasqueten garaiko ipar-ekialdeko hiztunek bezala, *abatze* eta *hautse* darabiltza. Beste batzuetan, euskalkiaren barruan daude aldaerak: intsektu jauzkaria izendatzeko, Belapeirek *larrhoti* du (‘larra + oti’), baina Gèzek *llarrbote*, berriagoa dirudiena; cf. Leizarraga *otbi* eta BN *larrauti* (*FHV* 130).

3. Bukaerako *-i* eta *-ü* ere nahasi dituzte zubereraz (erronkarieraz *-i* eta *-u*). Gèzek dakartzan *xori* (16) eta *zelü* (18) alderatu eta ikusi dugu singularrean eta pluralean bat egitea ia erabatekoa dela, leku-genitibo eta ablatibo singularrak bai baitira salbuespen bakarrik. *Z Bp bederátzü*, Err. *bedrátzu* adibidea aipatu izan da (*FHV* 131).²⁵⁶ Zubereraren baitan badira bitasunak, are hirutasunak ere (azken hiru etsenpluetan, 5.3 puntuko asimilazioak ere esku hartu duagian):

Kbaldí (Bp, *CatOlo* 83) / *kbáldü* (*Med* 27, Gèze, Lrq).

Hazkürre (Bp) / *hazkürri* (Maister xxi, 344, Egiategi 159, Gèze) / *hazkürri* (*Othoi-Cant* 44, 60, Ress 40, *Med* 16, *UskLiB*, *CatS*, *Ip Hil* —ikus *OEH*—, Lrq).

Barrüki (Bp, *CatOlo* 30) / *barrükü* (*CatOlo* 2 33, Gèze).

Üthürri (aldaera nagusia: Bp, *OthoiCant* 62, Maister 390, *CibG* 38...) / *üthürri* (Maister 165).²⁵⁷

Sübi (nagusia: Gèze, Lh) / *sühü* (Barkoxen erabilia, apud Bonaparte 1869, “Observations”: xxix).²⁵⁸

Atzizki baten kasua antzekoa da, baina *-ü* / *-ia* da txandakatzea: *-gü* / *-gia*. Adizoinari eransten zaio, ‘zerbait gertatzen edo egiten deneko lekua’ adierazten duen izena sortzeko. Batez ere zubereraz eta erronkarieraz erabiltzen da (Azkue, *Morfología* 139), baina behe nafarreraz eta zaraitzueraz ere, esaterako, ez da falta. Atzizkiak badi-

²⁵⁶ Ikus, bestalde, *SHLV* 277-278, non esaten baita ekialdeko forma zaharragoa dela *bederatzi* orokorra baino. Hitzaren etimologia ez da argia (*DEV*, s.v. *bederatzi*).

²⁵⁷ Bigarren aldaera honi dagokionez, *OEH*-n Maisterren adibide hau eta XX. mendearen hasierako beste bat aipatzen dira. Peillenek dio egun *üthürri* entzuten dela gehienbat (1992: 256).

²⁵⁸ Bonaparteren azterlanean, bi bokalak sudurkariak ditu hitz honek. ‘Alabaren senarra’ da adiera, noski. Larrasquetek —Barkoxe inguruko zubereraren aztertzaileak— ez zuen ele hau hiztegiara bildu.

tu beste aldaera ahulago batzuk (-go, -gi...). Belapeirek *egongia* du adibide garden batean. *OEH*-n hainbat izenen tradizioari erraparatu eta ohartu gara begiratutako sarrera orotan gutxienez bi forma nagusiak ediren direla zubereraz, testuetan eta hiztegiatan. Aztertutako hitzetan, Gèzeren izenek -*gia* dute, eta Casenaveren hiztegian forma hori bestea baino indartsuagoa da; Larrasquetenean, berriz, adibide bakoitzak bi eiteak ditu aldi berean; Maisterrek -*gü* du.

alhagia (Lrq, Lh —Zalgizeko Z—, Casve), *alhagü* (Lrq); *bazkagia* (Gèze, Casve), *bazkagü* (Maister, Casve); *egongia* (Bp, Her 72, Gèze, Foix ap. Lh, Casve), *egongü* (Maister); *etzangia* (Ip, Gèze 'litière', Casve), *etzangü* (Azkue); *jangia* (Lrq, Casve), *jangü* (Lrq); *jargia* (Ress 11, Mercy, Apoc 4 2, Gèze, Casve), *jargü* (Maister); *pheredikagia* (Gèze, Casve), *pheredikagü* (IganPr 16, Mercy); *sargia* (Gèze, Foix ap. Lh, Casve), *sargü* (Azkue, Casve); *sorgia* (Gèze), *sorgü* (Azkue, Casve).

9. N duten amaierak

1. Forma batzuek -*n* galdu dute zenbait hizkeratan, morfologiako arrazoiak direla medio (*FHV* 503 eta ond.). Eguzkialdeko *orai* (Bp), aezkerako *egu* 'gaur' (baina *egun* 'eguna') eta -*egun* osagaia duten hitz elkartu batzuk aipatu ditu Mitxelenak. Aditzondo hauek elkarrizketa egoerari dagozkio eta, izen berezien deklinabideari jarraituz, -*ko* zuzenean hartzen dute: *oraingo* eta ez **orain-e-ko*. Bestalde, gramatikariak onartua da *etxeko* eta honen antzekoetan mugatzailea ez zik inesiboaren kasu-atzizkia ere ezkutuan gorde dela (< **etxean* + -*ko*). Belapeirek, esaterako, *goizanko* 'goizeko' darabil, inesiboari eutsi dion forma ihartua. Behiala, inesiboaren marka erortzean, *egunko* eta honen tankerakoetan ere -*n* ezabatu zen, inesiboaren atzizkia izan ala ez izan: *eguko* 'gaurko' sortu zen eta, horren ondorioz, *egu* 'gaur'.

Zubereraz ez da aditzondo horretan halakorik agitu: Z Bp *egünko* 'gaurko', *egün* 'gaur'.²⁵⁹ Baina Mitxelenak deskribatu adibideen pare-parekoa izango da Z *heben* : *hebe*. Belapeirek, egia esan, sudurkaridun forma darabil. *OEH*-k dio *hebe* Zuberoko testu gutxi batzuetan datorrela: Tartasen *Arima* liburuan, Etxahunen olerki batean (*Musde Legouve* poemaren eskuizkribuan) eta *Xarlem* pastoralean, hain zuzen. Honatx guk jaso:

Heben: Bp, *CatOlo* (2, 11, 105), *OrhoiCant* (27, 34, 37, 41, 42, etab.), Maister (iv, viii, xix, 56, 59, 71, 72, 76, 90, 185, 220, 386, etab.), Ressegue (9, 24; ikus *hebe*), Mercy (6, 9, 16, 21, 22, 24, 26, 38, 42). Gainera, *Sainta Catherina* (797) eta *Edipa* (27 agerraldi).

Hebe: Ressegue (48; ikus *heben*). Gainera, *Sainta Catherina* (241) eta *Edipa* (8 agerraldi).

Hebentik: IganPr (12), Maister (iv). Gainera, *hebenti*: *Sainta Catherina* (795) eta *Edipa* (5 agerraldi).

²⁵⁹ *Daigun Egu*, *daigun Egun*, *daigun Egun*. eta horien tankerakoetan, asteko egun guztiak biltzen saiatu da Belapeire. Ez dago hor besterik. Konparazio baterako, *Çoin Besta oboratzen dugu daigun Egu?* galderan (II 16), *daigün astelehenian, astehartian...* esango du katixima irakasleak, urte horretan festa horri zer egun egokitu zaion jakinda.

Hebetik: *CatOlo* (58), *Mercy* (4). *Gainera*, *hebeti*: *Xarlem* (218, 837, 1454), *Sainta Catherina* (603, 713, 828) eta *Edipa* (3 agerraldi).

Hebenko: *Pronus* (23). *Gainera*, *Edipa* (agerraldi bat).

Hebeko: *Maister* (216).

Agerian dago *hebe* anitzez ahulago dela *heben* baino. Baina *hebeti(k)*, aldiz, *hebenti(k)* baino pixka bat gehiagotan agertu zaigu. Nabarmena da *Maytieren* eta *Mercyren* erabilera, betiere *heben* baliatu arren, ablatiboan *hebetik* paratu baitute. Aipatzekoa, orobat, *Maisterren hebeko*, idazle horrek sudurkaridun aldaera usatu duelako etengabe. XX. mendean, ipar-ekialdeko zuberotarrek ere *heben* eta *hebeti* dituzte, *Larrasqueten* hiztegiak erakusten duenez. Datu hauek, dudarik gabe, gure hipotesiaren aldekoak dira. Beraz, *-n* edekita *hebetik*, *hebeko* aldaerak jalgiko ziren, eta gero horietatik *hebe* eratorriko zen, denborazko aditzondoetan bezala. Alabaina, esan bezala, *hebetik* eta horren tankerakoak indartsuak diren bitartean, *hebe* hedapen eskasekoa da. *Bigarren graduak (bor)* ez du sudurkaririk eta apika aldaketa txiki hau bultzatu zuen.

Zubereraz *-(r)eki* da soziationa, ez *-(r)ekin*: Bp *baieki*, *obra honeki*, etab. Sudurkariaren galera azaltzeko, *Mitxelenak* ohartarazi du *-(r)eki-ko* usu erabiltzen dela (*FHV* 506).²⁶⁰

2. Zubereraz *-ain*, *-ein* bukaera zaharrek *‘-añ*, *‘-eñ* eman dute.²⁶¹ *Belapeirek -ain*, *-ein* idazten du hitzaren azken buruan, baina palatalaren grafia gardena agertzen da bokala erantsiz gero: *gain* / *gaignen*; *erein* / *eregnic*; *çagna* mug. Era berean, *-oin* > *-uñ* gertatu zen: *Z huñ*, *suñ*, Bp *hognez*, *hognac*, *sognian*.

3. Bokal artean *-n*- zuten amaieren emaitzak jorratuko ditugu segidan, *Mitxelen*-a irakasleari orpoz orpo jarraikiz (*FHV* 7.5 eta ond.). *Hasperena*, eroritako kontsonante sudurkariaren ordaina, lehen silabaren eta bigarrenaren artean agertuko da soilki; bestela esan, bi silabako hitzetan ikusiko dugu bakar-bakarrik.

3.1. **-ani*. *Mitxelenaren* iritzian, Bp *babitu* mailegutik sortu zen *Gèze babi* ‘gage, garantie’; cf. *Erdi Aroko naf. banido* (*FHV* 143).²⁶² Bi silaba baino gehiagoko hitzen multzokoa da Bp *artçagnac* (Lrq *artzáñ*, *itzáñ*) < **-zani*; sudurkaria berrezarri da silaba bukaeran.

3.2. *Batetik *-ini* dugu: Bp *mibi* (Lrq *mĩ’hi*, Err. *mĩ*, *mĩ*) < **bini*. *Bestetik *-ene*: Bp *xebe* (Lrq *xē’bē*, Err. *xē*). Ohart bedi zubererazko eta erronkariarazko bokal sudurkariak direla, oro har, antzinako kontsonante sudurkaria berreraikitze euskarrieta-ko bat. Latinez *-inem* eta erromantzez *-en*, *-én*, *-ín* duten maileguei euskaraz *-ena*, *-ina*

²⁶⁰ Gogora, bestalde, zubereraz —eta Err., Aezk., hegoaldeko GN, etab.— iraganeko hitano alokutiboetan ez dela *-n* ageri. Aezkeraz eta hegoaldeko goi nafarrerako hizkera batzuetan, alokutiboak ez diren iraganeko adizkiek ere ez dute kontsonante hori. *Ikus Zuazo* 1989b: 640–641.

²⁶¹ *Mitxelenak (FHV* 139) eman adibideak: orok. *-ain* / *Z gañ*, *éxpañ*, *orbeñ*, *zañ*; orok. *-ein* / *Z é(r)eñ*, *oreñ*. *Gèzeren* eta *Larrasqueten* hiztegietatik hartu zituen hitz horiek; *gañ*, *orbeñ* ‘cicatrice’ eta *oreñ* *Gèzerenean* agertzen dira bakarrik.

²⁶² *Babitu* sarreran, etimologiaren atalean hauxe dio *OEH*-k: “Hay tbn. formas sin pérdida de *-n*-, como *banitu* (Lç *Ins* G 6r), *banimendu* (Lç *Ins* A 2v) y *banimendadu* (*TAV* 3.2.9); cf. bearn. ant. *bandiment* (*FEW* 1, 238b)”.

ordaina emateko joera izan da (FHV 146): Belapeirek *birjina* (Lrq *birjína*), *imajina* eta *orden(a)* darabiltza.²⁶³

3.3. *-one. Bizkaiera zaharreko *doe* hitzak duen esanahi berarekin, Ipar Euskal Herrian *dobain* eratorria usatu da: Bp *dobain*, *dobagnac* (Lrq *dobáñ*, *o* ez da sudurkaria);²⁶⁴ zubereraz hitza oxitonoa izateak erakusten du hiru silabakoa zela (OEH). Bp *dohatsü* ere (Lrq *dohátsü*, bokal sudurkaririk gabe) oinarritzko forma beretik datorke (FHV 147). Larrasquetek deskribatu hizkeran bokalek galdu egin dute sudurkaritazuna, baina, ziur asko, izan zuten garai batean.

Gaztelaniazko *-ión* bukaerari euskalkiz euskalki zer aldaera dagozkion zehaztu zuten Mitxelenak (FHV 148). Zubereraz —eta Baztango GN, BN, L eta erronkarieraz— *-ione* dute, eta Belapeiregan halako mailegu franko daude, jarraian emango dugun zerrendan ikusten den bezala. Azken adibidea, *Aparizio* izen berezia, salbuespena da. Zubererazko literaturan *Apharizio* azaltzen da (OEH); cf. Leiz. *Aparizione*.

atricionia, benedictione, circumcisoniaren, cofessione, confirmacionia, contricione, consecratione, creacioniaz, devocione, exortacioniari, incarnacionia, intencione, etab. Baina Aparicio 'Agerkunde eguna, urtarilaren 6a'.

Bp (*eiskerrecu sorbaldatic*) *escugnecoala*, Z *esküñ* (FHV 149). Mitxelenak **esku-on-e* eraiki du (*e* erantsia, ez etimologikoa).²⁶⁵ Zubererazko aldaera azaltzeko, **eskune* kontraktziorik abia gaitzke, baina **eskuine* ezin da baztertu; cf. *Lekbuine* 'Bonloc'.

3.4. **Higuni/-e* > Bp *hügü*, Lrq *hügü* (-ü sud.). Hitz eratorrietan kontsonante sudurkaria agertzen da: Bp *hügünkeria*, Lrq *hügüngarri*, *hügünt(ü)*.

3.5. Zubereraz *-aun*, *-eun* aldatu egin dira: *-añ*, *-eñ* (erronkarieraz *-ain* eta *-ein*), Bp *iragnen* 'iraunen', *belhagnez* 'belaunez', Lrq *i(r)añ*, *bélhañ*, *leñ* 'leuna'.

3.6. **Ardano*. Gèzek eta Larrasquetek *ardu* bildu dute beren hiztegiatar (Lrq *ũ* azentuduna); cf. Err. *ardãñ*.²⁶⁶ Belapeirek *mahatsano* izen elkartua du; cf. Belako Zalduna *mabatzanoa*, *OthoiCant mabaxanou-* (7, 7; 58 *arduric*) eta Gèze *mabatsanu*. Egungo egunean *māhātsardu* darabilte, Casenavek zuzenean esan digunez.

**-anu* (FHV 151-153). Bi silabakoa izanik, aspirazioa du Bp *xahü* hitzak (< lat. *sanum*); Lrq *xāhü* (-ü sud.), Err. *xāī*. Hitz luzeagoen artean, Larrasqueten *sakristañ* eman du Mitxelenak. Gèze *khobañ*, Lrq *khogāñ* 'erlauntza' / L *kofoin*, *kofoiñ* eta beste aldaera batzuk ikusita, zubererazkoa **-áne* hondarretik ere etor litekeela dio ikertzaille horrek.²⁶⁷ Aipa dezagun, azkenik, Gèze *khiristi*, Lrq *khi(r)ixtī'* hitza, Belapeirek

²⁶³ Azken hitz horretan, agerraldietatik ezin da idoki izenoinaren forma; ikus Belapeireren Hizt.

²⁶⁴ Mitxelenaren ustez, oinarritzko forma (*doa* / *doe*) erromantzetik etorriko zen (**dome*). Corominas, beriz, latineko *dona* pluraletik abiatzen da: *dona* > *doa* > *doe*. Ikus DEV, s.v. *doa*.

²⁶⁵ Hitz elkartua ez da jadanik gardena eta Belapeirek *escu escugnaren* darabil (Gèze *esküñ* iz. eta izond. 'côté droit; droit').

²⁶⁶ Behe nafarreraz eta lapurteraz erabiltzen zen *arno* aldaera hautatu zuten Zalgizek eta Oihenartek. Amikuzeraz *ano* dago: "La variante *ano* se encuentra en los mixanos *CatLan* y *López*" (OEH). Zubereraz *ardu* darabilte, *ardoa* bezalako idazkerak gorabehera (OEH).

²⁶⁷ Mitxelenak **-ane* > Z *-añ* proposatu zuen (FHV 143), baina hark emandako adibide bakarra, *capitagna*, *Onsa*-koa da. Bestalde, Oihenartek *bilaun* eta Zalgizek *bilau* badarabilte ere, Mitxelenaren ustez, berak inon aurkitu ez duen **bilāñ* eskatzen du zubererak (OEH-koek ez dute hitz hau idoro euskalki honetan).

grafia etimologikoarekin idatzia (*christi*). Mitxelenak *-*istīai* proposatu du (cf. Err. *kristiāi*), jatorri guztiz ziorra ez den arren; etorkia hori bada, *-*anu* amaieradunen bidetik jin da zubereraz (cf. Err. *xāī, eskribaī, Z sakristāñ*).

10. Sinkopa edo laburdura²⁶⁸

La síncopa de vocales se ha producido con máxima intensidad en salacenco y roncalés, pero no en suletino. Se da a menudo en aeuscoano y otras variedades de la Navarra alta y al parecer también en la baja (FHV 160).

1. Mitxelenak horrela zehaztu zuen, aspaldi, sinkoparen eremua. Zubereran ez dago halakorik, nahiz eta, aldeak alde, inguruko mintzaira guztietan laburdura hori gertatzen den, apurretan edo anitzetan. Errenteriarrak ez zituen garai hartan oraindik zuberera zaharreko testuak ezagutzen, eta horregatik idatzi zuen hori. Izan ere, Belapeireren testuan badira zenbait sinkopa. Horien agerpenak, gainera, ez gaitu harrituko, ezaugarri honen geografi eremuari erreparatzen badiogu.

2. Deklinabidearen inguruko sinkopak daude katixima honetan. Adlatibo arruntean ez da zubereraz laburdurarik —Bp *eskietara, elicetara; mundu orotara, gointara*—, baina Belapeirek -*trat* du: *celietrat* (I 35, 36, 40), *orotratere* 'dena dela' (I 67, 109) eta *orotrat ere* (I 19); bestelako bat ere bai: *Egiptarat* (II 32, 32). Etsenplu gutxiegi dira horiek ondorio sendoetara iritsi ahal izateko eta, horregatik, beste testu zahar batzuk ere ikuskatu ditugu. Horietan, sinkoparik gabeko aldaerak eta sinkopadunak azaldu zaizkigu, baina azken hauek, dirudenez, desagertuz joan ziren. Adibidez, *celietrat* dute lehen lekukoek, baina *celietarat* geroagokoek. *Orotrat ere* esapideak forma ihartua dirudi;²⁶⁹ Maisterrek *orotra ere* idatzi zuen behin.

Pronus: celietrat (6). *CatOlo: limboetrat* (A eta B 81), *celietrat* (9, 17, 19, 34, 36). Baina *i(n)fernietarar* (25, 36, 47); *hontarat* (59). Sinkopadun horiek dakartzan esaldia bigarren katiximara igaro denean, bokala ipini zaie: *limbouetarar* (79), *celietarat* (4, 15, 37, 39). *OiboiCant* (6) eta *IganPr* (8): *celietarat*. Maister: *orotrat* (153 *amourioua orotrat so eguile-da*); *orotrat ere* (318) eta *orotra ere* (235); *direnetrar* (4); *batcetrar* edo *bestetrar* (321). Baina *Mst lekhu orotarat* (132), *fidel orotarat* (388), *lekbutarat* (127); *dienetarar* (63); *consolacionetarar* (53), *hountarçunetarar* (61, 63), *biciouetarar* (64), *obra bounetarat* (80), *gaicetarar* (148, 361), etab. Ressegue: *celietarat* (18); *berartarat* (14). *Xarlem: çamarie-tarat, turquetarat, sarrasietarat, qhristietarat, espagnouletarat* (ikus 401-403. or.). *CibG: eguin bidetarar* (9), *ocasionetarar* (22), *gaicetarar* (42). *Her: desbounestetarar* (10).

Bigarrenik, -*etrano* dago: *herri obiletrano* (II 117), *Bazcoco lebietrano* (II 43) eta *haur chipiétrano* (II 134). Ez dugu corpuseko beste testu zaharretan aurkitu horrelakorik, ez sinkopadunik ez hori gabekorik;²⁷⁰ gabezia hori ulertzeko, so egin hurrengo sai-

²⁶⁸ Tesia aurkeztu genuen egunean, Caminok esan zigun katixima honetako sinkopa urriek argitasun zerbait merezi zutela. Arrazoia zuen. Hartakoz, kontsonante taldeen atalean sakabanaturik eman genituen adibideak bildu eta atal hau idatzi dugu.

²⁶⁹ Laburdura indartsuagoa zen garai bateko hondar edo aztarna izan liteke. Belapeirek usatutako forma dago Tartasen *Arima*-n (*orotarat ere* ere bai) eta *AR* testuan; ikus *OEH*.

²⁷⁰ XIX. mendean, forma oso hauek ditu Intxauspek San Mateoren Ebanjelioaren itzulpenean: *alichatú-ren íza zeliétarano?* (11 23), *uztétarano* (13 30). Orobat, *Apokalipsa*-n: *zaldien kabasturietarano* (14 20) 'zaldien muturrekoetaraino'.

lean *erreguetara drano* eta horren antzekoei. Singularreko adibide bat badugu, *Otboi-Cant 20 oren bountarano*, baina horrelakoek aurreko sailean ere ez zuten galerarik (*bon-tarat, berartarat...*).

Hirugarrenik, *ordian drano* (II 34) eta *hava drano* (II 35). Horien gisakoak txit hedatuta daude zubereraz, baina ez dugu inoiz ediren **darano*:

oraidrano (*CatOlo 2, Jean de Paris 72*), *noiztrano* (*OtboiCant 83*), *celiala drano* (*Maister 160*), *urbentziala drano* (*Maister 184*), *erditara drano* (*CatOlo 103*), *erreguetara drano* (*CatOlo 77*), *çaignetara drano* (*Maister 220*), *vesperetara drano* (*Ressegue 29*), etab.

Zernahi gisaz, sinkopa jazo zela erakusten digute hala *bibar dara* forma ez-ohikoa (*Xarlem 1371*) nola *-danik* atzizki usuak. Azken hau inesiboari edo leku-denborazko aditzondoei eransten zaie: *ordiandanic* (*Mercy 9*); *bethidanic* (*Bp I 30*), *burrundanic* (II 114), *oraydanic* (*Mercy 6*).

3. Gisa berean, *e* bokala galdu dute Belapeireren (*ürrin*) *hunstatzeko* eta *odolstatü* formek. Azken hori jaso zuten bai Gèzek bai Lhandek (*Foix*), eta *Mustafa* pastoraLEAN ere agertzen da (*DRA*). Maisterrek (362) eta Intxauspek (ap. *OEH*) badute antzeko bat, *nigarstatü* 'nigarreztatu'. Maisterrek, orobat, *garstatü* (391) eta *ürrinstatze* (7). Gertakari hau ezaguna da Ipar Euskal Herriko beste euskalkietan ere: *odolztatu* dute, esaterako, Axularrek eta *FPrBN* testuak (*OEH*).

4. Azkenik, *bürzagi*. Gorago esan bezala, sinkoparen sailean aztertu zuen Mitxelenak, baina elkarketako lehen osagaiaren azken bokalaren galera jazo dela begitanzten zaigu guri. Hori dela kausa, 8.1 atalak dakar horren azalpena.²⁷¹

11. *j* eta *w* irristarien bilakaera

1. Euskaraz, goranzko diptongo gehienak erdaratiko hitzekin batean hartu ziren edo zenbait bokal elkarketaren ondorioz sortu dira (mugatzaillea ezarritakoan, esate baterako). Eta bada, noski, halako taldeak desegiteko joera. Bp *gorozüma* eta *gorde* maileguetan, adibidez, *kwa-* eta *gwa-* diptongoak soildu dira (*FHV 167*).

Belapeireren idazkerak ez digu argibiderik ematen goranzko diptongoez. Dena den, zubereraz *-e*, *-ü* nahiz *-i* amaieradun izenoineri mugatzaillea erantsitakoan [-ia] ahoskatzen da, bi bokal esaten dira; berebat gertatzen da *-o* edo *-u* bukaerei ipinitakoan ere: [-ua].²⁷²

2. Mitxelenak erakutsi duenez, bokalurrean **e* -> *j*- bilakatu zen adizki jokatu-gabeetan, eta gero irristariak bilakaera desberdinak izan zituen euskalkietan (*FHV 9.2*). Zubereraz, esaterako, {3} izan da emaitza. Belapeiregan aditz hauek aurkitu

²⁷¹ Bestelako galera bat ere aipatu nahi dugu, (*e*)gin aditzaren lehen bokalarena, hain zuzen: Bp *languite-* (I 22, 110, II 35); *soguin, soguite-, soguiocie, soguiguçu* (ikus I 48, 96, 150, II 5, 17...), baina *so eguin* (I 95); *bonguiguinac, bonquiguiner, bonkiguinac* (ikus I 55, 84, 129, 136), *bonkiguilen* (II 127), baina *bonki eguin* aditza (ikus I 84, 95, II 26, 42).

²⁷² *FHV 167*. Oihartzabalek (*Xarlem 119. or.*) *di-an* eta *dü-zi-e* adizkiak aipatzen ditu. Zuberera, beraz, inguruko euskalkiak ez bezalakoa da, behe nafarreraz eta lapurteraz [-wa] eta [-ja] ahoskatzen baitute mugatzaillea ezarritakoan (Gavel 1920: 23 eta 4. oh.); eta berdintsu erronkarieraz eta zaraitzueraz (*FHV 167*).

ditugu: *jakin*, *jan*, *jarraiki*, *jarri*; *jaiki*, *jaitsi*; *jauzkatü* (< *jauz(i)* + *ka* + *tü*); *joan*; *jín* (< **e-i-n*, FHV 516). *Jalki* (Gèze eta Lrq *-kb-*) eta *elkbi* partizipioek etorki bat-bera dute, **e-el-ki* (FHV 515), eta Belapeirek 'irten' adierarekin darabiltza biak. *u* aurreko adibide bakarra dago: *eitzi* (< **eutzi*).

Bizkaieraz bezala, erronkarietaz eta zubereraz ere afrikatu sabaiurrekoa izan da emaitza Mitxelenak aipatu *etxakin* 'ez dakit, ez dakigu...' adibidean (< *ez* + *jakin*). Ikus FHV 174. Bestalde, bokal artean zubereraz (Lrq) *anáie*, *batbéü*, *batbéia* edo *théü* dute; Bp *anaye*, *batheyu*, *batheyatu*, *theyu*.

3. Bokal artean, *w* irristaria kontsonante bihurtu da: Bp *heben* < **-au-en*. Antzeko kontsonantizazio baten ondoren, sudurkariak asimilazioa eragin du *eraman-en*, *joan* aditzaren arazlean (< **eraban* < **erawan* < **e-ra-oa-n*). Belapeirek arruntean *eroan* erabili zuen, jatorri beretik etorritako beste forma; behin, haatik, *eramaiten*.²⁷³

12. Palatalizazioa

12.1. Asimilazio bustidura

Belapeireren hizkeran asimilazio bustidura (aurreko *i* bokalak edo bokalardiak eragindakoa) zein ingurunetan gerta zitekeen azalduko dugu lehen buruan, kontuan hartuta Oñederrak (1990: 183-186) zer dioen zubererazko asimilazio bustiduraz, Archuren *Bi Mihiren Gramatika* (1868) eta Gèzeren hiztegia (1873) aztertu baititu. Kontsonante bustigaiak banaka-banaka jorratuko ditugu, eta sail bakoitzean aurrena *i* silabagilearen eragina eta hurrena bokalardiarena deskribatuko, betiere hiru ingurunetan: bokalaurrea, kontsonante aurea eta hitzaren azken burua. Oñederrak bere azalpenean Archuren idazlana du ardatza, baina idazle horrek ez zuen zuberera hutsean jardun, Ipar Euskal Herriko mintzairak nahastu zituen eta.²⁷⁴ Archuren nahasmena eta Gèzeren adibideak erkatuta, fonologo horrek salbuespen askotxo aurkitu ditu ingurune guztietan eta ezin izan du erregela sinkroniko emankorrik eman. Zubererari dagokionez ondorioak egokiak ez badira ere, Oñederraren metodologia bikaina da.

12.1.1. N

1. Ez da oro har bustikuntzarik *i* silabagilearen ondoren, ez bokalaurrean (*arbina*, *adina*, *cina*, *ecinago*, *aitcineco*, etab.), ez kontsonante aurean (*arhinceco*, *incarnacionia*), ezta hitz azkenean ere (*bardin*, *cin*, *ecin*, *iakin*, etab.). *Erreguigna* hitzaren palatala azaltzeko, lexikalizaziora jo beharko genuke, bustidura ez baita inola ere bilakabide automatikoa; hitz horretan bokalarteko sudurkari galduaren berrezarpena dugu. Hauxe da, izan, bustidura asimilaziorik zaharrena eta euskalkietan zabalduena: *inV* > *ĩV* > *iñV*. Belapeireren *kbugna* ere asimilazioak ekarri zuen: *ü* palatalaren ondoren *ñ* berrezarri zen. Azken adibide honek erakusten du, bestalde, zubereraz asimilazio bustidura emankorra zela *u* > *ü* bilakatu eta gero (ikus FHV 196-197, 303-304 eta Oñederra 1990: 26). *Letherignac*²⁷⁵ forman, asimilazioa jazo al da? Ikus Oñederra 1990: 209, *letañia*.

²⁷³ Gèzek bi aditzak bildu zituen, baina Larrasquetek *e(r)áman* bakarrik. Ikus Belapeireren Hizt.

²⁷⁴ Izan ere, haurrei frantsesa irakasteko tresnak eman nahi dizkie Archuk Ipar Euskal Herriko irakasleei eta, horren ondorioz, gramatika hau ez da zubereraren gramatika, lurralde zabal horretako euskalkiak biltzen dituen lana baizik, alegietan gertatzen zen bezalatsu (R. Gómez 1990: 11).

²⁷⁵ Cf. *letharignac* (*CatOlo* 12, *OrhoiCant* 66); Gèze *letherignac*, *letania*.

2. Bokalerdiaren ondoan bustidura asimilazioa gerta daiteke. Palatalizazioaren ondoren *j* suntsitzen denez (aldaera grafiko hutsak izan daitezke I 22 *gaignen* eta I 86 *çoignetan*), gaitz da asimilazioa ala bestelako palatalizazioa (adierazgarria, mailegatua, etab.) den jakitea.²⁷⁶ Bokalaurrean sudurkaria busti egiten da eta, esan bezala, bokalerdia galdu: *aldescugnian*, *escugnaren*, *artçagna*, *çoğnec*, *çoğner*, *obognen*, *gagnetit*, *gagnela*, *belbagnez*, *dobagnac*, *eregnic*, *iragnen*, *sognian*, *hognac*, *çagna*, etab. Morfema barruan salbuespen bakar bat atzeman dugu: *amoinatan* (I 100), Gèzek eta Larrasquetek ere bustidurarik gabe bildua. *Bainiz* (I 68, II 28) eta *bainaiçu* (I 135) adibideek erakusten bide dute morfema mugak asimilazioa eragozten ahal duela; analogiaren indarra ere aintzat hartzekoa da (*niz*, *naizü*).

Sudurkaria hitz amaieran edo kontsonante aurrean denean, itxura batean *i* bokalardiak ez du asimilaziorik eragiten. Belapeirek *-in*, *-inC-* idatzi zuen, behin ere ez *gn* edo *ng*:

Hitz azkenean, *artçain* (cf. *artçagna*, *artçagnac*, *artçagnen*), *abelçain*, *etcheçain*, *caba-leçain*, *beçain*, *dobain* (cf. *dobagnac*, *dobagnez*), *gain* (cf. *gagneco*, *gagnen*), *irain* (cf. *iragnen*), *çoin* (cf. *çoğnec*, *çoğnen*, *çoğner*), eta abar; kontsonante aurrean, *oboinkeria* (cf. *obognen*), *borthalçaingoa*, *çointaric*, *çoingaz*, *çointara* (cf. *çoğnec*, *çoignetan*), *gainti*, *aingu-riac*, *sainta*, etab.

3. Hitz azkenean eta kontsonante aurrean Belapeireren idazkera erregularra da, bai, baina bi ingurune horietan —edo bietako batean— agian autore horrek edo muzin egin zion palatala irudikatzeari edo *in* erabili zuen sabaiko sudurkaria irudikatzeke. Badira kontuan izan beharreko gertaera batzuk. Lehenik, Belapeirek hasperenaren aurrean *gn* idatzi zuen palatal mailegatua duten hitz hauetan: *cegnbatu*, *cegnbare*, *guegnbatu* (hauek aurrerago aztertuko ditugu, 12.2.1 puntuan). Bigarrenik, XVII. mendeko testu frantsesek, palatala irudikatzeke, *-in* eta *-ing* grafiak dauzkate hondarrean. Hirugarrenik, *Pronus* liburuñoan, batzuetan palatalaren ordezkaria izan liteke *in* grafia; izan ere, testu horretan ez dago *gn* digramarik, baina *irainen*, *gaineti*, *çoinen*, *çoinetaco* eta horien tankerakoetan behinik behin, hizrunek sabaiko sudurkaria ahoskatuko zuten.²⁷⁷ Zernahi gisaz, errazena da pentsatzea izkiriatazailak ez zuela palatalizazioa seinalatu nahi izan, garrantzi txikiko ñabardura zelakoan edo. Laugarrenik, palatala jaso duten hainbatek —hala nola, Maytie eta Mercy idazleek— bokal aurrean (*i*)*gn* grafia darabilte, baina aztergai ditugun bi inguruneetan bestelakoa, (*i*)*ng*. Buruenik, Oñederraren datuek erakusten dute bi ingurune horietan ere jazo daitekeela asimilazioa (1990: 186).

Hori guztia gogoan, idazki batzuk ikuskatu ditugu berariaz, *Catechima*-ko grafiak argitu nahirik, hau da, bi egongune horietan bokalardiak asimilatzen ote duen jakiteko gogoz. Aurrera baino lehen, azaldu nahi genuke testu idatzietan kasu batzuetan

²⁷⁶ Zer motatako palatala dugu, esaterako, Bp *ordegnietan*, *azken ordegniac* ('testamentua; azken nahia') formatan? Tartasen *ordeignia* (Onsa 49) edo Ressegueren *ordeinuz* (36) ikusita, asimilaziorik sortu dela esango genuke. Baina Ressegueren idazkera nahiko berezia da, ikusiko dugunez (*çoimec*, *ceinbare*). Gainera, idazle zuberotar gehienek *ordenü* dute (OEH), eta horixe bildu zuten Gèzek eta Larrasquetek ere (cf. OEH, *ordenu* 3 'testamento'). Badirudi, beraz, ingurunez landako bustidura izan dela; baina zer-nolakoa?

²⁷⁷ Gèzek dio <ñ, gn, in> baliokideak direla (1873: 259). Archuren idazkeraz ikus Oñederra 1990: 185, 121. oh.

ezin direla kontsonante aurreko egoera eta hitz bukaerakoa bereizi; egia esateko, hiru egonguneak argiro mugatzeko, hiztun baten ahozko jarduna beharko genuke. Bestalde, bokalaurrea ere aztertu dugu, baina, oro har, ingurune horretako adibide gutxi batzuk ematea aski izango da, garbi baitago hor asimilazioa jazotzen dela. Has gaitzen, bada, aurkitutakoaren berri ematen. Belaren atsotitzetan *lein* (12) eta *çoin* (24) agertzen dira. Bokalurrean —13 *oubouñac* eta 30 *gagneco*— grafia finkorik ez duen bilduma honetan, nola ahoskatu *-in* hori?

4. *CatOlo* izkribuan bokalerdiak asimilazioa gertarazten du bokalurrean. Maytiak *ign* eta *gn* darabiltza, baina lehena du gogokoen: *gaignen* eta *gagnen*, *gaignelatico* eta *gagnelatico*, *arçaignac*, *ezpaignen*, etab.²⁷⁸ Mailegatutako palatala duten *ceignu* (54) eta *seignale* (83) ekarriko ditugu hona, *ign* hori sabaiko kontsonantearen grafia izan dai-tekeela erakusteko.²⁷⁹ Sail honetako salbuespenak Belapeiregan aurkitutako berak dira: *beynaïçu* bezalakoak eta *a(u)moina*; ondorengo testuetan ere horiek azaldu zaiz-kigu eta ez ditugu gehiago aipatuko.²⁸⁰

Hondarrean bada asimilazioa, Maytiak *-ing* paratu baitu *-in* baino gehiagotan. Kontsonante aurrean bitarikoak ditugu (*goingtan*, baina *çointan*). Zubererazko testue-tan ohizko salbuespenak dira, ikusiko dugunez, hiru hauek: *gainti* —*orotan gainti* (22, 49), *gaintitcen* (57, 58)—, *ainguru* (12) eta *saintu* (3).

Hitz amaiera: *going* (9, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 24, 26, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40 eta beste asko), *haing* (43, 44), *beçaing* (47 *-c-*, 97), *ezpaing* (88), *iraing* (109), *mahaing* (103), baina *çoin* (16, 19, 32, 37, 53, 58; *coin* 15, 18), *hain* (43), *beçainsarry* (1; konts. aurreko adibidea?), *dobain* (57, 58, 105). Kontsonante aurrea: *goingtan* (80), *goingtçaz* (100), *dobaing-* / *bat* (20), *hoing petan* (101), baina *çointan* (45, 103), *çointara* (47), *dobainbat* (50).

Bestalde, kontsonante bustia mailegatua duten hitz batzuek —*ceinbatu* (12), *cein-baratce* (26, 34), *ceinbariac* (38)— erakusten digute Maytiak ez diola jaramon handi-rik egin bustidura markatzeari edo, bestela, <in> grafia kontsonante aurreko sudurkari palatala irudikatzeke moduetako bat duela. Gainera, Maytieren *soein* maileguak (82) erdaratiko bustia du akaberan (cf. biarn. *suenh* 'soin'); *soing* idatzi zuen beste bi age-raldietan (60, 72). Mercyk *soeing* eta *soeigna* ditu.²⁸¹

5. *Othoitce* eta *cantica espiritualac* liburuan asimilazioa arauzkoa da bokalurrean: *arraignac* (88), *çoignec* (19), *dobaignac* (9), *gaignen* (20); *gagnen* (6, 7, 13...), *escugnian* (8), *hougnen* (78), *iragnen* (78), etab. Hitz amaieran bitara idatzi zuen izkiriatzaileak, baina kontsonante aurrean, agerian behintzat, ez dago palatalik:

²⁷⁸ *ign*: *gaignetic* 5, 55, 55, 61, 63, 63, *gaignen* 7, 60, 60, 67, 71, 73, 80, 81, 83, 88, 103, 108, 108, *gaigna* 66, 103, 103, *gaigneco* 88; *gaignelatico* 3, 48; *dobaigna(c)* 22, 37, 41; *arçaignac* 67, *arçaigner* 78; *ezpaignen* 103, *ezpaignez* 104; *hoignac* 107; *çoignec* 20, 25, 30, 38, 40, 55, 58, 69, 72, 79, 82, 86, 89, 96, 107, 108, 109, *çoignen* 62, *çoignez* 20, 50, 59, *çoigni* 87; *erraignac* 107 (*Cergatic appheçac untatcen dutu beguiac, beharriac, sudupphilac, aboa, eskiac, hoignac* eta *erraignac?*).

gn: *gagnen* 12, 21, 21, 21, 31, 33, 46, 46, 64, 78, 98, *gagna* 26; *gaignelatico* 49, 54; *bestagnic* 53; *aldeskugnian* 9 (*-c-*), 34, 34; *iragnen* 10, 43, 43, 44, 44.

²⁷⁹ Badu bestelako grafiarik: *congñec* 85, *hoingnetara* 102 eta *dobaingnen* 106.

²⁸⁰ *Amoina* hitzaren agerraldiak gorago eskaini dira (3.13.1). Aski izango da adizkien adibide batzuk ematea. Maytie: *beynaïçu* 2, *beynago* 62, *beynoa* 7. *OthoiCant*: *bainoïa* 24, *beiniz* 20. Ressegue: *beyniz* 23.

²⁸¹ Ikus Mercy 20, 36, 40, 40, 41, 42.

artçaing (62), *beçaing sarri* (20), *çoing* (7, 19, 23, 48, 87, 98), *çubaing* (62, 103, 103), *haing* (7, 23, 28, 30, 48, 50, 96, 102, 103), *iraing* (82), *mahaing* (26), *baina beçain* (5 *bestia beçain handi*), *beçain sarri* (88 *jat. jalki debençaing sarri*), *çoin* (5, 12, 17, 18, 19, 24, 30, 32, 46, 72, 79), *hain* (7, 8, 19, 20, 21, 23, 30, 65, 88), *etab. Kontsonante aurrea: çointçaz* (12; 22 *çoinçatz*), *çointan* (17, 33, 77, 101); *orotangaintic* (98), *ainguru* (14), *saintu* (16).

6. Maister²⁸² Ligiko erretorearen <gn> grafiak erakusten du asimilazioa dagoela zeinahi inguruetan; bokalurrean ez ezik (*gagnen* 29, *iragnen* 78, *çougneç* 26, *çagnetaric* 11), baita bukaeran eta kontsonante aitzinean ere:

artçagn (vi), *çougn* (ix, xv, 3, 10, 51, 61, 71, 79), *beçagn* (ix, 20, 46), *hagn* (x, xviii, 76), *ouhougn* (xvi), *iragn* (63, 78), *çuhagn* (116), *escugn* (116), *dohaing* 'dohain' (120), *dohagn* 'dohainik' (122); Jauregizaharren baimenean ere *çoung*, bestelako grafiarekin; *hougn petan* (45), *hagnbeste* (i, xviii, 11, 81), *hagn beste* (62), *hagnbestera drano* (xv), *çougntaç* (xvi, xvii, 5, 54, 59), *çougntan* (38, 42, 69), *ouhougnkeriaç* (70), *beçagn beste* (58), *egnbetcia* 'unatzeta, akitzeta' (45), *baina gainti* (vi, xix, 23, 32), *gaintica* (61), *ainguru* (46), *saintien* (v).

Igantçetaco Pronoua ondu zuenak ere <gn> darabil, Maisterren antzera, eta izkribu horrek dakarren mintzamoldean bustidura asimilazioa gertatzen zen hiru inguruetan: bokalurrean *gagnen* (2), *çougneç* (5), *escugnian* (8), *iragnen* (8), eta abar; hitz azkenean *hagn* (4), *artçagn* (4), *iragn deçain* (5), *çougn* (7, 8), *igagn* (8); kontsonante aurrean *çougntan* (1, 7, 14, 15), *baina orotan gainti* (14), *ainguru* (17), *saintu* (3).

7. Ressegue²⁸³ bokalurrean zalantzan dabil, sabaikaria irudikatu ala ez irudikatu, eta, bustidura paperean jasotzea erabaki duenetan, idazkera bat baino gehiago izan ditu (-ign-, -gn-). Beraz, badirudi ez dela lekukorik aiposena gure lan honetarako.

Çoinçec, -egati, -en, -etan, -etara, -ez, -i (ikus 10, 14, 15, 20, 21, 25, 25, 27, 27, 28, 31, 31, 32, 32, 36, 37, 38, 38, 42), *dobainaz* (11), *dobainen* (14), *gaimelan*, -co, -coèn (24, 27, 36), *sacristainaren* (27, 32). *Baina çoinçec*, -en, -etaric, -ez, -i (ikus 10, 19, 24, 24, 25, 45, 48, 49, 50, 51), *escugnian* (50), *gaigna*, -en, -ian (8, 22, 34, 51, 52); *çogneç* (10, 23), *çougneç*, -en (5, 6, 7), *çagnetaric* (7), *eskugnian* (48), *dubulçagnac* (24), *gagnen* (9), *gagnian* (13), *gagneran* (8).

Resseguek betiere *ceinbare*, *ceinharatu* idatzi izanak haren jokabidea ulertzen lagunduko digu, erdaratiko hitz horiek palatal mailegatua dutenez gero. Azter ditza-gun orain beste bi ingurueak. Hitz amaieran eta kontsonante aurrean oso gutxitan agertzen da bustidura: *çoinç* (47), *çoing* (50, 52) eta *hang beste* (7); gainerakoetan *in* digu:

beçain (18, 25, 34, 35, 47), *çoin* (3, 3, 12, 14, 17, 17, 18, 18, 19, 21, 23, 25, 28, 30, 30...), *dobain* (3), *hain* (12, 14, 15, 17, 25, 29, 30...); *sacristainbat* (26), *mahainbat* (27); *apphaint* (eta *chuchent mengoaric*) (32); *orotan gainti* (19), *ainguriena* (47), *saintu* (13).

²⁸² Atarikoak (i-xxvii) eta itzulpenaren lehen 80 orrialdeak aztertu ditugu. Hasiera horretan, Jauregizaharren baimena dator (xiv).

²⁸³ Ressegueren idazkera nahasia dela-eta, azalpen hau argiagoa izan dadin, ez diegu atal honetan jaramon handirik egingo *ai* / *ai* tankerako aldaera grafikoei. Hala, esate baterako, *hain* hitzaren agerrialdiak ematerakoan ez dugu aipatuko 15. orrialdeko adibidea *hain* dela.

8. Mercygan bokalurrean asimilazioa dago, (*i*)gn grafiaren bitartez emana (cf. *ceignu* mailegua): *gaignen* (7), *dobaiguen* (18), *iraignen* (4), *çoignec*, *-egatic*, *-en*, *-etan*, *-ez* (9, 11, 14, 14, 17...), eta abar; behin bakarrean bestelakoa: *çoimez* (8). Amaieran eta kontsonante aurrean *-in* dugu gehienbat:

hain (14, 17, 22, 28), *çoin* (5, 6, 7, 8, 14, 17, 19, 21, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, etab.), baina *dobaing* (41) eta *iragn eraci* (5). Azken hau, egia esan, bokal aurreko adibidea izan daiteke.²⁸⁴ *Sacristain-bat* (36); *çointan*, *-tara*, *-taric* (10, 20, 21, 23, 23), *çointçaz* (22, 32), *bestain beste* 'beste hainbeste' (7), *hainbeste* (8, 13, 22), *sacristainsabat* (36), baina *sacristaingsac* (41) eta, aspirazioaren aurrean, *leignhuriez* 'argi izpia' (4); azkenik, ohiko salbuespenak: *orotan gainti* (13, 30), *saintu* (4).

9. Artikulu honen atarikoan (0.7), Intxausperen lekukotasun argigarri hau eman genuen: *oubouinkeriez* forman —diotso Bonaparteri— ez da entzuten sudurkari bustirik, baina hobe da *ñ* idaztea, *oubouñ*, *oubouña* esaten delako.²⁸⁵ Gutun berean, aurreaxeago: “je ne sais vraiment pas décider si *ilhaintu*, *ilhaintze* sera mieux écrit avec *ñ* ou avec *in*. Je n'entend pas le *ñ* mouillé en le prononçant” (Irigoien 1957: 211). Bi ondorio idokitzen ahal ditugu baieztapen horietatik. Lehenik, Intxauspek ezagutzen zuen zubereran ez zegoela, segur aski, palatalik kontsonante aurrean, baina amaieran, ordea, bai, *ubun* hitzean behinik behin. Bigarrenik, Intxauspek —eta beste idazle batzuek— nahigo zutela formen arteko harremana erakutsi (*oubouñ* - *oubouinkeriez*) ezen ez ahoskera zintzo jaso (*oubouinkeriez*).

Gèzek *ñ* letra espainola usatu zuen hiztegian, eta, idazkeran ahoskera jaso bazuen bederen, asimilazioa aski sistematikoa zen hala hitz azkenean nola kontsonante aurrean. Alabaina, euskalari hau Intxausperen segiziokoa zela jakinik eta maisuaren irizpi-deak ezaguturik, pentsatzekoa da kontsonantearen aitzineko *ñ* erregular hori, nolabait esateko, idazmodu analogikoa-edo izan litekeela batzuetan eta ez —beti eta nahitaez— zuberotarren ebakeraren benetako erakuslea. Hemen ere ezin dugu jakin, beraz, zer neurritan den fonologikoa lexikografoaren idazkera. Hitz hondarreko asimilazioa, berriz, itxura guztien arabera, betetzen zen, bai. Adibideak:

aphañ, *artzañ*, *belhañ*, *bezañ*, *dohañ*, *edozouñ*, *ereñ*, *escuñ*, *etchezañ*, *gañ*, *hañ*, *houñ*, *irañ*, *leñ*, *oubouñ*, *sacristañ*, *zouñ*, *zubañ* 'arbre' eta abar; *zouñtan*, *zouñtara* (1873: 64), *añharba* 'araignée', *añbera* 'hirondelle', *aphañtu*, *aphañdura*, *artzañsa*, *besaño* 'coude', *eñbe* 'fatiguer', *gañtitu* 'avalér', *bañsarri* 'aussitôt', *houñzola* 'plante du pied', *leñtu*, *lukhañka*, *oubouñgoa*, *oubouñkeria*, *zubañtze* 'arbre', eta abar, baina *ainguru*, *aingera* 'anguille', *saintu*.

²⁸⁴ Intxausperen hizkeran bi azentu unitate (*irátzar-erázi zien*) edo bakar bat (*eguin-erázi*) eratzen dute halakoek; ikus grafiak 6.11.

²⁸⁵ Dena den, usadio ortografiko horren eragina aztertzean, gogoan izan beharko da Oñederrak hiru inguruneen arteko harremana dela-eta agertu duen susmoa: “proposa daitekeena da asimilazio erregela bokalurretik gainerako inguruneetara hedatzen dela, baina lexikoki hedatzen dela. Bestela esan, hitzaren oinarritzko aldaera lexikoren batean bokal aurrean agertzen diren fonema bustigaiak dira (batipat?, lehendabizi?) gainerako inguruneetan ere busti daitezkeenak” (1990: 52). Horren arabera, *ill* eta *illo*, nolabait, *illa* formaren ondorioak lirateke. Egia esateko, ezaugarri ortografikoak eta fonologikoak ondo bereizteko, testuak erabat hustu eta lan monografikoak egin beharko dira.

Esanak esan, *añbarba*, *añbera*, *eñbe*, *besaño* eta *lukhañka* hitzen ñ hori, behintzat, ez da oinarrizko forma batetik hartutako letra. Bestalde, Lafonek Mitxelenari jakinarazi zionez (FHV 198, 33. oh.), Basabürüan asimilazio bustidura zegoen hitzaren azken buruan eta kontsonante aurrean. Eskualde horretan *aingürü* zen salbuespena, eta hauxe zatekeen arrazoa: “una excepción, debida probablemente al carácter especial de la palabra, tan frecuente en la catequesis y en la predicación” (FHV 159, 8. oh.). Gèzeren hiru salbuespenek *i* bigarrenkaria —epentetiko— dute, baina badirudi hori ez dela asimilaziorik ezaren arrazoa (ikus Oñederra 1990: 45); hiru hitzak maileguak dira, bestalde.

10. Larrasqueten hiztegiko transkripzioen arabera, ipar-ekialdeko mintzairan, bokalaurrean (*gañetár* ‘hab. de Haute Soule’, *Ga(r)indáñe*) eta hitz azkenean bada asimilazioa, baina kontsonante aitzinean ez, aspirazioaren aurrean izan ezik: *añbá(r)a*, *añbárba*, *eñbe* ‘nekatu’, etab.

arráñ, *artzáñ*, *bélbañ*, *bézañ*, *bürgáñ*, *dobáñ*, *e(r)eñ*, *e(r)izañ*, *gañ*, *hañ*, *heñ* ‘measure, degré...’, *huñ*, *igáñ*, *itzáñ*, *leñ*, *mabáñ*, *suñ*, *ubúñ*, *zuñ*, *züháñ*, etab. Baina *aingü(r)ü*, *aingé(r)a*, *belhainbü(r)ü*, *besainko*, *bezain-sárri*, *gáinti*, *gainti* egin ‘se tromper’, *gu(r)aintzi*, *haimbéste*, *haintsárri* ‘peut-être’, *búintzòla*, *búimpe*, *irzáintxò(r)i*, *léinki*, *léinthü*, *lukháñka*, *mabainpe*, *saintü*, *uhuñkeria*, *zuintan*, *zuintako*, *zuintara(t)*, *zühaintze*, etab. Hasperenaren aurrean, aldiz: *añbá(r)a* ‘hirondele’, *añbárba*, *Añbárbe* ‘Ainharp’, *eñbe* ‘nekatu’, *eñbe(r)ázle*, *zañbützüli* ‘déraciner’ (*zañ* ‘racine’), *zañbil* ‘mou, apathique’ (cf. *zaintsü* ‘musclé’; *zañ* ‘nerf, veine, artère’).

Oñederrak dioenez, “gehienetan eta ez euskarazko asimilazio bustiduran bakarrik, kontsonante aurrea eta hitz azkena batera dabilta” (1990: 95). Alabaina, ipar-ekialdeko zubererari, argiro ikusi denez, ingurune bateko eta beste emaitzak zeharo desberdinak dira. Agian izan du zerikusia euskararen eta besteren ezaugarri fonologiko honek: *n* hortz-hobietako ozenak, kontsonante baten aurrean dagoenean, kontsonante haren ahoskunea hartzen du. Asimilazio bilakabide horrek asimilazio bustidura eragotz dezake: *uhuñkeria* bezalakoetan, sudurkariak ondorengo belarearen ahoskunea hartu du eta orduan ezinezkoa izan da bustitzea. *Uhuñkeria* bezalakoetan, aitzitik, bustidura asimilazioa gertatu izanak beste asimilazioa galarazi du (ikus Oñederra 1990: 33 eta 53).

12.1.2. L

1. Belapeiregan, *i* silabagilearen ondoren ez dago albokoaren bustikuntzarik: *eguiliac*, *necatilen*, *bilabetetan*, *hiletaric*, *lakile*, *vigiliac*, *edukile...*; *biri bildu*, *eztavilçanac*, *mithilcoac*, *bilkbura*, *hilceco*, *umilki...*; *ichil*, *mithil*, *hil...* *Apirillaren* (II 6, 136) da bustiduradun ale bakarra; beharbada, bokalerdia duten hilabeteekiko analogiaz sortua, hauetan asimilazioa gertatzen baita, hurrengo paragrafoan ikusiko dugun moduan. Geroagoko testu eta hiztegi batzuek *aphirila* dute.²⁸⁶ Bestalde, Belapeirek *agorrila* du (I 25, II 107).²⁸⁷

²⁸⁶ Ip *Hil* (OEH), *Her* 35, Gèze, Lrq (bi hiztegiotan *-a* amaiera du hitzak). *UskLiB* lekukoak *aphirilia* du (alegia, *aphirile*; OEH).

²⁸⁷ Hauek ere *agorrila*: *Ress* 8, 10, *Mercy* 37, Ip *Hil* (OEH), *Her* 38, Gèze (*agorrila*, hiztegiaren bi zatietan), Lrq, Foix (*Ama Birjina Agorrilakua*). *UskLiB* lekukoan (OEH) *Anderedana Maria Agorrilakua* agertzen da (195), baina *agorrilla* (8; liburu hasierako egutegian).

2. Bokalerdiak izan dezake eragina bokalurrean: *barantbaillaren* (?)²⁸⁸ ‘otsaila’, *buruillaren* ‘iraila’, *uztaillaren*; *khanderailluz*.²⁸⁹ Grafia <ill> denez, ezin jakin daiteke irristari palatala galtzen den ala hor segitzen duen. Sail honetan badira, izan, salbuespenak: *erbailec*, *errailer* eta *emaiiaren* formatan apika morfema muga izan da asimilazioaren behaztopa harria; *irailiz* (cf. Gèze, Lrq *iralli*; *CatOlo* 39 *irailiric*); *ezpailirate* (*ez* + *bait* + *lirate*). Kontsonante aurrean ez dago asimilaziorik, kausituta-ko adibide bakarrean, behintzat: *irailiteco* (cf. Gèze *irall*, *irallte*). Hitz bukaerako etsenplurik ez dugu ediren.

3. *Pronus*, *CatOlo*, *OthoiCant*, *IganPr*, Ressegue eta Mercy lekukoetan bokalak ez du asimilaziorik gertarazten.²⁹⁰ Irristari palatalak bokalurrean bai, honako hauetan: *barantballa-* (Jauregizahar; Gèze, Lrq), *khanderaillu-* (*OthoiCant* 6, Ress 18 *k-*), *irailiric* (*CatOlo* 39); *-gallü*, *-allü* atzizkiko hitzak:

bersgaillia (Ress 22, 43), *edergaillu* (Ress 23, 29), *baragallu* (Maister 98, 151); *tchestsallubat* (Maister 155), *gordalluz* ‘ixilka, gordeka’ (Maister 35). Gèzeren hiztegian: *baragallu* ‘obstacle’, *berscallu* ‘bande pour pansage’, *houngallu* ‘engrais’, *cerrallu* ‘clôture, haie’. Larrasqueten hiztegian: *-ällü* ‘propre à’, *gordallüz* ‘en cachette’, *berskällü* ‘pansement, bandage’, *hunkällü* ‘engrais ou fumier pour les terres’, *sendagällü* ‘remède’, *zerrällü* ‘haie’.

Dena den, Belapeirerenean bezala, *-le* atzizkidunak salbuespenak dira, morfema mugan zehar ez baita asimilaziorik:

erbaile (*Pronus* 14, *CatOlo* 5, 69, Gèze ‘meurtrier’, Lrq), *emaile* (Maister 153, 153, Ress 7, Mercy 40, Lrq), *erraille-* (*CatOlo* 74, 99, Maister 13, Lrq), *egoile* (Maister 153, Lrq ‘qui reste de façon transitoire’), *iraile* (Maister 153, Lrq), *joile* (Lrq), etab.

Egoiliar hitzak ere ez du palatalik: *egoiliar* (Ress 10, Mercy 10, Gèze ‘habitant’, Lrq ‘locataire’), *ekboiliar* (Maister 242, *IganPr* 14, Gèze ‘locataire; habitant’). Morfema muga dago tartean: cf. Lrq *-liar* (“sf, indiquant personne qui va à...; qui assiste à”), *bestaliar* ‘qui va à la fête’. Aurizkia erantsita, *beiliro* eta horren tankerak ageri dira.²⁹¹ Hainbestez, asimilazioak zedarrri morfologiko estuak ditu, are ingurunerik egokienean ere (alegia, bokalurrean). Bilakabide horren ahulezia erakusten du morfema muga gaingitu ezinak.

12.1.3. Z eta s

1. Txistukari frikariak ez dira bustitzen *i* bokalaren ondoren. Bokalurreko adibideak: Bp *eliçac*, *guïçon*; *mibissé*, *ossagarrissu*... Bp *ichilic* eta *ichil eraci* formatako palatala apikariaren ordezkari dago, bai, baina bustiduradun aldaera biziki hedatuta dago.

²⁸⁸ Oñederrari jarraiki gatzazkio, *barantbailla* asimilaziotzat jo baitu (1990: 185). Dena den, etimoa kontuan izanik (lat. *parentalia*, lat. arr. *parantalia*, OEH), ez litzateke arraroa izango kontsonante busti hori bilakaera erromantzearen ondorioa izatea, eta, beraz, euskarak mailegatua. Ikus Oñederra 1990: 198, 72. zerbakia.

²⁸⁹ Hitzaren etimologia: “del español *Candelaria*, sin duda” (DEV).

²⁹⁰ *CatOlo* 32 *billetaric* eta 106 *eguillen* hutsak dirateke; cf. *biletaric* 5, 9, 17, 32, 33, 34, *hilen* 3, 9, 12, 17, 25, 35...; *eguiler* 9, 52, 56, *eguilen* 56. Zubererazko *-le* atzizkidunek ez dute palatalik, ezta hau baino aproposagoa den *j_V* ingurunean ere, esan denez.

²⁹¹ *Beiliro* (*CatOlo* 86, Ress 23), *ezpeiliro* (*CatOlo* 107, *OthoiCant* 79, Mercy 32), *beilike* (Maister 20, Ress 32), *beilizate* (Maister 62, Ress 32), *beilirate* (Mercy 8)...

Belapeirek *issouri* idatzi zuen, eta forma hori du Resseguek ere (14, 40, 51), baina *ixuri* da aldaerarik indartsuena zubereraz;²⁹² bustiduradun hori ere euskalkietan oso hedatuta ageri zaigu (Oñederra 1990: 184). Kontsonante aurrean eta hitz azkenean ere ez dugu bustikuntzaririk: Bp *baiterizcu*, *izkiribaturic*, *aldizca*; *berriz*, *eraciz*; *adiskide*, *misterioac*, *christi* (*gucien*), *iskerrecu* —cf. *eiskerrecu*—, *Crisma*... Larrasquetek deskribatu hizkeran, aldiz, txistukariak asimilatu egiten dira zenbait eletan, beheraxeago ikusiko dugunez: *adixkide*, *mixterio*, etab.

2. Irristari palatalak ere ez du asimilaziorik eragiten. _V: *gaiça*, *baicic*, *aicia*; *confraissec*, eta abar. _C eta hitz amaieran: *iraizteco*, *eizten*; *iraiz*; *gaistoac*, *eraistiaz*, *eiskerrecu*, eta abar.

3. Zernahi gisaz, Belapeireren *bideiscaz* eta *adaisca* grafiek pentsarazten digute (*i*), beharbada, kontsonante aurrean txitxikaria irudikatzeko bidea izan zitekeela, bi hitz horien atzizki txikigarriak normalean bustidura —jatorri adierazgarriko bustidura— izaten du eta (ikus 12.2.3). Bestalde, litekeena da autoreak hitz batzuen palatala jasotzeari uko egin izana. Horregatik guztiagatik, ondoko hitz hauen bila jo dugu literaturara: *adiskide*, *khiristi*, *miskandi*, *misterio*, *triste*; *eisker*. Beste adibide bat, *gaisto*, grafiei buruzko artikuluan aztertu genuen (4.3.1); oroit lekuko zahar hauek zituztela sabaikaridun formak: Bela —baina atsotitzak ez zirudien zubererazkoa—, Maister, *IganPr* eta *Mercy*.²⁹³ Hona oraingo bilketa:

Pronus: *christi* (2). *CatOlo*: *adishkiden* (42),²⁹⁴ baina *adiskide* (58, 62), *adiskidegoazco* (70), *christiec* (38...), *miscandiac* (66), *mysterioa* (30...), *tristecia* (31), *triste* (38, 69). *OthoiCant*: *adiskidetarcuna* (21), *christien* (37...), *misterio* (94), *triste* (38, 53...), *tristetu* (44). *Jean de Paris* (lehen 300 ahapaldietan): *adisquide* (7, 96, 103, 149...), *tristia* (4, 136, 141, 141, 151...). Maisterrek *adichkide*, *miccandi*²⁹⁵ eta *echker* darabiltza, baina *khiristi*. Ikus *OEH*. Bestalde, *Mst triste* (50, 55, 97, 109), *tristetu* (370), *tristeciaç* (320). *IganPr*: *adichkide* (1.1), *adichkidegatic* (5), baina *khiristi* (5, 8), *misterio* (12). Ressegue: *khiristi* (7, 21), *misterio* (40, 42), *tristuretatic* (44). *Mercy*: *khiristi* (7...). Gèzek asimilaziorik gabe jaso ditu hitz horiek: *adiskide*, *khiristi*, *miscandi*, *misterio*, *triste*; *eisker*, *isker*, *esker*; *gaisto*. Baina hiztegi gile honek *gorriska* ere badu (ikus 12.2.3). Larrasqueten hiztegian, aitzitik, palatala dugu: *adixkide*, *khi(r)ixtí*, *mixcándi*, *mixtél(r)io*, *trixte*, *ixkér*, *gáxto*.

Maytiek behin bakarrean eman du grafia gardena, kontsonante aurrean *sh* idatzita: *adishkiden*.²⁹⁶ Maisterrek, *IganPr* testuaren izkiriatzaileak eta *Mercy*k, *berriz*,

²⁹² *Ixuri*: *CatOlo* 81, 99, *OthoiCant* 103, Maister, *IganPr* 2, *Ip Dial*, *Her* 80; zenbait hiztegi ere horixe dakarte (Belako Zalduna, Gèze, Foix, Lrq). Ikus *OEH*.

²⁹³ *OEH*-ren arabera, *gaisto* da Ipar Euskal Herriko idazleek gehien erabilitako forma, zubereraz izan ezik, tradizio honetan *gaisto* baita indartsuena. Behe nafarrerazko eta zubererazko autoreetan, *gaxto* maiz samar agertzen omen da, batez ere XVIII. mendearen erditik XIX.aren bukaera arte; esaterako, Oihenart, Tartas (*Onsa* 81), Maister (xvi), Etxahun eta Constantin idazleetan (Tartasek eta Maisterrek *gaisto* ere badarabilte).

²⁹⁴ *OEH*, *adiskide*: "Las formas con palatal <-xk-> se documentan en textos septentrionales por primera vez en el suletino Maister, sin valor expresivo. [...] Al Norte, la forma con palatal es mucho más usual a partir del s. XIX, aunque sin eliminar a la forma sin palatal". Maytierena da orain lehen erabiltzea. XIX. mendeko adibide batzuk: *Med* 37 (*adiskidia*); *Her* 91 (*adichkidentaco*); *CibG* 31 (*adichqidegona*), baina 40 (*adisqidegona*).

²⁹⁵ *Her* testuan ere *miccandier* (13).

²⁹⁶ *CatOlo* testuan, behin agertzen da <sh>. Idazkera hori arrunta zen, esate baterako, XVII. eta XVIII. mendeetako *scripta* biarnesean, eta <ch> frantsesarekin batera usatzen zen (Grosclaude, *Langue béarnaise* 29).

badakite ingurune honetan *-cb-* grafia ipintzen: hiruek *gaichto* dute; lehen biek, *adich-kide*. Gainera, Maisterrek *micbandi* eta *echker* ditu. Aztertu ditugun hitzen artean, *mixterio* eta *kbirixti* Larrasqueten hiztegian aurkitu ditugu bakarrik, gure corpora eta OEH-ko informazioa ikuskatuta. OEH-ren hurrengo liburukia argitaratzen denean jakingo dugu ea, balio adierazgarririk gabe, idazleren batek *trixte* erabili duen.

12.1.4. Ts eta tz

1. Bokalak ez du jeneralean eragiten asimilaziorik. *_V:* *pitzia*, *bicicia*, eta abar. *_C* eta hitz amaieran: *corpitzbat* (grafia hau, dena dela, ez da fonologikoa izango); *bitz*, *hanitz*, eta abar. Belapeirek *itxusi* darabil (*itcboussien*, *itcbouski*, *itcbousgarriaz*), beste zenbait euskalkitan ere apikariaren ordeztu sabaiurrekoa duena.

Belapeirek *hanitz* idatzi zuen, hogeita hiru aldiz. Bokalaurreko adibide bakarra du, eta bakar hari *tch* eman zion: *hanitchen*; dena dela, katiximako *erri hanitz eguin* eta *hanitz aldiz* kateetan menturaz bokalaurreko ingurunea izango genuke ahozkoan. Corpuseko testu zaharretan, *hanitz* eta *hanitx* azaldu zaizkigu, baina lehen forma hori da, oro har, indartsuena. Maister berezia da, *hanitx* usatu baitzuen behin eta berriz.

CarOlo: *hanitz* (37, 62), *hanitzez* (47). *OthoiCant:* *hanitz* (37, 38, 49, 54, 56, 59, 63, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 83, 85, 87, 88, 90, 95...), *hanitzetan* (49, 72) | *hanitchetan* (49). *Jean de Paris* (lehen 300 ahapaldiak): *hanitz* (88, 146, 153, 201). Maister: *hanitx*, *hanitxek*, *hanitxi*, *debozione hanitxak*, *hanitxetan* 'askotan', *hanitxex ebikiago* (OEH-ko adibideak); gainera, *hanitchtarçuna* (xxi). Ressegue: *hanitz* (10) | *hanitch pietatezco obra* (5). Mercy: *hanitz* (5, 13, 37), *hanitzez* (33) | *hanitchetan* (4).²⁹⁷

OEH-ri esker, badakigu testu berriagoetan ere bi formak azaltzen direna. Intxauspek, esaterako, *hanitx*, *hanitxetan* eta *hanitxex hobeki* ditu *Dialogues basques* lanean, baina *hanitz*, *Maria Birjinaren hilabetia* liburuan.²⁹⁸ Dena dela, argigarria da autore honek Bonaparteri igorritako gutun bat, Printzeari jakinarazten baitio damutu zaiola ordura arte (1857) *hanitz* idatzi izana, Zuberoan *hanitx* indartsuagoa delako: "plus généralement on dit *hanitch*, en Soule" (Irigoien 1957: 179). Jokabide hori ulertzeko, kontuan izatekoa da (*h*)*hanitx* formaren hedadura murrizta (Z eta Err.). Belapeirek *anbitz*, *hainitz* eta horien tankerako aldaerak irakurriko zituen Iparraldeko izkribuetan; horrek bultzatu ote zuen *-tz* idaztera? Lexikografoei dagokienez, Gèzek bi aldaerak bildu zituen,²⁹⁹ baina Larrasquetek *hanitx* du, eta badirudi XX. mendean forma hori darabilrela Zuberoan.³⁰⁰

²⁹⁷ Inprimategiko hutsegiteak izango dira *hanix* (Bp I 122, *OthoiCant* 42) eta *hanits* (Ress 15). OEH-n ez dute jaso halako aldaerarik.

²⁹⁸ *Hanitx* dute lekuko hauek: Etxahun, *CarS. UNLilia*, *Maiarza* (10), *CibG* (174; *hanits* 3), *Med* (7, 40, 44, 47...; *hanich* 10, 41) eta *Her* (42, 44; *hanich* 29, 45). Egiategik, aitzitik, *hanitz*, *hanitzetan* eta *hanitzez basago*. *Xarlem* pastoralean <hanix> (forma nagusia, *hanitx* datekeena), *hanitx* eta *hanitz* daude. *UskLiB* izkribuan, *hanitz*, *hanitzez baliusago* eta *hanitxetan*.

²⁹⁹ Euskara-frantsesa zatian: "hanitch et hanitz, *adv. beaucoup, plusieurs*". Frantsesa-euskara atalean: "beaucoup, *adv. hanitch, cinez, erras*" eta "plusieurs, *adj. hanitz*".

³⁰⁰ Belako Zaldunak hiztegian *hanitz* eman zuen *beaucoup* hitz frantsesaren ordain gisa, eta Peillenek iruzkinean dio egun *hanitx* esaten dela. Oñederrak dio gaur Atharratzen hitz horren azkeneko afrikarua, erabat bustia ez bada ere, oso sabai aldera jotzen duela (1990: 185, 120. oh.).

2. Agi danean, irristari palatalak ere ez du indar eragile handirik. *_V:* *jaixi; gaitzetik, aiticineoen, aiticinian*, eta abar. *_C* eta hitz azkenean: *iaixtiaren* (hau ez da grafia fonologikoa izango), *carataix (lastercariac), sordeix; bakhoitz, eitz, bekhaitz*, eta abar. Belapeirek *bakhoitz, bakhoitça* izkiriatu zuen ('bakarra'), bere liburuko bederatzai agerrietan (behin *-k-*). Beste testu zaharretan ere *-oitz* aurkitu dugu; Maister da salbuespena, bi eratako formak ditu eta:

Pronus: bacoitz (5, 13). *CatOlo: bakhoitz* (9, 14, 26, 38, 61), *bakhoitzbat* (5, 21, 61, 91), *bakhoitça* (27), etab. *OthoiCant: bacoitça* (27). Maister (OEH-ko adibideak): *bakhoitç bateç* (66) / *bakhotçbat* (26).³⁰¹ *IganPr: bakhoitçbat* (9; 15 *-tc-*), *bakhoitç* (8). *Ressegue: bakhoitça-* (4, 11, 26), *bakhoitza-* (19, 21, 28, 35, 49), etab. *Mercy: bakhoitça-* (8, 21, 27, 27, 32, 36, 42), *bakhoitzbat* (29), etab. Azken bi idazle hauetan, aurrekoetan ez bezala, egungo adiera hedatua du hitzak ('chaque, chacun') agerraldi batzuetan: ikus, esaterako, *Ress* 4, 10, 11, 21, 28 eta *Mercy* 11, 29.

Gèzek "*bakhoitz et bakotcha*" eman zuen eta, jarraian, hitzari bi adiera ezarri: 'chaque, chacun; unique'. Bokal aurreko asimilazioa emankorragoa dela erakutsi nahi ote du bikote horrek?³⁰² *Larrasquetek bakhotx* bildu du ('chaque, chacun; as, du jeu de cartes') eta *Sc* ikurra erantsi dio, zubererazko forma normala dela gatzigatzeko. *Foix* apaizak ere *bakhotx* du ('as'). *OEH-k* dio zuberotarrek bizkarkaridun aldaera darabil-tela gehienbat, baina *bakho(i)tx* ere agertzen dela haien idatzietan.

1. 'Bakarra'. *Bakhoitz*: *Egiategi, Xarlem, UskLiB, CatS, Ip Hil, UNLilia, CibG* (49), *Med* (18, 20, 59, 67), *Her* (86). Sabaikaridun aldaera: *Ip Mt (eskü-bakhoitz edo zankbo bakhoitx izanik), CibG (bakoichbat 3, 5), Med* (59, 66), *Lrq Larraja (óren bakhotxín 'eguerdiko ordu batean')*.
2. 'Cada; cada uno'. *Bakhoitz*: *Ip Hil*. Sabaikariduna: *Ip Dial (bakhotxak), Her* (15, 20, 22, 31), *CatS (bakhoitxak), Med* (17, 51, 52), *Constantin (bakotxak)* eta *Casenave SGrazi (bakhotxa)*.

Horrenbestez, lehen adieran —zubererazko esanahi zaharrea—³⁰³ palatalizatu gabeko forma da indartsuena. Bigarren adiera berriagoa da zubereraz: *Ressegueren* testuan (1758) agertu zaigu estreinako aldiz (hori adierazteko, Belapeirek *batbedera* zerabilen). XIX. eta XX. mendeetan, bigarren esanahi honi —*Ressegueren* eta *Mercyren* testuetan ez bezala— gehien-gehienetan kontsonante bustidun aldaera dagokio. Errepara *Her* eta *Med* idazkietako adibideei, argigarriak dira eta.³⁰⁴

³⁰¹ Ez dugu Maisterren testua osorik aztertu, baina baditugu beste adibide batzuk: *bakhoichbat* (25, 107) eta *bakhoitçbateç* (169); lehen bi etsenplu horietan, agian autoreak gauzatzeko fonetikoak jaso zuen; alegia, kontsonante aurrean afrikatua frikari bihurtzea. Bestalde, *bakhoitcian* (151), *bakhoitç baten* (74), *bakhoitça* (348).

³⁰² Palatala, zernahi gisaz, hitz amaieran sortu eta bokal aurreko formetara zabaldu zela uste da (ikus *FHV* 192 eta *Oñederra* 1990: 175). Bestalde, *Duvoisinek* bere hiztegian hauxe dio: "En Soule et Basse-Navarre on emploie *bakhotx* et *bakhoitz* dans le sens de *chacun* et de *unique*" (*OEH*).

³⁰³ Esanahi hori besterik ez da agertzen, konparazio baterako, Belapeireren, *Maitieren* edo Maisterren idatzietan. "En esta acepción (única en Leizarraga), su uso va disminuyendo con el tiempo; a partir del s. XVIII es muy poco frecuente, conservándose mejor en la tradición suletina, y sin apenas ejes occidentales" (*OEH*).

³⁰⁴ Interesgarria da *Ipar Euskal Herriko* beste bi euskalkien berri izatea: "entre los labortanos y bajonavarros, durante el período clásico alternan *bak(h)oitz* y *bak(h)otx*, incluso en un mismo autor (aunque *Leizarraga* y *Pouvreau* emplean siempre *bakhoitz* y *Axular bakotx*); a partir de mediados del s. XVIII se impone *-otx* en los textos de estos dialectos" (*OEH*).

12.2. Ingurunez landako bustidura

Asimilaziozko palatalez gain, badira bestelakoak ere: bustidura adierazgarriak ekarri dituenak, mailegatuak, ageriko arrazoirik gabekoak, eta abar (Oñederra 1990: 185 eta ond.).

12.2.1. Ñ

1. *Cegnu* 'kanpaia', *cegnhatu* 'aitaren egin', *cegnbare* eta *cegnbaratcen* formek palatal mailegatua dute (ikus Oñederra 1990: 212). Bp *guegnhatu* ('irabazi, merezi izan'), Gèze Lrq *geñhatu* aditzak ere bai ziurrenik; izan ere, gaskoiko *gagná* hitzetik datorrelakoan gaude (ikus Lrq eta *FHV* 519).

2. Zuberera zaharrea, *iondane Gneli Archangelia* 'San Migel' (Bp I 68) agertzen da.³⁰⁵ Euskararen egitura fonetikoa dela eta, ñ oso gurtutan dator hitz hasieran. Horregatik, Mitxelena ustez, *Ñeli* elearen palatala etorkiz adierazgarria izango zen (*FHV* 520-521).³⁰⁶ Zubereraz —eta baita erronkarieraz ere, antza— ñ eta *ll* inoiz behinka hatsarrean ageri dira: Lrq eta Gèze *ñábar*, *ñábo*, *ñápbür*; Lrq eta Gèze *llábür*, *llapí* (Lrq -í, biarn. *lapí*), Lrq *llápbhar*, Gèze *llepei*, *llarbote*, *llaudeta*.³⁰⁷ Nahiz eta egun kide oinarritzko neutrorrik ez izan (cf. *xezen* / *xexen*), maiztasun fonotaktiko urriak erakusten du adierazgarria izan dela horien bustidura; gero, kide adierazgarriak izatetik oinarritzko aurkezpen lexikoak izatera igaro dira, seguruenik (*FHV* 195, Oñederra 1990: 72, 210).³⁰⁸

12.2.2. LL

1. Arestian mintzatu gara *ll-* hasierez. Belapeiregan ez dago halakorik (*larhoti*); honek, konparazio baterako, *labur*, *laburciáz*, *laburkiago* idatzi du. *CatOlo*, *OthoiCant* eta *Xarlem* lekukoetan ere *labur-* azaltzen da.³⁰⁹ Maisterrek, aldiz, badu *llabur*, eta harena da, hain zuzen, *OEH*-ko corpusean aldaera horren lehen agerraldia.³¹⁰ Ereduan, ortografia frantsesean, *ll-* hasierarik ez zegoenez, eta Lapurdi eta Nafarroa Behereko autoreek *labur* idazten zutenaz, agian zubererazko idazle zahar batzuek uko egin zioten palatala markatzeari. Baina, bestalde, baliteke oinarritzko forma bustiduragabea izatea darabilten hori. Ezin jakin. Maisterren erabilera aztertu beharko litzateke, esaterako,

³⁰⁵ *Pronus* 8, 9, *CatOlo* 10, 10 eta *IganPr* 3, 3 (*igneli*, bi adibideetan). Eta *Her* 12, 36.

³⁰⁶ Orotara ere, tesia aurkeztu genuenean Patxi Salaberrik azaldu zuen ez dela adierazgarria izango. Haren ustez, *Angeli* dago horren azpian —Nafarroan, Urrozko *Santiangeli* toponimoa aipatzen da 1828an— eta, hortaz, litekeena da ñ palatala aurreko *njV* taldetik atera izana.

³⁰⁷ Lrq: *ñábar* 'gris, cendré', *ñábo* 'navet', *ñápbür* 'bête qui envahit le terrain d'un voisin'; *llábür* 'court, impatient', *llapí* 'lapin', *llápbhar* 'chassie'. Gèze: *llepei* 'lapin', *llarbote* 'sauterelle', *llaudeta* 'alouette'.

³⁰⁸ Maisterrek *-ñu* atzizki txikigarria darabil: *librugnou* (i), *triballugnou* (x), *isseyugnou* (xii, xxii), *gachognou* (xvi). Gainera, *cerbaitgni* 'zertxobair' (133) eta *tchipigni* diru (192, 192); cf. Lrq *-ñi*: *ahoñi* 'mauvaise langue (dimin. ironique)', *aitañi* 'aitona', *amañi* 'amona', *aizeñi* 'sale petit vent', *aphürñi* 'très peu', *ebiñi* 'pluie désirée', *güitiñi* 'très peu', *hobekixeñi* 'un tout petit peu mieux', *ttipiñi* 'oso txikia'.

³⁰⁹ *CatOlo*: *laburra* 13, *laburzi* 93. *OthoiCant*: *laburtaçuna* 35. *Xarlem*: *labur* 612, 613, *labursqui* 1025, 1054. *Edipa*-n ere *laburtu* eta *labursky* daude.

³¹⁰ Maister: *orenac oro Jincouaren othoitceco llabur udurvitcen ceitcen* (43), *thempora llaburretan barnen* (65); ikus xviii, 78, 103, 175, 186, 209 eta 217 ere.

eta ikusi ea baden bustidura adierazgarririk³¹¹ —bestela esan, ea *labiür* / *llabiür* biko-teak funtzionatzen duen— ala adierazgarri izandakoa lexikalizatu den.

OEH-k *labur* sarreraren dioenez, beste euskalkietan baino gutxiagotan azaltzen da aldaera hori zubereraz, bazter mintzaira honetakoek *llabur* ere badutelako; sarrera horretan ez dugu aurkitu Maisterren adibiderik, eta litekeena da itzultzaile horrek beti *llabur* idatzi izana. Bestalde, hiztegi horrek *llabur* sarreraren dio forma hau zuberotarrek usatu dutela batik bat, eta ez du aipatzen Maisterrek —eta zuberotarrek, oro har— balio adierazgarriarekin erabili dutenik; egia esan, lan zaila iruditzen zaigu ñabardura hori testuetan atzematea. Mitxelenaren hiztegiako datuak ikusita, esango genuke XVIII. mendearen erditik hona zuberotarrek gehienetan *llabiür* idatzi dutela³¹² eta, beraz, zuberotar askorentzat hori dela oinarritzko forma. Gèzek eta Larrasquetek aldaera hori bildu zuten bakarrik; gainera, ipar-ekialdeko hizkeran badute forma horren txikigarri bat, *llabiürrot*: “court (dimin. de *llabiür*)”.

Gèze Lrq *hüllan* (*OthoiCant*, etab. *hüllen*) hitzeko palatala garai bateko dardarkariaren ordain bustia da, agi denez. Gertutasunari lotutako adierazgarritasuna izan zuen, beharbada, aldaera horrek (Oñederra 1990: 194). Bustiduradun formak oinarritzkoa baztertu du, antza denez, eta gaurko hiztunek beti *hüllen* eta *hüllan* baliatzen dituzte (Peillen 1992: 259).³¹³ Belapeirek *hurren* (I 20) eta *hurrenché* (I 107) ditu, eta Belak *hurranena* (19). Bizkitartean, beste lekuko hauetan bustiduradun aldaerak daude, grafia desberdinen atzean:

CatOlo: <ill> *huillantcen* (64), *huillantu* (103); <il> *huilantcen* (99); *huilencian* (103). *OthoiCant*: <ll> *hullen* aditzoina (60). Maister: <ll> *hullandanic* (xx), *hullanturen* (55), *hullant* (332), *ascaci hullanetan* (68), *hullant eracitcen* (77). Ressegue: <ill> *huillancen* (35), *huillancia* (17, 30). Mercy: <ill> *huillan* (14),³¹⁴ *huillancez* (29). Egiategi: <ill> *huillantü* (55), *huillan* (159); *huillentziarekila* (29), *huillentzen* (261). *Xarlem*: <ill> *huillant* (BB 348); cf. *hulan* (BN 348), *hulant* (BN 6), guztiak aditzoinak.³¹⁵

³¹¹ *Labur* eta *llabur* formen arteko desberdintasunaz galdetu zion Caminok emazteki abaurrear bati, eta hark ihardetsi zuen biziki laburra denari esaten zaiola *llabur* (1997: 332).

³¹² OEH-ko agerraldiez gain, *llabiür* dago hauetan ere: *Med* 26, 48, 60, 63... *Maiatza* 23. *Her* 13, 50. Intxauspek *llabiürski* du (*Apoc* 22 6). Harrigarria da *Meditacioniac* testua, han *llabur* eta *llaburki* azaltzen baitira behin eta berriz, hau da, <lh> okzitanoa duten formak (cf. *CatS* 8 *urgulbia*, eskuetan ditugun bi edizioetan). Gainerako hitzek, aztertu dugun zatian bederen, <ill> dute: *abantaillac*, *travaillatu*, *urguillous*, *huillan*... Digrama okzitano horrek ez zuen zubererazko literaturan batera arrakastarik izan. Agerian dago arrazoietakoa bat: *albaba*, *ilbüntü* eta horien gisakoek *l-h* taldea zuten.

³¹³ Davantek dio egun *hürren* ez dela erabiltzen (1983: 198). Bestalde, *-e* / *-a*- txandakatzea dela-eta, badirudi Belapeirek Maule inguruko aldaera erabili zuela; izan ere, Peillenek dioskunez (Egiar 80. eta 313. oharrak), *huillentü* “Pettiarreko, Maule ondoko itxura” da eta *huillantü*, ostera, Basabürükoa (zernahi gisaz, Larrasquetek *huillantü* jaso zuen ipar-ekialdean). Azken aldaera hau da, ikusiko dugunez, indartsuena zubererazko tradizioan (Lrq “Sc”).

³¹⁴ *Havec praticatu vertbutec, hain bandi duye nombria, çoignec idokitcen huillan beyteikuye consideratceco abala* (Mercy 14).

³¹⁵ BN eskuizkribuaren grafia berezi hori (*-l-*) eta idazkera normalagoa, biak agertzen dira inoiz testu bakar batean. *Maiatza*: *bulantceco* 40 / *hullantuz* 65. *Her*: *hulantu* 198, *hulanceco* 198 / *huillanian* 26, *huillanenic* 26. Bestalde, *CibG* *huillanic* (4), *huillantcen* (10).

2. Bp *conseilluco* formak palatal mailegatua du. Hara zer dioen Oñederrak kontsonante busti horren gainean: “Mailebuaren ordaina da, lat. *-lj-* taldearen bilakaera erromantzea, alegia: gazt. *consejo* ([x]) belaretu egin den alboko palatal bera (< lat. *conselium*)” (1990: 196). Biarnesak *counselb* du (Lespy).³¹⁶

Erdarari hartutako palatala du *ürgüllü* izenak (Bp *-ill-*, Gèze; Lrq);³¹⁷ cf. biarn. *ourgulb* (Lespy), etab. Belapeireren *mirail* formak ere, idazkera horren azpian, halakoxe kontsonantea du hitz hondarrean; cf. biarn. Lespy *miralb*, Larrasquetek proposaturiko etorkia. Hona beste agerraldi batzuk (OEH): *miraila* (*OthoiCant* 68, Mercy, Egiategi, *UskLiB*, Ip *Hil*), baina *mirail* grafia (*OthoiCant* 67); Maisterrek agerian utzi zuen bustia: *mirail* (98); Gèze eta Lrq *mirall*. Erromantze batetik —antza denez, biarnesetik— hartutako palatala dute hainbat maileguk:

Arradall (Gèze), *ardall* (Lrq) ‘regain’; cf. biarn. *PDFO ardalb* (Biarnoko ekialdean), *arredalb*.

Arrall (Gèze ‘bûche, morceau de bois refendu pour le feu’, Lrq ‘gros éclat de bûche’); cf. biarn. Lespy *arralbe* (‘fragment de bûche’).

Arrolla (Gèze ‘fossé’, Lrq ‘rigole’); cf. biarn. *arroulbe* (*PDFO*, Lrq).

Barrolla (Gèze), *barröll* (Lrq) ‘verrou’; cf. biarn. *barroulb* (*PDFO*, Lrq).

Dallü ‘sega’ (Gèze, Lrq), *dallatü* ‘segatu’ (Lrq); cf. biarn. Lespy *dalb* ‘faux’, *dalha* ‘faucher’.

Holla (Lrq ‘paperezko orria; ostoa’; lehen adieraren bi adibide: *OthoiCant* 29, Maister xxiii); cf. biarn. *hoelbe* ‘feuille’ (Lespy, Lrq).

Karakoll ‘karakola’ (*Xarlem* BB 769 <-coil>, Gèze); cf. biarn. *PDFO carcòlb* (Aspe, Barétous).

Triballü (*CatOlo* 76 eta *OthoiCant* 73 <-ill->; Maister 42 <-ll->); cf. biarn. Lespy *tribalb* ‘travail’.

3. Gèze Lrq *miraküllü* eleko palatala zaila da azaltzen: ez da asimilaziorik gertatu, etimoak ez du palatalaren arrazoirik ematen eta adierazgarria izateko ez da aproposa (Oñederra 1990: 199). Hitz hau Ipar Euskal Herriko tradiziokoia da batik bat, eta maizko forma *mirakulu* badu ere, autore askok ditu bustiradun aldaerak. Zubererazko literaturan bitariko erabilera izan da (ikus OEH). Belapeirek *miraculu* baliatu zuen behin eta berriro, eta honako hauek ere alboko apikaria dute: *OthoiCant* 6, Mercy 14 (*miraculuzcouen*), *Xarlem* 1442°. Haueran, aldiz, *miraküllü* dago: *CatOlo* 41, *Med* 55, Maister 34, 55, *Maiatza* 21; <ill> dute lehen biek, eta <ll>, bi azkenek.

³¹⁶ Cf. *conseillu* (*CatOlo* 65, Maister xx *-ll-*, Ress 34).

³¹⁷ Cf. *urgüllu-* (*CatOlo* 60, 72, *OthoiCant* 21), *urgüllu-* (Maister 53), *urgülluxu-* (Maister 4, 16, 78), *urgüllous* (*Med* 29).

Oihartzabalek (*Xarlem* 214. ahap. oh.) bi aldaera aipatu ditu: *ürgüllü* eta Lrq *ürgülü*. Nolanahi ere den, Larrasquetek deskribatu hizkeran ere *ürgüllü* zerabiltelakoan gaude. Sarrera burua *URGULU* izatea ez da erabakiorra (cf. *HULAN*, *KUNSELUKO*, *MIRAKULU*), oro har transkripzioetan eta adibideetan markatzen baita palatala, horretarako *l* kontsonanteari tildea ezarrita, *ñ* letran bezala. Aztergai dugun sarreran, transkripzioan ere *l* baizik ez da agertzen; eta sarrera honen barruko *ürgüllütsü* formak ere *l* du, baina, jarraian, izenondo horren osaeraren azalpenean, *l* tildeduna azaltzen da. Bestalde, gure ustez, pastoral horretako *urgulus*, *urguluxu* eta antzekoak (ikus 175, 293, 312 eta 315. orrialdeak) palatala ezkututzen duten grafiak dira; cf. *hüllant* aditzoinaren agerraldiak, goraxeago eman ditugunak. *Her* testuan *urgulia* dago (196), baina *hulantu* ere bai, ikusi dugunez.

12.2.3. X

1. Aurrena, atzizki txikigarri batez mintzatuko gara: *-xka* (ikus Oñederra 1990: 219, *aldaxkak*). Belapeirek *bideiscaz* eta *erramu adaisca bat* utzi zituen.³¹⁸ *OEH*-n *adaska* eta *adaxka* formak bildu dituzte sarrera-burura, eta *adaxka* transkribatu dute gure idazlearen adibidea; *bidexka* hitzaren sarrera-buruan, aitzitik, agertzen da *bideiska*, eta horrelaxe transkribatu dute zuberotarraren erabiltzea. Maisterren testuan *bidecbca* aurkitu dugu.³¹⁹ Larrasquetek *-xka* dakar, gehienbat izenondoei eransten zaiena: *argixka* ‘un peu clair’, *alageraxka* ‘un peu gai’. Antzinako idazkietan ez dugu idoro atzizki honen beste agerraldirik, baina Maytiak antzeko beste bat du: *handisco*;³²⁰ cf. Lrq *-xko*, *handixko* ‘un peu trop grand’, *bertanxko* ‘un peu trop vite’. Bestalde, Gèzek *gorriska*, *chouriska* eta *mendiska* ezarri zituen hiztegiaren bi zatietan, baina horietan ez dakigu *is* ahoskatzen zuten, (*i*)s hori sabaiaurrekoaren grafia den ala Gèzek sabaiaurrekoa adierazteari uko egin zion; *x* izango zuten ele horiek, behin *zathichka* eman baitzuen (ikus gorago 12.1.3).

Txikitasunarekin eta zehaztasunarekin zerikusia duen beste atzizki bat azaltzen da Belapeiregan (ikus Oñederra 1990: 234): *orduchiar*, *aitcinechian*;³²¹ Maister *arhintuche* (23), Lrq *-xe* ‘à peu près, un peu’, *argitùxe*, *astóxe*. ‘Jatorri adierazgarriko bustidura’ deitu multzoan sartu zituen Oñederrak halako atzizkia txikigarriak.³²²

2. Hizkuntza emailearen palatala hartu dute, konparazione, *merexi* (Oñederra 1990: 227) eta *katexima* maileguk (cf. fr. *catéchisme*, *DEV*; biarnesak bestelakoa du: *PDOF catequisme*). Belapeirek *Goroçuma* darabil, baina zubererazko literaturan ohikoa da *goroxüma*, beste aldaera batzuekin batera. *OEH*-ko sarreran, erronkarierazkoak eta zubererazkoak dira *x* duten aldaerak. Horrenbestez, Belapeirek muzin egin ote zion sabaiaurrekoa islatzeari? Bestalde, kontsonante bustia mailegatua ote? Zubererazko formak emango ditugu, Mitxelenaren hiztegiko etsenpluei guk idorotakoak erantsita:

Goroziüma: Pronus, Bp, *CatOlo* (6, 77, 77).

Goroziüma: *CibG* 85, *Her* 13, 15, *CatS* 123, *UskLi*, *UskLiB*; Chaho, Gèze.

*Goroze*ma: Ip *Hil* 151 (cf. 263 *garozema*); Gèze.

*Goroze*ma: *IganPr* 10, *CatS* 102,³²³ Ip (in Onaind *MEOE*).

Go(r)oxüma: Lrq.

³¹⁸ *Çoin bideiscaz ibor erorten da gogotic bekhatiala?* (I 104). [Prozesionia] *çointan batbederac erramu adaisca bat eskian baitaduca* (II 44), Bossuet “où chacun porte un rameau, ou une palme à la main”.

³¹⁹ *Jouan eraci naçaçu bidecbca chuchenaç çoure erresomalat* (Maister 319).

³²⁰ *Purgatorico pphenac handisco direya?* I. Bay, *hanitez mundu bontacoac oro beno* (*CatOlo* 47). *Ifernuco pphenac handisco direya?* I. *Mundu bontacoac oro beno handiango dira* (48/49).

³²¹ *Iganté eta bestez parropia meça gucientaco erraiten den orduchiar*, *Gincoa orboitu* (I 107); bada forma horren beste agerraldi bat (I 107). *Salvatoré bestaren aiticnechian?* (II 66), Boss “immédiatement devant l’Ascension”.

³²² Jatorri adierazgarriko bustiduran sartzen dira, besteak beste, “nolabaiteko txikitasuna adierazten dutelako jatorriz adierazgarri izan daitezkeen bustidura lexikalizatuak eta atzizki txikigarriak (*gutxi*, *pittin*; *xentimo*, *-ñi*, *-tto*, *-txo*, e.a.)” (1990: 273).

³²³ Dotrina honen edizioetan aldaketak egon dira. 1860koan, 102. orrialdean *Goroçumaz* da kapituluaren izenburua, eta aldaera hori agertzen da orrialde horretan bost aldiz; 123.ean ere forma hori dator. 1876koan (1872koan bezala, *OEH*-n ikusten dugunez) 102. orrialdean aldatu egin da: *Goroçema* dago bost agerraldietan; 123.ean, aldiz, *Goroçuma* utzi da, zegoen-zegoenean, Elizaren bosgarren manuan.

12.2.4. Tx. Tx- eta x-

1. Erromantzezko bilakaeraren ondorioz-edo sortutako palatala mailegatu da frankotan. Latineko *-antia* atzizkiak *-antxa* eman du zubereran (Lrq) eta erronkarieran, baina, esan bezala, latin hizkuntzetatik hartuko zen kontsonante bustia. Belapeirek *esparancha* du (*-anxa?*, *-antxa?*). Idazle horren lanean badira adibide gehiago: *alchatceco*, *bortchaz*, *curutchiaz*, *martchoaren*, *mertchedé*, *mesperetchu*, *tortcho*, *cerbutchariac*.³²⁴ Ikus aurrerago 16.4.

2. Mitxelena ohartarazi duenean (FHV 191), zubererak *tx-* eta *x-* ditu. Larrasquetek deskribatu hizkeran, esaterako, afrikatu palatala dute oinarrizko forma hauek: *txapél* 'chapeau', *txapéla* 'chapelle', *txardína*, *tximínía*, *tximíno*, *txó(r)i*, etab.³²⁵ Txikitasantarekin lotuta daude besteok: *txákür* 'petit ou jeune chien' (cf. *hor*), *ebi-txinker* 'petit doigt, auriculaire', *txípa* 'menu poisson d'eau douce (terme générique)', *txórta* 'une petite quantité de liquide', eta abar. Azken hauekin batera ez da erabiltzen, ordea, palatalik gabeko forma neutrorik. Bestalde, hizkera hauekin batera *x-* dute hurrengo hitz hauek, aldamenean bustiduragabe neutroa dutenak:

Lrq *xábar* ("dimin. de *zabar*") / *zábar*, *xábal* ("dimin. de *zabal*") / *zábal*, *xálxa* 'sèmeur de discorde' ("dimin. de *saltsa*") / *sáltsa* 'sauce', *xamár(r)i* 'poulain' (sin. *xamalko*) / *zamár(r)i* 'cheval'. Eta *xílo* 'trou', *zílo* ("v. *xílo*"),³²⁶ *xókbo* 'coin', *zokbo* ("syn. de *xokbo*").

Baina bakarka usatzen diren besteok ere sabaiaurreko frikaria dute, zeinahi dela hitz hasierako bustiaren jatorria: Lrq *xabu*, *xáhal*, *xabü*, *xéde*, *xedé(r)a* 'lacet de chasse aux oiseaux', etab.³²⁷

3. Belapeirek *xiiti* eta *xiitü* darabiltza, baina Maisterren testuan³²⁸ eta Gèzeren eta Larrasqueten hiztegietan *xiiti* da oinarrizko forma ('debout'); Larrasquetek, bestalde, *txiit* bildu du ('dressé bien droit').³²⁹ Aipatzea merezi du Bp *xiixen* / *ziizen* bikoteak, bi horien arteko bereizketak gaur arte iraun baitu. Lehen forma hori izenondoa da eta adizlagun gisa darabil Belapeirek: *Gincoari chuchen soguiten* 'arrasto zuzena segituz' (I 48), *chuchen ibil eraciteco* 'zintzoki' (I 130, 137); sail semantiko berekoak dira Bp *xiixenki* 'zintzoki' eta *xiixentü* 'oker dagoena' zuzendu'. Larrasquetek ere erabile-

³²⁴ Ikus Oñederra 1990; VII. kapituluko zenbaki hauek: 422, 424, 472, 538, 551, 561, 562, 603, 752.

³²⁵ "El ronc., como el sul. (y el guip. y vizc.) es de los dialectos vascos donde *tx-* es frecuente sin valor afectivo tanto en palabras antiguas como en préstamos" (SHLV 290).

³²⁶ Badirudi esanahia ez dela aldatzen; cf. Gèze "trou: *chilo*, *cilo*". Baina, Oñederraren esanean (1990: 236), "bustidura hau jatorriz adierazgarria izan daiteke eta oraindik ere hala dela askotan esango nuke (cf. 233. *puntta*, 249. *axal*)". Hona Maisterren adibide bat: *ene bibotçaren ene Jincouari ossoki emaitia eta hareki, eçur chilouetara drano, juntatu igatia* (389). Beste bat: [kamelia] *orrazçaren chilotic igaraitia* (*Meditacioniac* 56). Orratz zuloa oso txikia da, jakina. Bestalde, hitz barranean ere bada, noski, *-z-* (forma neutroa) / *-x-* (adierazgarria): Lrq *bizkar* 'crête de colline' / *bixkar* 'petite colline'.
³²⁷ Ohiko bi lexikografoek ez dute beti bat egiten. Agerikoa da arrazoietako bat: Gèzeren hiztegiak zubererazko hitzak dakartzat; Larrasquetenak, berriz, ipar-ekialdekoak bakar-bakarrik. Hala, aldaera gehiago ditu lehenak: Gèze *chapel*, *tchapel* ('chapeau'), Lrq *txapél*; Gèze *char* ('chétif'), *tchar* ('pauvre, triste, misérable'), Lrq *txar*, oro har 'mauvaise' adiera duena, gauzen kalitatea edo pertsonen izaera deskribatzeko erabilia; Gèze *chori*, *ichori*, Lrq *txó(r)i*; Gèze *tchedera* (s.v. *lacet* ere aldaera hori) / Lrq *xedé(r)a*; Gèze *chapela* ('chapelle') / Lrq *txapéla*.

³²⁸ Maister 236 (*chuti dago*), 400. Gainera, *chutitu* darabil (209). Beste adibide bat: *Her 88 chutitcen*.

³²⁹ Bada beste bitasan bat. *Pronus*, *chaflaçaliac* 25. Baina *zaflatü* (*CarOlo* 69, Maister 288, *CibG* 23, *Apoc* 7 2, *Her* 192); Gèze *zaflatu* ('frapper, battre, châtier'), Lrq *zaflaldi* (z ahoskabea).

ra bertsua dakar hiztegian: adizlaguna 'directement', izenondoa 'droit, direct'; gaine-ra, *xüxénka* 'directement', *xüxentü* eta *xüxentzäle*.

Bigarren forma, aitzitik, izena da eta 'eskubidea, ahala' esanahia du Belapeiregan; sail semantiko berekoak dira *züzeneki* 'arrazoi osoz', *züzen gabe* 'eskubiderik gabe', *züzen diin* 'eskubidea duena' eta, beharbada, *züzen egin* 'gaizki eginaren ordaina eman (norbaiti), justizia egin'. Larrasqueten hiztegian ere *züzen* izena da, 'droit' adierakoa; horren kideak dira *züzendün* 'ayant droit' eta *züzenez* 'de droit'.³³⁰

4. Corpuseko hainbat testutan ez dugu <tch-> kausitu. Usadio ortografikoa ala orduko ezaugarri fonologikoa, zer ote da? Belapeireren izkribuan ez dago *tch*- grafia-rik, idazle horrek betiere *ch*- paratu baitzuen hitz hastean (*chipi*, *chilimista*). Beste lekuko hauetan ere ez dago ingurune horretan afrikatuaren grafia-rik: Maytie (*chipi*), *OthoiCant* eta Mercy (azken biok *chipi* eta *chercatu* dituzte). *Pronus* eta *IganPr* testue-tan ere ez dago halakorik, baina, nolana ere, ez dugu biotan aurkitu kontsonante hori izan lezakeen hitzik; bestela esan, ez dugu horietan ediren zubererazko beste idazki batzuetan eta hiztegieta hatsarrean afrikatua ageri duten eleetatik bat ere. Resseguek *chipi* eta *chercatu* ditu; behin, haatik, *tchori* idatzi zuen. Maisterrek, azke-nik, bi sail handi eta garbi ditu: sabaiurreko frikariz hasten diren hitzak, batetik, eta sabaiurreko afrikatuz hasten direnak, bestetik. Maisterren liburua sail hau lan-tzeko lekuko aproposa denez, hatsarretik azkentzeraino miatu dugu.

Idazleei eta testuei gogoia eman ondoren, hitzei erreparatuko diegu jarraian. Hona, lehenik, testu zaharretan beti <ch-> eta hiztegieta (Gèze <ch->, Lrq) x-duten eleak, egungo moldean idatziak:

Xabü: Bp, *CatOlo* 28, *OthoiCant* 38, 96, Maister 6, 219, Ress 25, 38, Mercy 40, 41. *Xabiütarzün*: *Pronus* 19, *CatOlo* 71, Mercy 33. *Xabatü*: Bp, *OthoiCant* 19, Maister 238, *IganPr* 2. Hiru hitzok frikaria dute Gèzeren eta Larrasqueten hiz-tegieta.

Xarmeriak: Bp. *Xarma*: *OthoiCant* 28, 79; Lrq. *Xarmagarri*: *OthoiCant* 91, 101. *Xarmani*: *OthoiCant* 68; Lrq. *Xarmatze*: Mercy 29; Lrq.

Xede: Bp, Maister 45, 221, 361, Ress 17, 30, 31, Mercy 1; Gèze, Lrq. *Xedatü*: Maister 80, 219.

Xebe: Bp, Maister 15, 233, 337, Mercy 14; Gèze, Lrq. *Xebekatü*: Maister 268, 290; Gèze.

Xilo: Maister 389. Gèze, Lrq *xilo* eta *zilo*.

Xixari: *OthoiCant* 72, *Med* 23; Gèze, Lrq.

Xokbo: Bp (-co-), Maister 271, 386. Lrq *xókbo* eta *zokbo* sinonimoak. Gèze *zokbo* (s.v. *coin*).

Xotileziak, *xotilki*: Bp. Gèze *xotil* 'adroit'.

³³⁰ Gèzeren hiztegian bereizketa ez da horren garbia. *Xüxen* izenondoa da ('droit; juste'); *xüxentü* 'redresser'. Baina *züzen*, izena izateaz gain ('droit'), izenondoa ere bada ('droit; juste'); *züzendün* izond. 'digne' eta iz. 'ayant droit'. Lekuko zaharretan, 'eskubidea, ahala' da *züzen* agerraldi hauetan: *Pronus* 26, Maister 401, *IganPr* 12, Ress 15 eta Mercy 17; ikus Belapeireren Hizt. Testu horietako *chuchen*, berri, beheraxeago aipatuko dugu.

Xuri: Bp, *OthoiCant* 52, Ress 49, Mercy 39; Gèze, Lrq. *Xuritzen*: Mercy 41; Gèze, Lrq.

Xüxen: Bp, *CatOlo* 103, *OthoiCant* 35, 76, Maister xxii, 216, 238, 380, Ress 29; Gèze, Lrq. *Xüxentü*: Bp, Maister 126, Ress 39; Gèze, Lrq. *Xüxenki*: *Pronus* 16, Bp, *IganPr* 10.³³¹

Ez dugu hor inolako katramilarik, lekukoen batasuna erabatekoa denez gero. Baina hona, bigarrenik, tradizioan forma desberdinak izan dituzten hitzak. Adibide hauetan, corpuseko testu gehienetako <ch-> grafia hitzuneke beti *x*- ahoskatzen zuten jakitean datza auzia. Lehen bi hitzetan (*txipi*, *txerkhatü*) banaketa nahiko garbia da: hainbat testuk *ch*- dute, baina Maister, Gèze eta Larrasquetek afrikatua.

Chipi: Bp, *CatOlo* 97, 98, *OthoiCant* 8, 8, 37, Ress 26, 47, Mercy 28, 30, 41. *Chipitto*: Ress 19. *Chipitarçun*: *OthoiCant* 35.

Tchipi: Maister 12, 15, 16, 18, 25, 209, 234, 235. *Tchipitarçun*: Maister 325. *Tchikipigni*: Maister 192, 192. Gèze, Lrq eta Casve *txipi*, *txipiñi* 'oso txikia' (Larrasquetek *tipi* eta *tipiñi* ere bai).

Cherkha(tu): *OthoiCant* 15, 15, 31, 48. *Cherca(tu)*: *OthoiCant* 38, 89. Ress 12, 30, 34, 42. Mercy 32.³³²

Tcherkhatu: Maister xvi, 3, 10 (-ca-), 14, 217, 234. *Tcherçu equin*: Maister xviii. Gèze eta Lrq *txerkhatü*.

Segidako adibideetan banaketa bestelakoa da. Idazki zaharretan, *txori* eta *xori*, biak agertzen dira, eta Gèzek bi aldaerak jaso zituen. Lexikografo horrek *xar* eta *txar* bildu zituen, eta kasu honetan Maisterrek *xar* darabil.

Chori: *OthoiCant* 61; Gèze (bi aldaerak ageri dira bai euskara-frantsesa atalean bai *oiseau* hitzaren ordain gisa).

Tchori: Maister 384 (*eliça-tchori*), Ressegue 47; Gèze eta Lrq *txori*.

Char: *OthoiCant* 20, 26, 41, 41, Maister 16, 28, 63, 120, 221, 258; Gèze ('ché-tif').

Txar: Gèze ('pauvre, triste, misérable') eta Lrq.

Ondorengo etsenpluetan, kontuan izatekoak dira fr. *chapelle* eta *chapelet* grafiak Ressegueren eta Mercyren adibideak irakurtzean (ohar bedi Resseguek, frantsesari jarraikiz, birritan *chapella* eman zuela). Ez dugu esan nahi, inola ere, XVIII. mendearen bigarren erdian, Eskiula aldean segidako bi hitz hauek *tx*- zeukatela, baina garbi dago, afrikatua edukiz gero, nekez adieraziko zutela hori Resseguek eta Mercyk.

³³¹ Maisterrek badu besterik. *Chenda*: *chenda ordoki eta segurian ebiltia* (402); Gèze eta Lrq *xenda* (cf. Gèze *senda*, s.v. *sentier*). *Chocha*: *laidaturenago duçu chocha tchipi charbat, eciç gaçtelu urrhestatubat* (75); ikus 54 eta 56 ere. *Chachu* aurkitu dugu hirutan: *contcentcia chachu* (58), *bibois chachu* (98, 98); ez ote du *chabu* behar? *Chabarki*: *chabarkiç becticia-* (303). Belapeireren bi hitzok ez ditugu beste lekukoetan aurkitu: *chirio* eta *chouflestatu*.

³³² Oñederrak dienez, aditz honek palatal mailegatua du; cf., adibidez, fr. *chercher* (1990: 262). Alabaina, biarnesezko *cerca* 'chercher' (Lespy) hitzak ere izan du, agian, nolabaiteko eragina (ezinezkoa ote da, biarnesezko formatik abiatuta, palatala euskarak berak eman izana?). Zubereraz, XIX. mendean, *cherkhatu* ageri da oraindik *Meditacioniac* liburuan (10 -ca-, 22, 42). Frantsesezko grafiari jarraikiz?

Chapela 'kapera': Ress 32 (-ll-), 37, 39 (-ll-), Mercy 6, 7; Gèze.

Txapéla: Lrq.

Chapelet 'arrosarioa': Ress 22 (-ll-),³³³ Mercy 27, 29, 30, 43.

Txapelét: Lrq.

Badira bitasun gehiago. Belapeirek *chilimista* du, baina Chahok (apud Lh) eta Casenavek (bere hiztegian) *txilimixta* 'éclair'. *OthoiCant* (46, 102) eta *Xarlem* (172) restuek *chispiltu*, baina Intxauspek (*Apoc* 16 9) eta Gèzek *tchispiltu* ('brûler, griller par l'action du soleil'). Bukatzeko, Maisterren beste *tch-* batzuk ekarriko ditugu:

Tcheken 361 (*bagn imbidious* [zara] *boun hanitç ukheiteco, bagn tcheken emaiteco, bagn etchekei beguiratceco*). Cf. Foix *xekben*.

Tchesta 140 (*çoure ççitarcuna tchesta eraci*). *Tchestallubat* 155 (*celuco placeren tchestallubat*). Gèze eta Lrq *txestatü* 'dastatu'.

Tchampá 73 ([infernuan] *doloriaren bandiç, tchampá eguinen die imbidiousc*). Gèze *txampba* 'aboiement', Lrq *txampá* 'mugissement'.

Tchortola 353 (*tchortola tchipibat berere {...} ene egarriaren apaisatceco*), 385. Gèze *txorta* 'goutte'; Lrq *txorta* 'une petite quantité de liquide', *txortela* 'goutte'. Cf. *Xarlem* 164 *chortolaq* (BB), *chortelak* (BN).

Tchosteta 234 (*haurr tchipien tchostetabat*). Cf. Gèze *txostatü* 'amuser, récréer', Lrq *txostaka* 'amusement'.³³⁴

Tchinca 38 (*eguiaçco caritate bartaric tchincabat*), -*kba-* 309 (*indar aphur baratu çayona, su tchinkeba haux pian gorderic dagonena beçala duçu*). Gèze eta Lrq *txinka* 'étincelle'.

13. Hasperena

1. Hasperena Lafonek (1948) eta Mitxelenak (*FHV* 203-204) aipatutako inguru-ne guzti-guztietan dago. Hitz hasieran:

haboro (I 18), *baci* (I 33), *bain* (II 4), *haitatu* (II 9), *bala* (I 22), *hamabost* (II 66), *handi* (I 19), *hanitz* (I 21), *bargana* (I 146), *harriz* (II 52), *bastio* (I 95), *haurra* (I 61), *heben* (I 128), *berabe* (I 24), *herratiac* (I 150), *hon* (I 20), *hontarcuna* (I 154), *hourez* (I 18), *bognac* (II 46), *hilebeté* (II 130), *hurrun* (II 112), etab.

Bokal artean, eta diptongoaren eta bokalaren artean:

bebatu (II 36), *bibi* (I 121), *buburtu* (I 99), *chabu* (I 21), *cheberoki* (I 136), *dibaru* (II 104), *dobagnac* (I 50), *guebiago* (II 11), *ihardestia* (II 7), *ibor* (I 65), *Iohanec* (I 17), *mibi* (II 71), *oberescu* (I 145), *subalamac*³³⁵ (I 154), *tebernac* (I 22), etab. *aiharian* (II 118), *auber* (I 23), *goibenetic*³³⁶ (II 49), *saibexian* (I 34), *oibalez* (I 84), *oibuz* (I 56), etab. *nibaur* (I 153), *cibaurc* (I 49), *guihaur* (I 49), *oboinkeria* (I 101), *ibauterian* (II 40), etab.

³³³ Frantsesez *chapelet* idatzi zuen beti Bossuetek bere katiximan eta horixe du Gèzek ere.

³³⁴ Beste adibide batzuk: *Med* 30, 68 *tchostaca* izena, 48 *tchoztacatu*, baina *Maiatza* 64 *chostacatceco*.

³³⁵ *Halama* gaskoitik hartuko zen, hasperen eta guzti (ikus *DEV*, *halama*).

³³⁶ Cf. Larrásqueten transkripzioa: *góyben*. Ip *Mt* 4 5 *goibenían*. Mitxelenaren ustez, "en *goiben*, superlativo de *goi*, la aspiración debe ser secundaria" (*FHV* 220).

Gisa berean, idazleak jaso zuen, kontsonante baten ondoren, silaba hasieran dato-
rren hasperena. Hona, aurrenik, *n-b* eta *ñ-b*:

anbartio (I 35), *onhexi* (I 23), *onbesten* (I 120), *senbar* (I 33), *sinhexi* (I 28), *sinbesten*
(I 45), *unhudec* (I 111), etab. *Cegnhare* (I 59), *cegnharatcen* (I 144), *cegnhatu* (I 127),
guegnhatu (II 95), etab.

Belapeirek, halarik ere, *manu* hitzarekin batean, *manatu*, *manatcen* eta *manatcera*
darabiltza beti (I 18, 22, 25, 25, 26, 47...), sekula ez *manbatu*. *Pronus* otoiitz liburuak
ere *manatu* (15), *manatiez* (15) dakar, baina beste idatzietan³³⁷ eta ohiko bi hiztegie-
tan *manü*, *manbatü* dago. Hortaz, iduri du Belapeirek —Tartasen antzo— Iparralde-
ko beste bi euskalkietako grafia bereganatu duela, auzo hizkera horietan ez baitago
hasperenik (ikus *OEH*). Oroit, bestalde, Mitxelenak azentuaren eragina aipatu duela
manü : *manbátze* bezalako txandakatzeak argitzeko (ikus *FHV* 409, *jókü* : *jokbátü*).

Bigarrenik, *l-b* elkarketaren agerraldiak emango ditugu:

alhabari (I 98), *albagun* (I 98), *belbagnez* (I 125), *belbaguiliac* (I 86), *belbarico* (I
107), *belharretaric* (I 61), *bilha* (II 106), *bilbacaz* (I 95), *bilbaçu* (II 114), *bolbarria-*
la (I 44), *cilharrez* (I 83), *cilhetu* (II 103), *elbe* (I 97), *Elborriz* (I 148), *Ilberrian* (II
12), *ilbintien* (II 115), *salbatu* (II 32), *ulhuntu* (I 143), *Ulbuncian* (II 46), etab.

Dardarkari osteko aspirazioaren adibideak grafiei buruzko artikuluan eman geni-
tuen (ikus 4.9); herskari aspiratuak ere bai (ikus 4.1). Zubereraz *rh* eta *rrh* taldeek
bilakaera desberdina izan dute, *h* eta *rh* bihurtu baitira, hurrenez hurren. Horregatik
Mitxelenak esan zuen hasperenak ez duela kontsonante gisa jardun, kontsonanteen
aitzinean *r* / *rr* oposizioa neutralizatu egiten baita (*FHV* 223, 34. oh.). Antzeko ger-
takaria aztertu dugu gorago, bustidura asimilazioaren sailean: ipar-ekialdeko zubere-
ran, bokalerdiaren eta kontsonantearen artean *n* ez da palatalizatzen; aitzitik, *j_b*
ingurunean bai.

2. Iparraldeko euskalkien artean badira ezberdintasunak aspirazioaren espa-
rruan.³³⁸ Har ditzagun zubererari dagozkion hainbat forma: batetik, *bun* 'ona', *buñ*
'oina', *bur* 'ura' eta *bürrün*; bestetik, *áizo*, *áize*, *arági* eta *ógen* (*FHV* 209-210); hitzok
halaxe entzun zituzten Gèze eta Larrasquet hiztegi-gileek.³³⁹ Sarasolak dioenez (*Contr*
187), Zalgize eguzkialdeko ohiturari jarraitzen zaio eta Oihenart, aitzitik, mende-
baldekoari: Zalgize *boin*, *hon*, *hun*, *bumia* (Gèze eta Lrq *büime*), baina Oih *oin*, *on*, *umea*.
Zehaztu beharrekoa da baieztapen hau. Izan ere, Oihenartek *hon* eta *hun* ere bada-
biltza, hala atsotizetan nola neurtizetan (ikus 3.8.6). Gainera, Zalgizek *ur* (15, 16,

³³⁷ Adibide batzuk. *Manbatu*: *CatOlo* 6, 17, 39, 48, 65, 68, 76, 77. *Jean de Paris* 185. Maister 49.
IganPr 10, 10. Ress 4, 11, 14, 15. Mercy 11, 38. *Edipa* 318, 468. *Manhçale*: *Jean de Paris* 186.
OtboiCant lekukoan ere *manbatcen* (65) agertzen da, baina *manatcen* (66).

³³⁸ Hizkera baten baitan, kidekoak diren formek itxura desberdina izaten ahal dute (*FHV* 210). Zube-
reran, *bire* / *ore* nabarmena da. *Hon* / *onsa* ere bururatzen zaigu. Eta Bp *buts* / *ütsarte*, lehen bokala ere
ezberdina duten bi forma; cf. *ütsarte* (Maister xxi, 74, Ress 6), baina Lrq *bütsarte*.

³³⁹ *OEH*-n, tradizioa deskribatzen duen atalean adierazten da zubererazko egileek *aizo*, *aragi* eta *ogen*
darabiltzabela. *Aize* sarreraren, autoreen esaldiak begiratu dirugu azkar-azkar, bai eta hasperenik gabe-
ko forma aurkitu ere lekuko gehienetan (Maister, Egiategi, *Xarlem*, *UskLiB*, Intxauspe *Dial...*);
Etxahunek behin *b-* du (364). Horiezaz gain, zubereraz *azi* (Bp) —alegia, 'landarea sor dezakeen
fruituaren zatia'— eta *züür* ere, konparazio baterako, hasperenik gabe agertu ohi dira.

92), *urruneco* (188) eta *haraguia* (98) ere baditu. Zubereraren ezaugarriak eskuarki zintzoago jaso ditu Belak, eta haren atsotitzetan *bouna* (4) dago, baina *umia* (43, 44) eta *urrunena* (19). Gure corpusean, gainerako testu zaharrek bat egiten dute (hona agerraldi batzuk):

Hon, boun: *Pronus* (33), *CatOlo* (36, 39, 43), *OthoiCant* (5, 8, 12, 15), *Jean de Paris* (6, 113), *IganPr* (9, 10, 12), *Ressegue* (4, 8, 12, 15, 17, 17), *Mercy* (3, 8, 25).
Hontarçun: *Pronus* (11, 13), *CatOlo* (2, 11, 89).

Hoing, bougn-: *CatOlo* (101, 102), *OthoiCant* (23, 78).

Hour: *CatOlo* (2, 8, 12), *OthoiCant* (62, 62, 62, 103).

Hurrun: *CatOlo* (61), *OthoiCant* (50, 52, 81), *Jean de Paris* (185, 294), *Mercy* (26).
Hurrunt(u), hurrunce: *CatOlo* (74, 90), *OthoiCant* (37), *IganPr* (2), *Ressegue* (20, 23).

Aice: *OthoiCant* (62).

Aragui: *Pronus* (14, 25), *CatOlo* (60, 71, 75), *OthoiCant* (61, 93), *IganPr* (8, 10).

Oguen: *Pronus* (7, 12), *CatOlo* (2, 3, 7, 9, 50), *OthoiCant* (8, 16, 19), *IganPr* (3, 6, 18), *Ress* (15, 20), *Mercy* (17).

Zubereraren lekuko zuzena da Belapeire ere: *hon, bognac, boura, hurrun, aicia, aragui* eta *oguen*; eta *aico*, idazki horietan ageri ez dena.

Edozein modutan, badira bitasunak. Belapeirek *arçara* idatzi zuen (II 132), baina zuberotarrek gehienbat *harzara* darabilte dio OEH-k. Geuk ere Maytieren katiximan (42)³⁴⁰ eta *Heren ordreco escu libria*-n (204) hasperenduna atzeman dugu. Etxeparek, Leizarragak, Oihenartek eta zubererazko izkiriatazailleek baliatu dute hitza; Belapeirek eta Maisterrek aspiraziorik gabe. *Sainta Catherina* pastorelean ere ageri da hasperenik gabeko aldaera (503; baina *b-* 197, 997). *Ciberouco Guthuna* idazkian ere bai (175).

Orobat, Belapeirek (I 35) eta Maytiek (32) eta, hari jarraikiz, Revolen katiximak (35) *aidürü* dute, baina zubererazko tradizioan, Maisterren lanean eta gerokoetan, *baidürü* ageri zaigu ia-ia bakarrik (OEH); dena den, Belapeireren aldaera kausitu dugu *Maiatza*-n (22, 40, 64). Gèzek bi formak ditu eta Larrasquetek *baidürü*. XIX. mendea arte zuberotarrek eta baxenabartarrek usatu zuten hitza; Oihenartek eta Tartasek aspiraziorik gabe.

OEH-k dioenez, zubererazko idazleek *üskara* erabili dute; guk ere gehienetan aldaera hori ediren dugu liburu zaharretan,³⁴¹ eta horixe hiztegiara zuten Gèzek eta Larrasquetek. Dena den, Revolen katiximan *buscaraz* (25) agertzen da behin (beste agerraldian, *uscarala* iv). Eta XX. mendean *büskára* esaten dute Ligiko zaharrek eta Santa Graziko hitzun orok (Peillen 1992: 254). Etxeparek, Leizarragak eta Alfonso Rodriguezen itzultzaileak *beuskara* idatzi zuten, eta aspirazioa jatorrizkoa izan daiteke (FHV 215). Gainera, Etxeparek eta Leizarragak *beuskaldun* dute, Egiategik *büskaldün* (izenburua, 38, 225) eta Laphitzek *beskualdun* (OEH).

³⁴⁰ *CatOlo* eta *CatOlo2* idazkietan hitz honen beste forma bat ere agertzen da: *bastara*; hasperenduna, beraz. Ikus aurrerago 21.8.

³⁴¹ Bp. *CatOlo* izenb. *IganPr* 14. *Mercy* izenb., 24. *Ress* izenb.

3. Hitz elkartuetan, batzuetan aspirazioa sortu zen bigarren osagaiaren hatsarrean, lehen osagaiak silaba bakarra zuenean (FHV 210 eta ond.): Bp *onbetsi*, *gaiherditan*, *sinbetsi* (< *zin* + *etsi*, FHV 283), *anbartio*, *larboti* (< **larra* + *oti*, FHV 118).³⁴² Egiazko elkarketaren erakusgarria da hasperen hori.

4. Hitz berean bi *b* onartzen ez dituen disimilazio erregelaren ondorioz (FHV 211-213), lehen hasperena erortzen da elkarketan: Bp *aurhide* (I 21), *ilberrian*³⁴³ (II 12). Elkarketak berak sortutako aspirazioak ere ekar dezake galera hori: Bp *anbartio* (< *ban* + *artio*), *onbetsi* (< *bon* + *etsi*).

'Hi + haur' elkartzean, disimilazio atzerakariak *ibaur* sortu du: ikus *CatOlo* 6, *OthoiCant* 72, 72, 100, *Edipa* 836. Zuberotar gehienek forma hori dute (OEH): *Xarlem*, *UskLiB*, Ip *Hil*, etab. Baina, egia esan, zubereraz badira aldaera gehiago. *Hibaur*: Etch, Casve *SGrazi* (OEH); Gèze (*toi* sarreran). Larrasquetek bi ebakera jaso ditu: *iháw*, forma nagusia-edo, eta *hiáw*, hau ere aski hedatua ("bien des personnes prononcent *hiáw*"); Larrasquetek lehen transkripzio hori eman dio *hibau* sarrera buruari. Aipa dezagun, azkenik, Belaren *yaurequi* (17).

Disimilazio erregelaren salbuespen apurren artean, *hilabete* eman du Mitxelena. Horren tankerakoetan, bi osagaiak beregaintasuna arras galdu ez izana da, inondik ere, bi hasperen egotearen arrazoa (FHV 212). Gèzeren hiztegian eta *Edipa* pastoralean (423) *hilabete* dugu. Belapeirek, ordea, *hilebete* eta *hilabete* darabiltza, *bethe* hitzarekin batean; Maytie, Ressegue eta Mercyk ere *hilabete*.³⁴⁴ Bestalde, Belapeirek *hamirour garren* du eta Mercyk *hamirour* (43); cf. *hamabirour* (*OthoiCant* 6 eta Gèze), Lrq /hama-híu/. Azken aldaera honetan behinik behin, analogiak iraua eragin dio *b*- horri.

5. Lafon (1948) eta Mitxelena (FHV 213-214) jabetu direnez, morfologian hasperen gutxi daude oso: adizkietan, esate baterako, *ikhusi* / *dakusat* bikoa eta horren gisakoak ditugu.³⁴⁵ Aditz arazleetan ez da aspiraziorik: Bp *ikhusi*, *ikhasi*, baina *erakutsi*, *erakatsi*. Bp *erakbarri* da salbuespenetako bat.

Hor dugu, bai, bigarren pertsona singularreko *b*-, baina ez da beti eta edonola agertzen.³⁴⁶ Belapeiregan adizki soilak ez du hasperenik: *batheyatcen ait* (I 61), *bici*

³⁴² Cf. Intxauspe *Mt* 16 27 *lanbeguinén arau*. Bonaparteri bidali gutun batean, Zuberoran *lanbegin* ebaikitzen dutela dio Intxauspek (Irigoién 1957: 172). Beste gutun batean, *liübikara* eta *liükhara* aipatzen ditu (ik. gorago 0.7). Beste adibide bat: Lrq *zañhützüli* 'déraciner' (*zañ* 'racine').

³⁴³ *Hilberri* (*Pronus* 25, *Ress* 11, 13, 25, *Mercy* 12) eta *hil herri* (*Mercy* 16, *Ress* 14) grafia etimologikoak izan daitezke, jatorria gogorarazten duten idazmoldeak; izan ere, *ilberri* dute lekuko hauek (OEH): Bp, Egiategi, Casve *SGrazi*, Gèze, Lrq (*ilberri* transkripzioa), Althabe (*ilberri-lilia*, Azkue). Baina, apika, *b*- ahoskatu egiten zuten; hala balitz, analogiak adieraziko luke hasierako hasperena, *bilbotz* hitzean bezala (FHV 212). Bestalde, Constantinek *hilberri* du (OEH).

³⁴⁴ *CatOlo* 30. *Ress* 11, 13, 18, 24, 24, 31, 33, 37, 38... *Mercy* 11, 15, 16, 26, 27, 28, 29, 34, 41, 43...

³⁴⁵ Leizarragaren *ekarri* / *dacarque* —alegia, *kh* / *k*— eta antzerako bikoteetan, azentuaren eragina ikusi dute Schuchardtek eta Txillardegik (1984: 265): *ekhárri* / *dákarke*.

³⁴⁶ Leizarragak aginteran badarabil: *abila* or. / *habil* ag. (FHV 213, 22. oh.). Zalgizeren 76. arsoitza ez dagokio zubererari: *kidia kidiarequi*, / *habil euriarequi* (cf. *Z ore*); Sarasolak oharrean dio lapurtarrek eta zuberotarrek *b*- aginterazkoetan bakarrik darabiltzela (*Contr* 182), baina ez da hala. Izan ere, Intxausperen arabera, zubereraz inperatiboan *ábil* dute (*abilúa* ere bai), hasperenik gabeko forma, eta orainaldian *habila* (*Verbe*). Gainera, Oihartzabalek dienez (*Xarlem* 121. or.), aditz iragangaitzetan bigarren pertsonari dagokion hasperenik ez dago aginterazkoetan: *aigü* (12), *abilua* (BN V).

adin (I 46),³⁴⁷ *jarraic akio* (I 25). Baldintzazko *ba-* ezarriz gero, ordea, *batheyatu* *ezpabiz* (I 61), *bici babiz* (I 61).³⁴⁸ *OthoiCant* testuan ere, *ba-* eta *be(it)-* aurrizkien ondoan hasperena dago:

egoneniz 'egonen haiz', *içan iz*, *içate* / *babiça* (galdera), *içan babiz*, *beibiçate*;³⁴⁹ *deithu ait* 'haut', *eçarriren ai*, *galtcen aie* / *ezpabai honkiten*, *çointan punituren behai*;³⁵⁰ *beguiratcen iana* 'huena' (43) / *differitcen bebian* (46); *bebar uke*, *içan adi*, *uçuladi*.³⁵¹

Charlemagne pastorealean ere *miñço jç*, *hasi içala*, baina *nabi babiz*, *jalqui behiz*, *behai*.³⁵² Ohart gaitezen, bidenabar, *beit-* aurrizkia askotan *be-* bihurtzen dela hasperenaren aitzinean, Intxauspek jakinarazi legez: *bébiz* (*Verbe* 6).³⁵³ Gramatikari horrek aspirazioa ezarri zien adizkiei bere eskuliburuko paradigmetan —*biz*, *bizáte*, *háit*, *hádin*, *bakió*, etab.—, baina jardunean, San Mateoren Ebanjelioa itzultzean, gutxitan ipini zuen:

Bébar hían (25 27), *jáixico hiz* (11 23), baina *erbó bat iz* (5 22), *altchatúren íza* (11 59, galdera), *ezaríco áit* (25 21), *sár ádi* (25 21), *noúr da jó áyana?* (26 68). Aurrizkiekin hasperena beti, noski: *ízan béi-biz* (25 21, 25 23), *Jíncouaren Semía ba-híz jáix ádi* (27 40).

Bonaparteren garaian (1869, "Règles": vii) bigarren pertsonako adizkiek zubereraz normaleraz ez zuten hasperenik hasiera-hasieran: *aigü*, *entzaket*, *itzait*, *iündian*. Lapurterak, aldiz, *haugu*, *hintzaket*, *hatzait* eta *hintuen* omen zeuzkan. Zubereraz oso

Intxauspek (*Verbe*) orainaldiko eta aginterazko forma hauek bildu ditu: *bóa* eta *hágo* or. eta ag., desberdintasunik gabe; baina *habíla* or. / *ábil* ag. (eta *habílda*). *Háigü* dakar (*Verbe* 459), baina hasperenik gabe agertzen da aipatu dugun pastorealean eta gramatikari horren testu batean (*Mt* 8 9 *áigu*). Intxauspek emandako forma berak eskaini ditu Gèzek ere. Larrasquetek (1939: 25) aginterazko *ágo*, *ábil* eta *abíla* erakutsi ditu.

³⁴⁷ Laugarren manamenduan *bici adin* agertzen da; ikus *Pronus* 14, *CatOlo* 5, *IganPr* 9, *CatOlo* 2 7. Maytieren kariximan beste hauek ditugu: *ihaur escumucatu içatianian*, *leben beno leben absolvi eraç adi* (6), *batheyatcen ayt* (81). Maisterren itzulpenean: *erbo eta ecinago miserable içana* (72), *hi tbeyu iç* (156), *baraturen-iç* (157), *ikhara agouenen gagnen* (72), *abiloua* (156), *abalke adi* (156), *aparta adi* (157).

³⁴⁸ Leizarragak *ba-* eta *bai-* aurrizkien ondoren darabil *h-* (Lafon 1948: 57).

³⁴⁹ *Içaneniz* (48), *egoneniz* (78), *ikbaratureniz* (76), *içan iz* (62), *kbechu iz* (62), *betbi iz gaizki bicitcen* (72), *sarri içate lur pian* (72), *partituren iz* (74), etab. Baina *babiça orai erratcen* (44), *loxa içan babiz* (77), *nabi babiz urouski heltu* (99), *bic*, *çoin sarri nabassiki*, / *beibiçate hilic* (72), etab. Lehenaldian *içana* 'hintzena' aurkitu dugu: *placere eman içana* (41), *trufatcen içana* (44), *eman içana* (45), etab.

³⁵⁰ *deithu ait* (47), *eçarriren ai* (77), *deitcen ai* (47), *eguiten ai* (77), *galtcen aie* (72), etab. Baina *ezpabai honkiten* (77), *çointan punituren behai* (77), *beraz*, *hiroua*, *çoin behait aspaldian* / {...} *galtatcen* / *Abi honki neçac corpitcian* (87), etab. Lehenaldian: *troublatcen undiana* 'hinduena' (42); cf. Intxauspe *Verbe*, *hündian*.

³⁵¹ *bebar uke bic* ere {...} *preparatu* (100), *ibaurec bebar uke betbi* / *jujatu eta punitu* (100); *içan adi* (64), *cerbutçhadi* (48), *uçuladi* (47), *orbit adi* (77), etab.

³⁵² *miñço jç* (273), *uduri çitadaç bija* / *hasi içala loxaçen* (282), etab. Baina *ene avisari orai* / *nabi babiz behatu* (110), *baliatu çaiç malerousa* / *jalqui behiz hebety* (218), *charlemaignaç behai* / *ferafoutre uçico* (215), etab. Ikus gainera *avisadi* 'abiSa adi' (120), *goberna ady* (122), *çhen ady* (216), *çava ady* (258).

³⁵³ Hasperenaren aurrean ez ezik, / eta *n* kontsonanteen aitzinean ere galtzen da bokala: *beléite*, *benían* (*Verbe* 6). Gehienetan —"le plus souvent"— gertatzen da galera. Ez beti: *OthoiCant* 72 *beibiçate*, *Mt* 25 21 *béi-biz*. Bonapartek ere aldaketa bera eta hiru ingurune horiek seinalatu zituen eta gaineratu, bestalde, lapurteraz *bai-* mantentzen dela hiru kasu horietan (1869, "Règles": vii).

gutxitan ahoskatzen ei zen aspirazioa hatsarrean: *haigi*, etab. Baina *be(it)*-erantsita, ostera, beti-beti ebakitzen zuten, Printzeak dioskunez.

Belapeiregan, adizki hauei ez lotuz gero, bizkarkariak bere horretan segitzen du eta ez da aspiraziorik ageri. Gauza jakina da txistukariaren ondoren ez dagoela hasperenik. Jainkoaren manuetan debeku hauek ditugu, konparazio: *guiçon erbaile ez içala* (I 46), *luxurious ez içala* (I 46) eta *iakile falsu ez içala* (I 47). Beste izkribu zaharrek ere forma hori berori dakarte manamenduetan: *Pronus* 14 (*eziçala*), *CatOlo* 5-6 eta *CatOlo* 2 7 (*ez-içala* eta *ez içala*), eta *IganPr* 9 (*eç içala*).

Dena dela, usu topatu ditugu bestelakoak, erran nahi baita, ez partikularen frikaria ezkutuan eta hasperena agerian dutenak. *OthoiCant* idazkian, adibidez: *ebiz hilen* (74), *ebiz nabi çuburtu* (78), *ebaie banitz honkiten* 'ez haute' (72), *parkhatcen ebiana* 'ez huena' (43). Intxauspegan ere bai, hala gramatikako eskuliburuan —*ebadila joán* (89)— nola Ebanjelioan —*é-biz* (2 6), *e-biána* (18 33, galdera)—. Ikus, gainera, "Notes" xii. *Charlemagne* pastoralean *ehiçan* aurkitu dugu,³⁵⁴ eta emaitza bera dago harako *Edipa* hartan ere.³⁵⁵ Gèzek aginterazko *eboála* eta *ehabilála* ditu. Azkenik, Lafonek dio egungo egunean txistukari bizkarkaria erori egiten dela (1948: 57): *ébiz*, *ebían* (edo *ebín*).

XX. mendean *biz* da adizki trinkoa Basabürüan, baina laguntzaile moduan, enklitiko gisa eranstea, hasperena galdu eta *iz* esaten dute lurralde menditsu horretako hitzunek: *jíneniz* 'jinen haiz', *eoykóyz* 'eroriko haiz' (Lafon 1948: 57-58).³⁵⁶

6. Belapeireren ortografia azaltzean esan genuenez (4.11), grafia etimologikoa izango da *humilitate* hitzeko lehen letra. Halako *b* mutuak atzematea eta bereiztea ez da egiteko erraza. *Heresia*, *heretico*, *Herodac*, *habituala* eta *hiperdulie* formetan, konparazio baterako, ba ote zen hasperenik? Ele horiek ez daude ohiko bi hiztegieta eta, beraz, antzinako idatziak irakurri eta egungo zuberotarrei entzutea komeni zaigu. Lekukotasun zerbait dugunean, gaitz erdi: Intxauspek dio bere ustez hasperenik gabe esaten dutela *heretiko*; oso gutxi erabiltzen den hitza omen da, jendeak heretikoei *biganautak* deitzen dienez gero (Irigoién 1957: 208). *Hastio* eta *berratiac* hitzetan, heldubada ahoskatzen zuten hasperena Belapeireren denborako zuberotarrek, Larrasqueten garaikideek bezala (ikus honen hiztegiko transkripzioak); Gèzek ere *b-* ipini zien bie. *Herratii* maileguak aspirazio protetikoa du, ez baita lat. *f-* fonemaren ordaina; cf. *Z hariña* 'harea', *harroka*, etab. (FHV 209).

³⁵⁴ *Renaud hire fama / mundian duq bedaturiq / beldur nuq Ebiçan beltu / Secula guiçounequy* (276) esaten dio Ferragusek Renaud arerioari.

³⁵⁵ *Oh Socrasta, hi ere / ebiz aspaldian aguery* (23), *eztiat nic deus janen / noun ebaidan by degoillatu* (232), *ehiça ez jaiky naby?* (233), *ehiçateke gosse / erdiaq jan oundouan* (806).

³⁵⁶ Lafonen arabera, Larrañen "*b* n'est sujet à disparaître que lorsqu'un mot commençant par cette consonne est étroitement rattaché dans la prononciation à un mot qui précède et qui est terminé par une voyelle" (1958: 89). Horrela, *eóyko híz* 'eroriko haiz' edo *dantzátü híz* maiz *eoykóyz*, *dantzatíyız* esaten dira.

Txillardegiren iritziz (1984: 264), berez azentuduna den silabak azentua galtzen du eta horrekin batera hasperena, zenbaitetan; aditz nagusiari laguntzailea eranstea, azentua eskuinaldera joaten da (*e(r)óiko*; *e(r)óikó-*) eta horrek aspirazioa galtzea dakar. Txillardegik hasperena eta azentua lotu ditu (1984: 262-269).

Belapeirek *armaric* (I 73) eman zuen. Zuberera idatzian halaxe ezarri dute maizenik, baina behe nafarrerazko eta lapurterazko testuetan *barma* da gailen (OEH).³⁵⁷ Azkenik, Maytieren *honestbat* formak (101, 102) letra etimologiko mutua zuela iradokitzen digute Larrasqueten transkripzioak (*unest*) eta beste agerraldi batzuek: *onest* (Maister 117, Ress 24), *ounest* (Mercy 35, Her 20). Oloroeko bigarren katixima moldatu zuen euskaldunak, Maytieren lehen adibidea bere horretan utzi zuen, baina bigarrenari *b-* kendu zion (*CatOlo2 onestbat* 99).³⁵⁸

14. Herskariak

1. Bokalarteko eta *r_V* inguruneko ahoskabeari eutsi diote latinetik mailegu hauek: Bp *berthüte*, *bekhülari* 'soldata' (cf. lat. *peculiare*), *joko*, *jokü*, *pharkatü* (< lat. *parcere*), *bake*, etab. Elizako latinetik sartutako *bekhatü* (< *peccatum*) hitzak erakusten du ahoskabe bikoitzek bakunekin bat egin dutela. Mitxelenak ohartarazi legez, euskaraz latinaren ahoskabe bakuna atxiki izanak ez du baitezpada maileguaren antzinasuna ziurtatzen (ikus FHV 226). Jakina denez (Rohlf 1977: 130-137, Tagliavini 1981: 563), bokalarteko ahoskabeei —eta *pr*, *tr* taldeei— eutsi zaie Pirinioen bi isurialdeetako hizkera batzuetan. Iparraldean, batez ere Biarnoko Aspe eta Barétous ibarretan egin da hori (Oloroe hiriaren hegoaldean, beraz). Ezaugarri horrek lehenago lurralde zabalagoa hartzen zuen eta, horregatik, Gaskoinia osoan daude adibideak sakabana-turik. Hego isurialdean, fenomeno bertsua dute, batik bat Biescas, Broto, Fanlo eta Bielsa haranetan, eta Euskal Herriko mugaraino hedatzen dira adibideak (Anso eta Hecho ibarretan, *espata* 'âge de l'airaire'; lat. *spatham*). Bi adibide gehiago emango ditugu. Lat. *aprile*: Aspe *apriu* 'apirila', baina biarnesez oro har *abriu*; arag. Fanlo *april*. Lat. *bucatum*: Aspe *bucato* 'lixiba', baina biarnesez oro har *bogada*. Horrenbestez, Pirinioetako mintzamoldeen aldaerei erreparatu beharra dago euskal hitzen etorkia eta bilakaera azaltzerakoan. Hala, *bekhülari*-ren jatorria latinezko *peculiare* izan daiteke (gazt. *pegujal* hitza eman duena), baina, Corominasi jarraikiz, nafar-aragoierako *peccullar* ere aintzat hartuko dugu ('tierras peculiares de un heredero'; ikus DEV). Mitxelenak sail honetan sartu zuen *berthüte*, baina adibide berezia dirudi, inguruko erromantzeetan *-t* bukaerak hedadura zabala izan duelako (ikus DEV); zubererazko aldaera biarnesezko *vertut* orokorrarekin lotuta dago, noski.

2. Dakigunez, bokalarteko ahostunak ere bere hartan gorde dira: Bp *abere* (< *habere*), *fede* (< *fidem*), *fida* (cf. lat. *fidere* edo **fidare*, DEV), *lege*, *errege*, etab.

3. *N* eta *l* kontsonanteen ondoan herskari ahoskabea agertzeko joeraz, ikus 21.7. Txistukarien ondorengo neutralizazioaz, ikus 21.4.

4. Aditz zahar batzuetako ahostun / ahoskabe txandakatzeaz ohartu zen Mitxelenak (FHV 231 eta ond.). Honako hauxe izango zen banaketa, nahiz eta lehen izkribuetan jada lausotuta ageri: partizipioak eta aditzoinak herskari ahostuna edukiko zuten; aditz izenak eta ekintza nahiz egilea adierazteko izen batzuek, aldiz, ahoska-

³⁵⁷ OEH-koek aztertzen ez duten lekuko batean —*OthoiCant-n*— *arma* (32), *armac* (99), *armatceco* (21) eta *armatcen* (49) ediren ditugu; Resseguek *armaden* (49) du. Maytiak, aitzitik, [hura] *harmatucen* (25).

³⁵⁸ OEH, *onest*: "Al Norte, las formas con o sin *b-* inicial se documentan en proporción similar hasta el s. XIX [...]; a partir de esta época, y salvo en el caso de Etchahun (que emplea ambas formas) y Arbelbide, hay sólo formas sin *b-*". Zubererazko beste erabiltze bat ere badakar hiztegi horrek: *UskLiB unest*.

bea. Belapeirek *ebaki* eta *ebakitia* darabiltza, baina zubererazko tradizioan badira *pb* duten formak (ikus *OEH*). Zubereraz, partizipioan eta aditzoian ere agertzen da ahoskabea —Gèze *ephañ* ‘faucher’, Inrxauspe *Apoc* 14 15 *ephait*—, eta ahoskabedun hauek guztiek adiera zehatza dute: ‘segaz jo, igitaiaz ebaki’ (ikus Belapeireren Hizt.). Hastapeneko banaketatik gertuxeago dago Larrasqueten hizkera, ahoskabedunen multzoan *ephaite* eta *ephaile* ‘faucheur actuel’ dituelako bakar-bakarrik (bestalde, Lrq *ebaki*, *ebak*, *ebakite* ‘faucher’).

Mitxelenaren aburuz (*FHV* 232 eta 13. oh.), *ek(h)arri* orokorraren aldaerak izan daitezke *egari* (Leizarraga, Z, Err.) eta *egarri* (Etxepare, Duvoisin). Belapeireren hizkeran ongi bereizten dira *egari* eta *ekharri* (ikus Belapeireren Hizt.), baina badira bi horien artean kidetasun semantikoak Ipar Euskal Herrian. Alde batetik, lehen aditz horren ‘pairatu’ adiera badu bigarrenak ere. Ikus *OEH*, *ekarri* I, 1, ‘soportar’ azpiatalla: “Porter, supporter, souffrir. *Biboztoiki ekharri behar dira miñak eta kalteak*” Harriet; Leizarragaren eta Silvain Pouvreauren erabiltze bana aipatzen dira, eta “qui avons porté” eta “portat & capit” dira horien parekoak.

Beste alde batetik, testuinguru berean azaltzen dira biak esaldi hauetan: *haur* [Jesüs] *beré sabeliala bartu eta egari behar cianac* (Bp II 95, Boss “le recevoir dans ses entrailles”), *dobatsu dituk bi egari auen sabela, eta hik edoski dituán ugatzak* (Leizarraga, “qui t’a porté”, *OEH*); *zure sabel sakratuan ekharri duzun Jesus bera* (Duhalde, *OEH*). Izan ere, Mitxelenaren hiztegiaren arabera, *ekharri* aditzak badu ‘llevar (puesto, encima, dentro de sí)’ adiera ere. Menturaz frantseseko *porter* aditzaren esanahi ezberdinek lotu dituzte euskarazko bi aditzak adibide horietan orotan, baina, dena dela, bien arteko hurbiltasun formal eta semantikoak lagunduta.

5. Ahostuna / ahoskabea txandakatzea dago zenbait mailegutan, hitz bera bi aldiz sartu delako, hau da, erromantzeetako ahostuntzea gertatu aurretik eta gertatu ondoren. Bp eta Gèze *p(h)akatiü*, baina Lrq *pága* ‘salaire’ (biarnesetiko mailegua, *pagá*); Belapeirek *-tate* atzizkia darabil: *birjinitate*, *fidelitate*, *karitate*, *kastitate*, *Trinitate*; gogora dezagun banaketa nagusia: eg. *-tate* / mend. *-dade* (*FHV* 233).

6. Izenoinaren amaieran, horzkari ahoskabea dute hainbat maileguk: Bp *JeSüs-Krist*, *Josafat*, *debot* (cf. fr. *devot*), *errejent* (cf. fr. *regent*, Azkuek aipatua), *laket* (cf. lat. *placet*). Belapeirek *David* erregearen izena bi modutan idatzi zuen: *David*, atzizkirik gabe, eta *Davitec*. Azken grafia horrek ebakera arrunta islatzen bide du, euskararen erregela fonologiko ezagun batek debekatzen baitu herskari ahostuna hondarrean agertzea.

Bp *berant* formaren azken buruko herskaria elkarketan eta eratorpenean aldatuko zen: *berand(u)-kor* > *beran(t)kor* (*FHV* 135 eta 367).³⁵⁹ Asko dira, izan ere, aditzondo horrekin osatutako hitz eratorri eta elkartuak: *berantetsi*, *beran(t)garri* (*berantkarri*), *beran(t)keria*, *berantarbi*, etab. *OEH*-k dio mendebaldeko literaturan *berandu* agertzen dela eta eguzkialdekoan, aldiz, *berant*; azken tradizio honetako testurik zaharrenetan *berandu-* ere bada (horren adibide, Axularren *beranduraino*), baina *berandu ez*.³⁶⁰

³⁵⁹ Gavelek *bart* / *barda* bikotearekin parekatu zuen *berandu* / *berant*, zalantzak izan arren (1920: 418).

³⁶⁰ Bestalde, Mitxelenaren arabera, “en los dialectos orientales, algunos radicales verbales acabados en *-t* pueden ocupar la posición final absoluta ante pausa” (*FHV* 235). Horren adibide, *ene Jincoua*, *etcitiala niganic burrun*, *eta goure coleran*, *etcitiala goure cerbutchariaganic guibelt* (Maister 278).

7. Hizkuntza emailan —latinean eta erromantzeetan— herskari ahoskabez has-
ten diren maileguak, hiru multzotan ezartzen ahal ditugu: a) ahoskabe horren orde-
z ahostuna daukatenak, mailegu zaharrak eta euskalkietan hedatuak; b) Ipar Euskal
Herrian, hau da, aspirazioari eutsi dion eremuan, ahoskabe hasperenduna daukate-
nak; c) ahoskabe soila atxiki dutenak.

a) Latineko ahoskabearen orde-
z ahostuna dute aspaldiko mailegu hauek (FHV 12.11 eta ond.): Bp *baranthailla* 'otsaila' (lat. *parentalia*), *Bazko* (elizako lat. *Pascha*,
lat. *Pascuum*, DEV), *bekhiilari* (lat. *peculiare*, naf.-arag. *peccullar*, DEV), *bortha* (prob.
porta, etab., DEV), *bortii* (lat. *portus*, DEV); *gaiza* (lat. *causa*), *gaztigü* (ikus DEV), *goro-
ziüma* 'garizuma' (latin arr. **quarresima*, DEV), *gomendatü* (cf. esp. *comendar*, eta abar)...
Azken adibide horri dagokionez, beheraxeago ikusiko dugu Belapeirek *komendatü* ere
badarabilela.

b) Ahoskabe hasperendunez hasitako mailegu ugari ditu Belapeirek. Idazle honek
beti *p* idazten duenez, hiztegien eta testuen laguntzarekin bereizi ditugu [p] eta [ph].
Z Bp *phakatü*, *pharadiüsü*, *pharkamentü*, *pharkatü*, *pharte*, *phausü*, *phensamentü*, *phena*,
Phentekoste, *pheredikü*, *phorestü*, *pheretxü*, *Phetiri*, *photere*, *phüntü*; *tbeiü* (lat. *taedium*), *tha-
patü*, *t(b)enpora*; *kbandera*, *kbandera(i)llü*, *khantatü* (Bp c-), *khantore*, *kbario*, *kbexü*,
khuntü (Bp c-), *kborua*, *kborpitz* (Bp c-), *khorte*, *khüña*, *khürütxe* (Bp c-). Belapeireren c-
letraz, ikus grafiak 4.1.2.

c) Ahoskabe soilaz hasitakoak dira, oro har, berrienak. Dena den, euskararen erre-
gela fonologikoen mendera etorri gabeko hitz gutxi erabiliak izango dira hauetako
batzuk. Aspiraziorik ezak kultismoa seinatzen du zenbaitetan: Z *kbi(r)istü*, baina
katolüko (FHV 217). Belapeireren idazlanetik hauek hartu ditugu, ezpainkaria bereiz-
teko hiztegiez eta testuez baliaturik:

pagano, *parropia*, *pasione*, *patriarka*, *patron*, *pazenzia*, *penitenzia*, *permisione*, *persona*,
popülü, *pot*, *pürgatorio*, *pürifikazione*; *tabernakle*, *teberna*, *Tenebroak*, *tenperanzia*, *tenta-
tü*, *teologia*, *tiran*, *tonsüra*, *tortxo*; *kabalezain* (*kabale* < err. *cabal*), *kaidera*, *kalbario*,
kalitza, *kanabera*, *kanpo*, *kapitülü*, *kaptibo*, *karaktero*, *karataiskeria*, *kardinal*, *kargü*,
karitate, *kastitate*, *katexima*, *katolika*, *kofesatü*, *kofesione*, *kolore*, *kolpiü*, *komenda* adi-
tzoina —cf. a) *gomendatü*—, *konderak*, *konfirmatü*, *konfrairia*, *konsekrazione*, *konsellü*,
konsolatü, *kontre*, *kontrizione*, *konzebitü*, *konzenzia*, *konzilio*, *korporal*, *kosia*.

15. Ezpainkariak

15.1. F

Belapeireren garaiko *f* frikaria egungoa bezalakoxea izango zen, ezpain-horzkari
ahoskabea. Garbi dago fonema hau maileguen bidez, batez ere erromantzei hartuta-
koen bidez, barneratu zela euskararen sistema fonologikoa. Gavelen iritziz (1920:
303 eta ond.), lat. *f* > eusk. *b*- aldakuntza izan zen mailegurik zaharrenetan. Mixxe-
lenak bilakaera hori onetsi du, bai eta Martineten hipotesia baztertu ere; latinetiko
hitzek [ph-] zutelako teoria txartzat emateko arrazoiez, ikus FHV 265. Honako hauek
mailegu zaharrak dirateke: Bp *bortxa* (latin arr. **fortia*, DEV), *boronte* (lat. *frontem*), *besta*
(lat. *festa*, DEV), *borthitz* (lat. *fortis*), *berme* (err., naf.-arag. *ferme*; ikus DEV).³⁶¹

³⁶¹ Mixxelenak dioenez, Erdi Aroko adibideak ez daude Gavelen tesiaren aurka (FHV 265). Adibide
horien artean, *Fuero General de Navarra* testuko *berme* 'fiador, fianza' aipatzen du.

Behinolako maileguetan lat. *-f(f)-* > eusk. *b* dugu (FHV 266): Bp *ezaba* (< **effa-ciare*, metatesiaz); Err. *eburni* eta *iburni* zaharragoak dirateke Z Bp *ifernü* baino; Lrq *kobeSatü* ere bai, Bp *kofesatü* baino.

Belapeireren testuan *f-* duten hitz asko latin-hizkuntzetatik jasoak dira, DEV hiztegian egiaztatu dugunez: *falsü* (mailegu erromanikoa), *falta* (gazt. *falta* Lrq), *farisien* (fr. *pharisien* datorkigu burura); bestalde, *fida* (lat. **fidare* DEV; cf. biarn. *bida*), *fede* (lat. *fidem*). Hona hitz hasieran kontsonante taldea dutenak: *flakezia* (biarn. *flaqueße* Lrq; gazt. *flaqueza* Lh; prob. zah. *flaqueza* FEW), *fraide* ("su origen puede estar en el esp. *fraile* y en el occit. *fraire*, del que deriva la forma peninsular" DEV), *frütü* (zaila da honen kronologia, DEV).

15.2. M

Belapeirek *medeci* du (txistukari ahostunik gabe, bestalde) eta Gèzek forma hori berori bildu zuen, baina Foix eta Larrasquetek *bedezi* (Lrq -Zṛ), sudurkaritasun disimilazioa izan bide duena (FHV 268).³⁶² Asimilazioa izandako *mendekü* (lat. *uindicare*; *bendekatu* > *mendekatu*) eta *mibi* (< **bini*) ditu Belapeirek; bi horiez landara, Mitxelenak eguzkialdeko *Mendekoste* aipatu du (FHV 268), baina Belapeirek eta Gèzek *P(h)entekoste* dute, eta Larrasquetek, *Phintakoste*.³⁶³

16. Txistukari ahoskabeak

1. Aspaldi-aspaldiko maileguetan *z* da latineko *s*-ren ordaina: Bp *zeñü* 'kanpaia', *zeñhatü*, *zekürü* 'mendea', *zola*, *mezü*, etab. Belapeirek talde horretako *zeñhare* eta *zeñharatü* usatu zituen arruntean; behin bakarrik *señharatü*, eta orduan izenondo gisa; cf. Gèze eta Lrq *señalatü*, *señale* (Gèzek *zeñhare* ere badu). *L* > *r* aldaketak eta hasperenak erakusten digute bizkarkaridun aldaerak zaharragoak direla bi lexikografoek jasotako apikaridunak baino.

Mitxelenak azaldu legez (FHV 281, PT 208, 66. oh.), elizako hitzen multzoan mailegu batzuek eite zaharragoa dute beste batzuek baino. Bp *saintü*, *sainta*, *sagaratzen* eta *sagrazione* berriagoak dira *meza* eta *eliza* baino. Bp *p(h)aradüsü*, itxuraz, beranduago sartu zen euskaran BCP eskuizkribuko *baradiçu* (FHV 284) eta Etxeparereren *parabizu* baino.³⁶⁴

³⁶² Cf. Lespy biarn. *medeci*, *mèrge* 'médecin'. DEV hiztegiaren arabera, frantsesezko *médecin* hitzetik dator.

³⁶³ Kontuan izan, etsenplu horiez gain, *Pentecoste* (*OrthoCant* 6, Ress 13, 18) eta *Phentakoste* (*CarOlo* 17, Ress 9, 10). OEH-k dio *mendekoste* dela Ipar Euskal Herriko idazle ez zuberotar gehienek berezko forma; bazter euskalkiari dagokionez, "hay *pentekoste* en autores suletinos (con aspiración en *CatS* e Inchauspe, y junto a *pentakoste* en *UskLiB*)". Bestalde, Mitxelenak Z, etab. *mezpera* aipatu du (FHV 269); *Saint Julien* pastoralean aldaera hori agertzen da (OEH) eta Gèzek bildu du ('veille', *mezperac* 'vêpres'). Egia esan, Gèzek *bezpera(k)* ere badu —Belapeirek eta Larrasquetek bezala—; bi adierekin hau ere.

³⁶⁴ Frikarrietan, bizkarkaria eta apikaria nahasi dira inoizka Belapeireren testuan. Apikaria *z*-ren ordeztu ageri da hitz bukaerako hiru adibidetan: *dobagnés*, *gueros*, *pacencias* (ikus grafiak 4.3.1); baita herskari aurreko adibide bakan batzuetan —*urgasten*...— eta *aragistatü* tankerako forma sistematikoetan ere (ikus hemen 21.4). Inoiz bizkarkaria agertzen da *s* beharrean (ikus grafiak 4.3.2).

2. Txistukarien saileko asimilazioaren adibideak dira Bp *sinbetsi* (cf. *zin*, *zinegotzi*) eta *saSo* (Lrq *saSü*); cf. Z *sazom* (Gavel 1960a: 295). Gèzek eta Larrasquetek *intsentsatü* hiztegi-
gira zuten, asimilazioa izandakoa, baina Belapeirek *inchensatce-* eta *inchensu* darabiltza. Zuberotarrek (Bp) *solaz* esaten dute (< err. *solaz*), hondarreko bizkarkaria atxikita. Mitxe-
lenaren hiztegiak esan du aldaera hori baliatu dutela Etxeparek eta zubererazko idazle
gehienek (Etxahunek eta Constantinek, *solas*); cf. GN BN L, etab. *sol(b)as*.

3. Ugaritasuna adierazten duen atzizki baten bi alderen artean (-zu eta -tsu), lehe-
na jo zuen Mitxelenak zaharragotzat, toponimian nabari delako behiala -zu besterik
ez zegoela. Antza denez, -ts amaieradun izenari -zu erantsitakoan sortu zen -tsu: *sats*
+ -zu > *satsu*. Gero, aldaera berri hau hedatuz joan zen, zaharraren kaltetan (FHV
542-543). *Batzu* 'bat + -zu' orokorrak bestalde (Bp *batziek* erg.), Belapeirek *khozü*
izena (ikus FHV 543), *nekezü* eta *bilhazü* 'iletsu' ditu; antzinako forma duten hitz
horien alboan, *dohatsü*, *gozatsü* eta *oboratsü* eleek aldaera berriaren aitzinamendua era-
kusten digute; *n* eta *l* ondoan *iakinsu*, *abalsu* idatzi zuen Belapeirek (neutralizazioaz,
ikus beheraxeago 16.6); gainera dezagun, azkenekoz, maiztasun txikiko beste aldae-
ra bat, -sü, *ossagarrissu* (I 19) adibideak baitarama; cf. Gèze *osagarrissü*. Bi mende
geroago, lexikografo horren hiztegian atzizkiaren itxura berria da garaile (*bilhotsü*),
zaharraren bi agerraldi bakarrik atzeman ditugu eta.³⁶⁵

4. Kontsonantearen edo bokalaren ondoan, latinezko *kj*, *tj* taldeen ordaina *tx* iza-
tea eguzkialdeko mintzairen ezaugarria da, batik bat erronkarieraren eta zubereraren
bereizgarria, nahiz afrikatu hori beste hizkeretan ere tarteka-tarteka azaltzen den
(FHV 287, PT 211-212). Hona Belapeireren adibide batzuk: *esparanxa* <-nch-> (lat.
-antia, Z Err. -ántxa), *bortxa* (lat. fortia), *martxo*, *mehatxürrik*, *mehatxatzen*, *pheretxü*, *phe-*
retxazaletarik, *zerbütxü*, *zerbütxatü*.³⁶⁶

5. Frikari / afrikatu aurkakotasunaren neutralizazioen artean,³⁶⁷ hitz hasierakoa
dugu: Belapeiregan ez dago *ts* edo *tz*-rik ingurune horretan;³⁶⁸ frikari eta afrikatu
sabaiaurrekoek, ikus gorago 12.2.4.

Hitz amaieran afrikatua ebakitzeko joerari dagokionez, Belapeirek eta zubereraz-
ko beste idazleek gehiengan *amets* eta *botz* darabiltzate, ez frikaridun formak, Intxaus-
peren *botz* / *boz* bitasuna gorabehera.³⁶⁹ Salbuespenen multzoan (instrumentaleko
-(e)z, eta abar) zubererak frikaria du honako hauetan, lapurterak inoiz afrikatua izan
arren: Z -(la)koz, -nez (*denez* 'den ala ez'), *berriz*.³⁷⁰ Belapeirek *baliz* adizkia baliatu

³⁶⁵ Gramatika atalean -tsü atzizkia aipatzen du Gèzek (1873: 255): *barrixu*, *lobixu*, *bilboxu*... Hona hiz-
tegian bildu dugun adibide sorta bat: *abantallaxu*, *dobaxu*, *eurixu*, *lankeixu* 'occupé'; *préoccupé*, *pho-*
terexu, *zorrixu*... Bestelakoak dira *adarzu* 'nouveux' eta *urrintzutu* 'infecter' (ikus 16.6.4), *batzu*
orokorrarekin eta *Khozü* izenarekin batera.

³⁶⁶ Oñederrak esan du erromantzezko bilakaeraren ondorioa izango dela palatala (ikus gorago 12.2.4.1).
Latineko *c* + *e* taldearekin *mertxede* dugu Belapeiregan; cf. mend. *mesede*.

³⁶⁷ Herskarien aurreko neutralizazioaz ikus 21.4.

³⁶⁸ "En los [dialectos] orientales hay unas pocas variantes expresivas con *tz*-: sul. *tzintzárrri* campanilla,
sal. *tzimur* arrugado, ronc. *Uztárroz tzuntzur* garganta" (FHV 288).

³⁶⁹ Bizkaitarren eta hainbat gipuzkoarren tuestuan kausitu da *ames* (OEH). Bigarrenaz den bezainbatean,
"la forma más usual es *boz*, y se encuentra *botz* en todos los suletinos (en Inchauspe en alternancia con
boz), y en muchos bajo-navarros y labortanos, alternando en muchos de ellos con *boz*" (OEH, s.v. *boz* 1).

³⁷⁰ OEH: "La forma *berriz* se encuentra en autores labortanos y bajo-navarros desde la segunda mitad
del s. XIX".

zuen, *-a* galdu ondoren frikaria bere hartan gorde duen forma; cf. *lizate* (FHV 6.4). XX. mendean, aldiz, *balitz* da nagusi Ipar Euskal Herrian.³⁷¹

6. *L* eta *n* ondoko neutralizazioa eta *r* ondoko aurkakotasuna.

6.1. Alde eta aldi batzuetan afrikatua eta beste batzuetan, dirudienez, frikaria ezarri duen neutralizazio bat bada: “Detrás de *l*, *n* y en menor grado de *r* la oposición se neutraliza, aunque las realizaciones de los archifonemas son africadas en unas partes y fricativas en otras” (FHV 290). Ikus SHLV 293 ere. Gavelek aspaldi esan zuen (1920: 148 oh.) lapurteraz eta mendebaleko behe nafarreraz afrikatua agertzen zela hiru kontsonante horien alboan; zuberotarrek, berriz, *l* eta *n* ondoan bai, baina dardarkariarekin ez omen zuten afrikatua ezartzen.³⁷²

6.2. Belapeiregan, dardarkariaren ondoren frikari / afrikatu aurkakotasuna dago, batzuk eta besteak idatzi baititu, are sabaiurrekoen sailean ere: *battarçun*, *iracourçale*³⁷³ (*-zale* atzizkia), *persona* edo *ourçapal*, alde batetik, eta *artçain*, *çortci*, *barourçen*, *hartcen* (*-tzen* atzizkia), *hortçaz*, *hartçaz* (*-tzaz* atzizkia), *bortçaz* edo *tortcho*, bestetik. Bistan denez, ez dago neutralizaziorik, atzizkien berezko forma —esaterako, bokal baten ondoren ageri dutena— eta *persona* bezalako maileguen jatorrizko tankera ez baitira aldatu. Ikus beherago (21.8) nola antzinako *rz* eta *rvz* taldeen emaitzak bereizirik gorde diren. Badirudi, gainera, dardarkari ondoko aurkakotasunak beti bat iraun duela gaur arte zuberotarren mintzairan. Ikus FHV 290, non XX. mendeko zuberera eta, besteak beste, Zalgizeren grafiak jorratzen diren; egungo adibideak oro Larrasqueten hiztegitik hartu ditu Mitxelenak. Bestalde, OEH-ri esker, badakigu, esate baterako, euskalki honetakoek *persona* (eta *persuna*, *presuna*) baliatu dituztela. Gainera, *bertsatu* sarrerako aipuei so egin eta jabetu gara zuberotarrek *bersatü* erabili dutela, frikaria afrikatu bihurtu gabe, hainbatetan erabili ere; Intxausperen *Imitacionia* izkribuko *-rts-* bakar bat da salbuespena, baina autore horren bi *-rs-* ere eskaini ditu Mitxelenaren hiztegiak, *Hil* testutik idokiak bjak.

6.3. Sohütako erretorearen idazkerari behatuz gero, pentsa dezakegu *l* eta *n* ondoren frikariaren aldeko neutralizazioa zegoela, ezen berez frikarietara doazkien grafiak paratu zituen beti, bi aditz izenetan izan ezik: *utçultceco* (I 100) eta *bontcia* (II 125), baina

³⁷¹ Ikus *Erizkizundi Irukoitzaren* ihardesteak: fonetika atalean, 14.A *balitz* / *baliz*. Zuberotan, Mauleko berriemaileak *baliz* dio, Belapeirek bezala; Barkoxe, Atharratze eta Gamere-Zihigako lekukoek, aldiz, *balitz*. Frikaridun forma eman dute, Mauleko lekukoaz gain, Arberatze (Amikuzen) eta Ainhoako hiztunek.

³⁷² Dardarkariaren ondoren, sabaiurrekoen sailean, zubereraz *tx* zutela iradoki zuen Gavelek, *bortxe* adibidea erakutsirik. Alabaina, atal honetan ikusiko dugunez, zuberotarrek badute *rx* taldea.

³⁷³ Atzizki hau, inondik ere, aditzoinari lotzen zaionez (cf. Bp *ezagürtzale*), hau litzateke lehen azalbidea: *irakur* + *-zale* (Gèze, Lrq *irakur* aditzoina). Bigarrena: *irakurt* + *zale* (Bp *irakurt*); gero, loturak berez emandako afrikatua frikari bihurtuko zuen ahoskerak (edo Belapeireren idazkerak). Larrasquetenean, *oharçzale* ‘oroitzen dena’ eta *ausarçzale* tankerako transkripzioak daude. Lexikografo horrek bigarren azalbidea hautatu du: *ohart* + *zale* > *oharçzale* (s.v. *oharçzale*); baina guk lehena nahiago, ez baita normala *r* ondoan afrikatua frikari egitea. *L* eta *n* ondoan afrikatua dago —Lrq *a(r)hinrtzale* ‘qui soulève’, *bardintzale* ‘qui égalise’, *eskentzale*, *aibaltzale*, *gilbeltzale*... — eta hori loturak berez ekarriko zuen, ziurrenik, Larrasqueten hiztegian aditzoin horiek guztiak *-r* dute eta (*arbint*, *bardint*...). Baina beti ezin dugu erabat baztertu afrikatu hori neutralizazioak sortu zuelako hipotesia: Gèzek *bardin* eta *aibal* aditzoinak ditu (*arbint*, *eskent*, etab. ere bai). Horrenbestez, aztergai honetan *-zale* atzizkidunak kontuz erabili beharrekoak dira.

arhinceco, *eskencen*, *laguncen*, *galcen*, *hilcera*, etab. (cf. *borogatcen*, *barourtcerca*); *bonçaz*, *çoinçaz*, *-tزاز* atzizkiarekin (cf. *hayetçaz*, *betçaz*, *hortçaz*); *iakinsu* eta *ahalsu*, *-tsü* atzizkiarekin (cf. *dobaxu*, *goçaxien*, *oboraxiagoric*, baina behin *ossagarrissu*); *esparançha*, beste egonguneetan *tx* delarik latinezko *tj*, *kj* taldeen ordaina, gorago (16.4) esan denez (cf. *bortçha*, *cerbutçhu*, *peretçhu*); *açança*, *minça*, *abelçain*, *borthalçaingoa*, etab. Grafiei buruzko artikuluan adibide multzo zabalagoa dago (4.6).

Belapeireren testuko banaketak, beraz, bat egingo luke Mitxelenak Zalgizeren atsotizetan aurkituarekin: *n* eta *l*-ren ondoren, frikarien aldeko neutralizazioa, eta dardarkariaren ondoren, aldiz, aurkakotasuna. Baina XX. mendean, Larrasquetek bere hiztegian jaso duen hizkeran bederik, afrikatuen aldekoa da neutralizazioa lehen bi ingurune horietan, eta *r* ondoan, esan bezala, ez dago halakorik:

En suletino hay también *fólsü* 'pulso', *gáltza* 'media', *hiltzèñü* 'toque de difuntos' (cf. *zèñü* 'campana'), pero las oposiciones (incluso *x* / *tx*) se mantienen detrás de *r*: *alharçüntsä* 'viuda', de *alhárgun* con el suf. *-(t)sa*, pero *ostalérsa* 'posadera' como *labu(r)a(r)isa* 'labradora', cf. también *aphürxe* (suf. *-xe*), *harxílo* (y *südüürxílo*, de *xílo* 'agujero'), *haurzääñ*, *perséçi* 'perseguir', etcétera (FHV 290).

Mitxelenak Larrasqueten hiztegitik *n* ondoko adibide bakarra hartu zuenez, etsenplu gehiago ekarriko ditugu handik, Barkoxe inguruko mintzairan gertakari hauek zertan diren jakite aldera. Hona sudurkari osteko neutralizazioaren agergarri batzuk: *haintsárrü* 'beharbada'; *ürrintzütü* 'devenir nauséabond' (*-zü*, *hurzü* 'urtsua'), *lehéntxe* (*-xe*, *aitzináxe*), *eibe(r)azaintsa* (*-sa*); *alagrántzia*, *anuntzatü*, *antzá(r)a*, *dantzä*, *frantzés*; *antsía*, *deskantsatü*, *intséntsü*, *ofentsatü*, *phentsaméntü*, baina *kunsellatü*. Gainera, *espa(r)ántxa* eta *segiürtántxa* daude, berezko afrikatua dutenak. Albokoaren ondorengo adibide gehixeago: *apháltxe* 'apal samar' (*-xe*), *hiltzále*, *gáltzale*³⁷⁴ 'galtzailea' (*-zale*), baina *abelzääñ*³⁷⁵ (*-zain*); maileguetan, *sáltsa*, *altxatü(r)a* 'legamia', baina *fálsü*. Horrenbestez, agian neutralizazioa ez da bete-betekoa ingurune horretan. Bukatzeko, hona dardarkariaren ondoren afrikatua duten bi: *adárisü*, *artzääñ*.

Gaur euskalkietan afrikaturako neutralizazioa txit zabaldua dagoela dirudien arren, Landucciren hiztegian *n*, *l* eta *r* osteko grafiek frikarien aldekoa iradokitzen dute (FHV 290, Zuazo 1989a: 18), Betolazaren *Doctrina*-n ere (1596) frikariaren grafia daukagu (SHLV 827) eta Leizarragak frikaria du *n* ondoan —beste bi kontsonanteekin, aitzitik, bitariko adibideak ditu Beraskoitzekoak.³⁷⁶

6.4. Zubereraz *n* eta *l* ondoko neutralizazio hauek zertan diren gutxi-asko argitzeko asmotan, testuetako idazkera deskribatuko dugu hurrengo paragrafoetan; XVII. eta XVIII. mendeetako lekukoen grafiak, zehazki, Maisterrenak izan ezik, haren idazlana luzeegia delako oraingoan osoki aztertzeke; XIX.eko idazmoldea ez horren zehatz: liburu batzuetako zati batzuk bakarrik, lagin gisa. Gèzeren hiztegian, aldiz, oso-osorik ikertu dugu euskara-frantsesa atala. Hasi aitzin esan dezagun ikerlan

³⁷⁴ Hau *gal* + *-zale* dateke, aditza *gal(dü)* baita zubereraz. Dena dela, euskalki horrek lehenago **galt(b)ü* izan zuen, ziurrenik; ikus 21.7.

³⁷⁵ Adibide hau *abere* sarreraren barruan dator, transkripziorik gabe, baina egiazki horrela ahoskatzen ote zen? Gure zalantza Larrasqueten jokabideak sortu du: adibidez, *hiltzenu* eta *hiltzale* daude sarre-*ra*-buruetan, nahiz eta horiek aldameneko transkripzioan *-ltz-* izan; *konsolatze* sarrera-buruak *-nts-* transkripzioa du, eta sarreraren barruan <ns> dute familia bereko hitz guztiek...

³⁷⁶ Ikus Schuchardt, *Intr.* 42 eta FHV 290 eta ond.

honetan noraezekoa dela, noski, atzizkiei eta maileguei zer gertatzen zaien azaltzea, horiek argiro erakusten baitute neutralizazioa nondik norakoa den. Estreina, aditz izenak emango ditugu eta, gero, beste atzizki batzuk dituzten eleak; ozena eta txis-tukaria morfema mugan elkartzen direneko adibideen ondoren, beste euskal hitz zahar batzuk (*entziin* eta horren tankerakoak); inoiz sandhiak edo bi hitzen mugako adibideak ere ekarriko ditugu; buruenik, maileguak.

- Leizarragaren hiztegiñoko adibideek, XVI.ean, autore horren idazkera nagusia-ren araberakoak dirudite. *N* ondoan frikaria dator beti: *kencia* eta *azcancia* 'haserretzea', aditz izenak; *arrançale*; *açança*; *ansia*. *L* ondoko etsenplu bakarrak afrikatua du (*guiltza*). Bestalde, aditz izenak afrikatua atxikitzen du horren aurrean dardarkaria dagoenean: *samurtzia* 'haserretzea', *ekortzia* 'eskobatzea', *içartzia* 'neurtzea'.

- XVII. mendearen lehen erdian, Belak frikaria idatzi zuen atsotitzetan: 18 *elçoac* 'eul(i) + atzizki txikigarria' (cf. Gèze, Lrq *eltxo*), 28 *halzez* (cf. *hultz*); 10 *cençua*, 14 *con-seillua*; eta dardarkariaren ondoren, 26 *Garcia*, 26 *bercia* (zubereraz oro har *beste*).

- Oihenarten hiztegi labur hartan, afrikatua du *hontzea* aditz izenak. Frikaria, aldiz, *betheginzarre* izenak. Dardarkariaren alboan, berezko kontsonanteari eutsi zaio, gehienbat: *ik(h)ertze*; *sorzaina*, Basabürüko hitza, 'la nature ou l'esprit qui preside à la naissance des enfans'; *t(h)eiartzün*. Alabaina, (*gauza*) *horzaz* adibideak *Z-tzaz* atzizkiaren afrikatua frikari bihurtua izango luke; egia esan, zubereraz ez-ohikoak dira hala *gauza* nola *horzaz*.³⁷⁷

- *Onsa bilceco bidia* inprimatzeko baimenean (8) Conget Zuberoko bikario jeneralak (1657) *honsa hilçeco bidia* izkiriatu zuen. Liburu amaieran, idazleari eskainitako olerkian (183) P. Darhetzek, halaber, *onsa bilcé bidiaz*, *onsa bilcia*, *onsa* eta *minçatu* (bi bider). Bonnecasek, azkenik, *phensamendiac* (184, zubereraz eskuarki -*mentü*). Frikaria, hortaz, adibide orotan.³⁷⁸

- *Pronus* liburuñoan, *n* eta *l* ondoan frikaria dago: *urbencé*, *ezconce*, *hilceco*; *guibelçaliac* (*gibel* + *-zale* ala *gibelt* + *-zale*?); *ençun*; *penitenciaren*, *conceuitu*, *Poncio* (*Pilatusen*); *pensamentuz*; *esparançha*; *falsu*. Dardarkariaren ondoren, aldiz, aurkakotasuna.³⁷⁹

- XVIII. mendearen hasieran, Jacques Maytie zalantzan dabil aditz izenak ematean: haren liburu osoan, grafia xehetasunak (*c*, *ç*, etab.) alde bat utzita, 17 *nz*, 10 *ntz*, 21 *lz* eta 25 *ltz* kontatu ditugu.³⁸⁰ Zenbatzean, *ezkonze* formaren adibide guztiak

³⁷⁷ Hona jatorrizko grafiak: *honzea*, *betheguinsarre*, *ikerze*, *Sorsaina*, *teiarzun*, *gausa borsas* (s.v. *elicazea*).

³⁷⁸ Tartasen testuan, berriaz, "anabasa handia ageri da *r*, *l* eta *n*-ren ondoan" (Altuna 1987: 8). Edizio-gile horrek jasotako adibideetan ikusten da forma bera frikariz nahiz afrikatuz agertzen dela: *minço* / *minçatu*, *ençunic* / *ençun*, *çubainçe* / *çubainçia*; *hartçaz* / *harçaz*, *bertçe* / *berçe*. Dardarkariaren ondoren, *-tze* du aditz izenak; albokoaren ondoren zalantza ageri da: *hilçia*, *helçeco*, baina *hiltçia*, *giltçen*. Adibide batzuek —*hilçia* bezalako aditz izenek— frikarien aldeko neutralizazioa erakutsiko lukete, baina *akhabançia* eta *esparançia* maileguetan afrikatua dugu etorkizko frikariaren ordeaz.

³⁷⁹ Ikus Agirre 1998a: 11. Dardarkari osteko adibideak: *hontarçun*, *çahbutarçuna*, baina *hartcen*, *çuburtce*, *ebortci*, *çortci*, etab.; *hersatcen*; *bortçaçaliac*, *bortçaz*, baina *Archapezçupu*.

³⁸⁰ *eskençen* 3, *estkençeco* 80, *builencian* 103, *urbence-* 13, 17, 23, 33, *ezconce-* 6, 17, 18, 75, 77, 109, 109, 109, 109, 109. Baina *eskenicen* 7, 99, *burruntcen* 21, *çbuchençia* 56, *buillantcen* 64, *builantcen* 99, *urbentce-* 19, 23, 35, 42. Izen gisara erabilitako aditz izena izateak ez du ondoriozik, ez du erabakitzen frikaria ala afrikatua agertzea: *urben(t)ce*, esaterako, 'bukaera' da adibide guztietan. *bilce-* 9, 26, 31, 31, 42, 44, 44, 45, 45, 45, 45, 47, 50, 89, 93, 99, *hil çen* 48 (agian *t* falta da, inprimatze hutsagatik), *galce-* 49, 49, *estalce-* 68, 91. Baina *hiltce-* 7, 18, 19, 19, 19, 26, 32, 40, 42, 45, 45, 49, 57, 63, 81, 84, 107, 107, 107, *hiltzera* 18, *guibeltcen* 66, *galce-* 83, 88, *helcen* 88, *estaltçen* 91.

hartu ditugu, batzuetan izena den arren; cf. mend. *ezkontza*.³⁸¹ Aipa dezagun, edozein modutan, Maytiek betiere *ezconce-* idatziz zuela. Haren testuan gainerako euskal hitz zaharrek frikaria dute ia beti:

jakinsu (56; cf. *-tsü*); *ençun* (32, 66, 71, 92...), *ençute-* (54, 63, 74), *anço* (33, 69, 84), *onciac* (62), *minçatcia* (68, 73, 74), *minçatu* (75); *onsa* (45, 85, 86...).

Baina *beltzbat* (95), hitz amaieran afrikatua duena eta, bestalde, *çoinçgaz* (100), ñ ondoko adibidea. Behin *jancialacoz* (26) eman zuen. Maileguetan frikaria dago:

concevitu (9), *penitencia* (32; 85 *pœnitentia-*), *pacenciareki* (32), *esparança* (33), *differençia* (42), *conçencia* (46), *perseveranciareki* (53), *dança* (67), *desobedienciaz* (59), *obediencian* (105), *importanciazco* (61), *sincero* (90), *attencionereki* (92), *intencione* (109), *circunstancieki* (91), etab. *Ppbensamentia* (35), *offensatceco* (49), *conservatu* (51), *conseillu* (65), *considerable* (81), *consecracionezco* (97), *consultatu* (109), etab. *Falsu* (73).

• *Orhoitce eta cantica* liburuxkan aditz izenek afrikatua dute noiz edo noiz: 12 *nz*, 4 *ntz*, 51 *lz* eta 6 *ltz* zenbatu ditugu.³⁸² Autoreak gainontzeko hitz zaharrei frikaria eman die, baina badira bi salbuespen, *-tzat* eta *-tzaz* atzizkiak dituztenak: *batentçat* (103) eta *çointçaz* (12); cf. *çoinçatz* (22), hutsegitea datekeena.

adinsu (5); *beranche* (74), *lebenche* (76); *onci* (68, 68, 68), *minça* (34, 50), *minççaliali-* (44), *minço* (54), *ençun* (67, 70, 70), *ençutian* (85), *baninz* (14), *beinçgate* (15), *ninçan* (20), *ninçala* (49), *beinçan* (55), [hi] *inçana* (41, 44, 45); *onsa* (3, 3, 4, 4, 8, 8, 19, 26, 37, 42, 45, 49, 53, 53, 56...).

Gainera, *egoncite* (61) edo *galciçadan* 'zaitzadan' (89) erako sandhiak daude. Maileguetan bi afrikazio aurkitu ditugu —*penitentciaren* (8) eta *lantças* (*ideki çauria*) (103)— frikaridun askoren artean:

principalac (4), *conçenciaren* (8, 18, 38), *penitencia-* (9, 9, 15, 51, 54, 102), *presencia* (14, 30, 36), *praesenciazco* (14), *errenonciatcen* (24), *alaguerancia* (28, 31, 33, 69), *perseveranciareki* (31), *substancia* (31), *pacencia* (32), *obediencia* (32), *attencionia* (34), *innocenciaren* (51), *concebi(tu)* (51, 79, 96), *princessa* (69), *Saint Francesen* (83), *prince* (99), *sentencia* (100), *esparança* (18, 18, 18, 19, 23, 25, 25, 25, 31, 33, 33, 72, 77, 78, 82, 98, 104), *esperança* (73, 87), *abancuz* (73).

offensatu (13, 14, 16, 19, 20, 22, 22, 22, 23, 23, 44, 48, 49), *pensamentu* (15, 71, 72), *pensatu* (13, 72, 101), *consecracionezco* (7), *consacra* (53), *conserva(tu)* (12, 55), *considera(tu)* (4, 78, 101, 102), *consideracioniaz* (61), *consolacione* (27, 33), *consola(tu)* (34, 80), *insolencia* (44), *recompensa* (73), *amens* (77); *confidencha* (31). *falsu-* (45, 56, 79, 88, 99); *alchatcenduçu* (103), cf. latin arrunt. **altiare*, esp. *alzar*, DEV.

³⁸¹ Mitxelenaeren ustez, mend. *-tza* / eg. *-tze* atzizkiak eta aditz izenetan ia orokorra den *-tze* atzizkiak jatorri bera izan lezakete (FHV 5.2). Bere tesiari egin zuzenketetan, zalantzak ditu lehen atzizki horren batasuna dela eta: "Es para mí dudoso si *-tza* / *-tze*, que en algún caso (cf. *bizitza* / *-tze* 'vida', *eriotza* / *beriotze*) son variantes de un mismo sufijo, occidental y oriental, respectivamente, lo son siempre. Tal vez haya que contar, en parte, con sufijos de origen distinto" (FHV 500).

³⁸² *urbence-* 6, 11, 25, 33, 34, 84, 88, *ezconce-* 9, 10, *ezkence-* 34, *eskengēn* 37, *hurruncen* 93. Baina *kbentcen* 9, *urbentce-* 71, 76, 102.
bilce- 4, 10, 16, 37, 38, 48, 49, 53, 53, 71, 72, 73, 73, 74, 74, 75, 75, 81, 81, 81, 81, 82, 86, 86, 86, 86, 87, 87, 87, 87, 88, 88, 88, 88, 88, 88, 88, 89, 89, 89, 89, 90, 90, 97, 98, 99, 101, *galce-* 23, 51, 52, 53, *helcen* 71. Baina *hiltce-* 62, 71, 72, *galtcen* 70, 72, 73.

• *Jean de Paris* pastoralaren lehen 300 ahapaldietan, frikaria dator aditz izenetan: *ezcouncera; galcera, helcen, hilcia*.³⁸³ Grafia hori dute hauek ere:

houncaz (126); *hebenche* (23); *beiningate* (4), *niñalaric* (250), *niñan* (279), *minça* (4, 6, 14, 15, 21...), *minca(tcen)* (40, 50), *minço (cirrela)* (40), *ençun* (225), *ençute-* (151, 242), *ençule* (147), *gorainci* (188); *ounsa* (30, 36, 41, 101, 120, 133...); *chillinchau* (78 *urkhaturic chillinchau eqari*); *belcez* (277).

Sandhi bat aipatuko dugu, aditz nagusia eta laguntzailea lotuta agertzen direlako: *jincira* (216). Mailegutan ere frikaria dago; *espairantcha* (85) da lagin guztiko afrikatu bakarra; cf. *espairancha* (98, 99).

pouichança (73), *pouchanciaz* (7, 82), *poussanciaz* (94), *rejuissança* (86), *alliançaz* (190, 200), *abançatu* (290), *franciaco* (1, 5, 15...), *assistencia* (6), *erreberencia* (37), *inpertinencia* (42), *setencia* (80), *prudenciaz* (169), *fiancea* (201), *benjanca* (62), *presenciala* (186, 231), *chanceliera* (208, 211), etab.

consideratu (40, 77), *amens* (55), *jnsolentac* (58), *consortic* (69), *errecoupsacale* (83), *errecoupsatu* (85, 86), *of(f)ensatu* (139, 142), *Monseinur* (233), *conserbatu* (108), *consola(tcia)* (138, 140), *consentitu* (181), *conseilla(tu)* (188, 250), *conseillu* (224, 231, 244, 246), *phensamentu* (175, 250, 259, 273), *phensa(tu)* (251, 256, 262).

• Martin Maisterren izkribua irakurtzean, kontuan izan behar da *ts* eta *x* darabil-tzala afrikatu apikaria adierazteko. Haren idazlanean aditz izenek afrikatua dute: *urr-bentce, chuchentceco, heltceco, galtcen*; behin, *galciac*.³⁸⁴ Atzizkiaren hatsarreko frikaria aldatu da *hebentche* (266) eta *hantche* (266) formetan. Gauza bertsua gertatu zaio *urrintçutcen* (xvii) aditzeko -zii atzizkiari (Gèze eta Lrq *ürrintzüüü* 'kirastu'). Hitz zahar hauetan afrikatua dago ia beti:

ençun (xxi), *entcute-* (xxii, 2, 4, 7, 9, 208, 306), *minça* (9), *minçatce-* (8, 8, 202), *miniço* (8); *ounxa* (xiii, xviii, xix, 2, 3, 5...), *erauntsier* (210); *belçouriric eguiten* (303); lehen osagaia, *beltz*), baina *belçouriric eguin* (291, 297).

Maisterrenean, mailegu batzuek afrikazioa izan dute: *centçu; alagrancia, contcentcia, pacentciareki, presentcian*, baina *probidenciaç, obediencian; acabantça, baina seguranta-reki; ofentsa ditçakianic*, baina *ofensatu* gehiagotan ageri da. *Amenx* 'gutxienez' eta *menx* 'eskasia' mailegutan (biarn. *au mènes* eta *mens*) aintzakotzat hartu beharrekoa da hitz amaierako neutralizazioa ere; cf. Bp *solamens*. Latinezko *tj* taldearen ordaina *tx* da, bokal ondoan bezala: *usantcha, esparantcha, confidantcha, altchatcen*. Hainbat maileguk, jakina, frikariari eutsi diote: orain arte emandakoez gain, hor dira *francesa, atencione-reki, intencioniac, phensamentu, consellu-, consolacionia; falsu*.³⁸⁵

³⁸³ *ezcounce-* 155, 156, 157, 165, 168, 195, 200, 218, 225, 227, 228, 238, 260; *galcera* 12, *helce-* 46, 57, 81, 89, 101, 105, 106, 115, 168, 172, 213, 229, 236, 249, *hilce-* 123, 136, 137.

³⁸⁴ Orrialde hauek azertu ditugu: i-xxii, 1-10, 100-110, 200-210, 300-310, 400-405. Gure irakurraldian beste orrialde batzuetan aurkitutako forma interesgarriak ere hemen dira, noski. Hona aditz izenen adibideak: *urrbentce* vii, *chuchentceco* viii, *açkentician* 105, *hurruntcen* 110, *albuntcen* 201, *bullantcen* 201, *berantcen* 202, *eskentcen* 400; *beltce-* xiii, 2, 310, *guibeltcen* xxi, 301, *galice-* 4, 105, 108, 108, 109, 205, 303, *utcultcen* 7, 306, *biltcera* 300. Behin bakarrik *c: galciac* 303.

³⁸⁵ Lehenik, afrikatudunak emango ditugu: *centçu* 5, 7, 7, 8, 201, *alagrancia* 4, 101, 102, 102, *contcentcia* 4, 5, 10, 102..., *pacentciareki* 210, *presentcian* 400, *acabantça* 405; *ofentsa ditçakianic* 330; *amenx* xxi, xxii, *menxaç* 305, *menx* 310; *soltantcharen* xix, *usantcha* xxi, *esparantcha* 3, 210, 304, *esparantcha* 203, *confidantcha* 6, 104, 106; *altchatcen* xiii, *altchaturaci* 'legamia' xvi.

• *Igentçtaco Pronoua* lekukoan, aditz izenek afrikatua dute gehienetan: *kbentcen* (4), *eskenteco* (10), *eçcountiareki* (10); *biltceco* (7), *utcultcen* (16); behin bakarrean frikaria: *utçulciagatic* (4). Afrikatua ageri da hauetan ere: *ençun* (6, 10, 14, 15, 18), *antiço* (5). Mailegu batzuek afrikatuaren aldeko neutralizazioa erakusten digute: *pacencia* (5), *borogantcen* genit. (16), *ofentsatceco* (2); *amenx* (10) eta *solamentiç* (8/9), kontsonante taldea hitz bukaeran dutenak. Berezko afrikatua daukate hauek: *esparantcha* (18) eta *arinmentcha*- 'kontsolamendua, aringarria' (10). Beste mailegu batzuek ez dute afrikaziorik izan:

penitencia (2, 12, 16, 18), *prince* (5, 13), *principalegatic* (4), *principalki* (5, 14), *concebitu* (8), *confidenciariac* (12), *Poncio (Pilatusen)* (8); *phensamentuç* (3), *consolacioniagatic* (14); *falsuric* (9).

• Resseguek frikariaren grafia eman zien beti aditz izenei: *eskenceco*, *huillancia*, *belceco*, *galcen*.³⁸⁶ Afrikatuaren aldeko neutralizazioa salatuko luke *arrantçaliaren* (8) adibi-deak; *laguntçaler* (8), aldiz, ez da horren gardena, lehen osagaia *lagünt-* izan litekeelako. Gainerakoan frikaria dago:

diratianençat (4), nahiz eta atzizkia *-tzat* izan; (*tresorierac edo*) *dubulçagnac* (24); *onci* (37, 37, 38), *ençun* (8, 18, 44, 45, 51), *ençute-* (18, 25, 47), *minçatu* (34, 37), *minçoua* (51); *onsa* (6, 12, 17, 20, 29, 30, 31, 31, 31, 32, 32, 35, 36, 38, 39, 41, 46), *ounsa* (6).

(*Onciaren*) *guilz bata* (37) adibidean, aintzat hartzekoak dira herskari aurreko neutralizazioa eta kontsonante pilaketa. Maileguek frikaria dute, kasu guztietan:

Conceptione (1, 11, 13, 17, 18, 21), *franceseti* (1), *indulgencia* (3, 3, 3, 3, 4, 6, 6, 7, 7, 8, 9, 9, 10, 10, 15, 15, 17, 25), *penitencia* (3, 4, 4, 7), *conenciaren* (20), *negligencia* (32), *principal* (6, 9, 10), *prince* (7), *Annunciatione* (13, 18), *dançaric* (31), *borogança* (33, 47), *esparança* (51, 51); *consolagarry* (4), *consolaçaliareky* (49), *conseiller* 'kontseilaria' (9, 12, 26, 27, 27, 34), *conseillu* (9, 34, 38), *recompensu* (51); *confidanchan* (6); *alchatceco* (18).

• Alexis Mercyren testuan, aditz izenen idazkera bitarikoa da: 2 *nz*, 3 *ntz*, 10 *lz* eta 3 *ltz* daude.³⁸⁷ Destinatioaren atzizkiak frikaria dauka beti *n* sudurkariaren aldamenean, eta morfema mugan marra paratu du autoreak: *fidelen-çat* (5), *duzienen-çat* (13), *dianaren-çat* (13), *Ama sacratiaren-çat* (15), eta abar (cf. *gouretçat* 14). Beste atzizki batek, haatik, bere afrikatuari eutsi dio: *çointçaz* (22, 33). Hitz zahar hauek frikaria dute: *minça* (38), *ençute-* (29, 30), *onsa* (17, 23, 25, 27...). Oker ez bagabiltza, maileguetan bakar batek du afrikatua: *offenxatu* (4), baina *offensatcez* (31); osterantzeko guztiek, frikaria:

Bigarrenik, frikaridunak: *probidenciaç* 204, *obediencian* 300, *segurançareki* 404; *ofensatu* 49, 178, *ofensaticia* 109; *francesa x*, *atencionereki* xiii, *intencioniac* 104; *phensa* xvii, *phensamentu* xvii, xviii, 103, 209, *conseiller* xx, *consola (naçaçun)* 202, *consolacione* 101, 101, 104, 106, 107; *falsu* xiii.

³⁸⁶ *eskenceco* 10, *huillance-* 17, 30, 35, *laguncez* 19, *burruncce-* 20, 23, *chubence-* 22, 38, *urbence-* 49, 51; *biltceco* (sic) 6, *bilceco* 14, *belce-* 17, 19, 22, 28, *galcen* 38, *utçulcen* 41.

³⁸⁷ *Huillancez* 29, *eskenceco* 11, baina *eskentcera* 23, *laguntce-* 8, 30; *bilce-* 6, 14, 33, 34, 35, 39, *bilce-* 17, 39, *belcez* 34, *galcen* 40, baina *biltce* 3, 4, 4.

Conceptionnecouan (1, 15), *franceseti* (1), *indulgencia* (6, 6, 6, 7; 25 -ti-), *principaletaco* (6, 9), *prince* (7, 13), *penitencia* (8), *Annonciatione* (9), *preferenciaz* (13), *sincerouez* (15), *differenciari* (16), *pacenciaren* (23), *prudenciazco* (25), *dançari* dat. (25), *aperencia* 'itxura' (25), *attencione* (26), *concenciaren* (31), *absencian* (36, 38), *presençac* (40 *emayciac eta presençac*), *presencez* (40 *amoynez eta presencez*), *prononçatcez* (41), etab. *consideracionetan* (4), *conseiller* abs. (10, 12), *conseillietan* (12), *consolatione* (14), *consolia* (23), *consentitu* (20), *consecracionezco* (21, 26), *mensa* (31), *mensen* (42), *mensian* (39), *pphensatuco* (32), *consultaturic* (39), *conservatceco* (41), etab.

Lat. -*antia* atzizkiaren ordaina -*añcha* da: *confidança* (3), *esperança* (4); bestalde, oparoa da -*aña*: *confidança* (15), *esperança* (14, 23, 28), *esperança* (14), *borogança* (20, 20), *poçbançaco* (14), *puissança* (3), *ordonnançaz* (11), *segurtançan* (23).

• Oloroeko bigarren katiximaren edizio bat ere miatu dugu, Villoutreix de Faye apezpikuaren manuz agertutakoa (c. 1790), hain zuzen; ez liburu osoa, baina bai lehen 80 orrialdeak.³⁸⁸ Aditz izenen sailean 8 *nz*, *ntz* bat, 19 *lz* eta 11 *ltz* daude.³⁸⁹ Atzizkiaren berezko kontsonantea aldatu eta frikaria dute hauek: *çoinçaz*, *bonçaz*; grafia bera dator hitz zahar hauetan ere beti: *minçatu*, *ençun*, *año* eta *onciac*;³⁹⁰ idazleak *onxa* paratu zuen bi aldiz liburu hatsarreko manamenduan (v, vii), baina, gainerakotan, *onsa* betiere (v, 13, 19, 20, 20, 26, 47...). Maileguetan, *presentciac* (12) da afrikatutun ale bakarra.

attencionereki (iii), *principal-* (iv, 35), *providenciac* (iv, vi), *francesa* (iv), *experienciac* (v), *avança* (vi), *ignorancias* (vii), *esparança* (viii, ix, 12), *esperança* (27, 30), *concevitu* (14, 16), *Poncio* (*Pilatuzen*) (14), *concenciaren* (20), *Anonciacionia* (24), *pænitenciac* (26), *patienciareki* (26), *dançac* (75).

Conseiller abs. (iii), *conseillu* (iii, 15), *consolacione* (ix), *consolagarriagoric* (v), *consideraturic* (vii), *offensatu* (12), *conservatu* (12, 21), *pphensamentuz* (15, jat. *ppliensamentuz*), etab. Azkenik, *falsu* (17).

• XIX. mendearen hasieran edo (c. 1800), *Charlemagne* pastorealean ez daude grafia gardenak bizkarkarientzat, bi kopiagileek *ç* digramaz gainera *ç* ere erabiltzen baitute afrikatua idazteko (*batheiaçen*, *salutaçen*). Ediziogileak nahaste hori agerian utzi du eta, bidenabar, bere iritzia eman: afrikatua ezinbestekoa da ikergai ditugun inguruneetan.

³⁸⁸ Bonaparteren alea darabilgu (Collins 1894: 1296. zenbakia). *CatOlo2* deitzen duguna lortu aurretik egin genuen edizio honetako grafien azterketa. Dena dela, *CatOlo2* edizioak eta geroagoko beste honek —A. Henault-en etxean inprimatuak— ia grafia berak dituzte; *Cathechima* / *Catechima* eta antzeko aldaketak badira; eta inprimatze huts gehiago ditu mende amaierako argitalpenak; oker asko daude, adibideetan ikusiko dugunez.

³⁸⁹ *eskencen* 18, 12 (*nç*), *ezconce-* 26, 17 (jat. *exconcez*), *urbence-* 25, 36, 46, 54; baina *urbencian* 47 (jat. *utbencian*). *hiltce-* 14, 26, 29, 34, 43 (jat. *ilce*), 43 (jat. *helciaren*), 54, 60, 60, 60, 60, 61, 61, 62, 65, *galce-* 65, 65, *guibelcen* 74, *estalcia* 76. Baina *hiltce-* 13, 19, 20, 26 (*hiltzera*), 31, 44, 54, 60, 66, 71, *utçulticia* 30 (jat. *utçulticia*). Ikusten denez, inprimatze huts batzuk kontuan izan ditugu; alabaina, ez gara ausartu horien antzeko beste batzuk batean sartzen: *hilecera* 33, *chubcentia* 33.

³⁹⁰ *çoinçaz* vii, *bonçaz* 37; *minçatu* v, vii, *minçatce-* 76, 76, *ençun* 18, 44, 64, 74, 74, 79 (-c-), *ençute-* vi, 60, 72, 73, 74, *año* 46, 77, *onciac* 71.

Sur toutes les formes gérondives des participes en *-tu*, par exemple on trouve tant ç que tç: *desira(t)çen*; de même à la jointure du préfixe *beit-* + auxiliaire en *z-*: *beitçira*, *beyçira*. Là où l'affriquée est phonétiquement nécessaire, elle est souvent omise: *miñçatu*, *innoçençiaz*, mais pas toujours: *biltçe* (Oihartzabal, *Xarlem* 120).

Oihartzabalek oinarriztat hartu eskuizkribuko —alegia, BBko— lehen 774 aha-paldiak ikertu ditugu. Bizkarkarien sailean, afrikatua garbi ageri duten formetan bakarrik jarri dugu arreta. Aditz izenetan, esaterako, *galtçia* (613) eta *biltçen* (616) daude. Maizenik *ounxa* agertzen da (8, 17, 22...), baina inoiz, *ounsa* (122). Maileguetan, afrikazioa erakusten dute hauek: *anxia* (50, 367), *falxu-* (190, 214, 672), *menx(a)* (396, 674), *amenx* (606). Sudurkariaren ondoan sabaiaurreko frikaria dago *-an(t)xa* atzizkiko hitzetan: *segurtianchas* (26), *confidancha* (55); *mesfidencha* (648).

• Etxahunek batik bat frikaria idatzi zuen ingurune hauetan.³⁹¹ Haritschelhar edizio gileak dioenez, "lorsque l'affriquée suit la nasale *n* il se contente de *c* ou ç: *laguncia*, *ençun*" (1970: 52). Baina *prudencietças*, *fontsen* 'ondasunen' eta *anxia* maileguk afrikatuaren aldeko neutralizazioa salatzen dutenez, aditz izenetako *-nc-* eta *-lc-* grafietan, esaterako, ez da [s] irakurri behar.³⁹² *Miindian malerusik* olerkia paperean ezarri zuen atharrartzarrak ere frikaria du 1827ko eskuizkribu hartan, *galtceco* (6) bakar hura kenduta; cf. (*chantoren*) *honcen* (18).³⁹³

• *Ciberouco Guthuna*, 1852. Aditz izenek eta beste hitz zaharrek afrikatua dute: *galtcen* (3), *esqentcen* (6), eta abar; *entçuten* (7), *ounxa* (5), etab. Maileguetan begi-bistan dago neutralizazioaren artxifonema afrikatua:

penitentcia- (5), *aperentciec* (10), *sententcia* (12), *esparantçac* (13), *countcentcia* (25), *confidantça* (62), *counfidantcha-* 194), *lançaz* (18), *countcebcione* (193), *indulgentciac* (193), *probidentcian* (195), *alagrancia* (110), etab. *ofentsaturen* (7), *phentsamentu* (9), *falxu* (24), etab. Baina *consolioric* (14), *consolacionen* (107), etab.

• San Mateoren Ebanjelioan, Intxauspek afrikazioa erakusten du: *gaizki-saltzalén*³⁹⁴ (5 44), cf. *eskerniazalén* (5 44), *harzalia* (5 32); maileguetan, *Printziarentaco* (izenb.), *peniténzia* (3 2), *inxénxu* (2 11), *anxiáric* (6 25), *falxiéc* (6 5), baina *counsolá-tu* (2 18), *counselliaz* (5 22). Ohargarria da *zabilzánac* (2 20), adizki horretan morfema pluralgilea frikariz hasten delako. Intxauspek berak (452) eta Gèzek (223) *zebiltzán* eta *dabiltza* paratu zituzten euren paradigmatan, eta Maisterrek aurreko mendean *dabiltça* utzi zuen (ix, 68).

³⁹¹ Lau olerki aztertu ditugu: *Desertuco ibicic* (D), *Musde Legouve* (L), *Musde Clerisse* (C) eta *Etchahunen bizitziaren khantoria* (E). Lehen hiruak 1833koak dira, eta azkena, urte bat geroagokoa.

³⁹² Hona neutralizazioa ikusarazten dutenak: *prudencietças* D 18, *anxia* E 3, *fontsen* E 13; baina *fonssa* E 37, 42.

Frikariaren grafia dute garaitikoek. Aditz izenek: *honcen* D 3, *lagunce-* E 11, L 1, *esconceco* C 6; *galceco* D 5, *salcen* E 9, *bilceracoun* E 24. Beste hitz zaharrek: *banche* E 34; *badabilça* D 1 eta *çabilçanac* D 19, albokoaren ondoren morfema pluralgilea dutenak; *miñçatu* D 17, *miñçaten* C 4, (*bey*)*niñçan* E 2, 5, *niñçalacos* E 2, *balinbanis* C 5, *ençun* E 7, L 4, 5, *onssa* C 8, *alçopin* D 3. Eta maileguk: *encia* D 8, *absenciari* D 5, *penitenciac* D 13, *pacenciatius* E 27, *pacencia* E 47, *avançu* E 20, *delonça eraci* E 28, *conservi* D 4, *amens* C 5, *phenssatcen* C 5, *falssu* E 27, 41.

³⁹³ Gainerakoan, frikaria idatzi zuen Martin d'Arthaxet edo d'Arthaillet (?) atharrartzarrak (Haritschelhar 1970: 84): *çabilcenac* 18; *miñçatu* 17, *alço pin* 4; *absenciari* 6, *encia* 9, *pacencia* 10, *fons* 1, *conservi* 2.

³⁹⁴ Adibide egokia izan daiteke, zubereraz (Gèze, Lrq) *sal(dü)* delako aditza; Bp *saldü*. Guztiarekin ere, euskalki horrek noizbait **salt(h)ü* izan zuen, segur aski; ikus 21.7.

• *Heren-ordreco escu libria*, 1860. Aditz izenek normalean afrikatua dute, eta *ounxa*, *entçun* idatzi zuen autoreak, baina *dabilçanac*, Intxausperen antzera.³⁹⁵ Maileguak bi eratakoak dira:

induljentzia (32), *obedientiaren* (5), *ordenantzac* (6), *pacientiaren* (76), *esparantiça* (80), *lançaz* (204); *anxiareki* (6), *pbenxatu* (8), *pbenxamentu* (204), *amenx* (9), *ofenxatuz* (201), *ofenxatcez* (203); *confidantçbarekin* (5). Baina *penitencia-* (3, 50), *denonçaturic* (5), *princiaren* (9), *dansac* (10), *concebitiaren* (50, 71), *councencia* (200), *inocenciazco* (205); *considerable* (7), *consideracione* (201), *consolaçalia* (76); *alçhatceco* (78).

• Gèzeren hiztegia ikuskatu eta hiru inguruneetako adibideak idoki ditugu. Damurik, haren idazmoldea beti-beti ez da guk nahi bezain fonologikoa; izan ere, hitz elkartu eta eratorrietan, osagaien berezko itxura ematen edo iradokitzen dute usu haren grafik: *aberaxtarçun*, *kharaxtarçun* 'mingostasuna', *hauxcor*, *bibotzberatu*, *erbatztatu* 'eskoba pasatu', *founxgabe*, *latzdura*, *irexte*, *jeixte*, *hitçzatu* 'eztabaidatu'... Horrela bada, hobe dugu lexikografoaren jokaera hau gogoan izan, bereziki atzizkiak aztertzean.

Dardarkariaren ondoan aurkakotasuna dago Gézek jasotako zubereran: *hountarçun*, *ibourçiri* 'tximista; ostotsa', *urzo*, *bersi*, *bersatu*, *urçhañ* 'usina, doministikua', *persegi*, *persona*, baina *zortzi*, *hartz*, *hortz*, *martçho*, *tortçha*, *bortçha*. Hori dela eta, elkarketan eta eratorpenean berezko frikaria aldatu gabe agertzen da morfema mugan, eta beste hainbeste gertatzen zaio berezko afrikatuari:

cocinersa, *aithorzale* (*aithor* + *zale* dateke), *adarzu* 'nouveux' (-zu atzizkia); *barçilo* 'caverne', *haurzurç* (cf. *zurç* 'orphelin; isolé, abandonné'), *egarçzola* 'fondement' (cf. *zola* 'sol, base'), *lursagar*. *Gurtze*, *hartze*; *sortzapen*.

Sudurkariaren ondoan, afrikatua dute loturaren eremuan aditz izenek (*gicentze*, *hountze*), *jakinxu* izenondoak eta *arçbantze* 'prunier' izenak (cf. *sagartze*). *Urrintzutu* 'infecter', *albarçunxa* eta *arrantzale* formek neutralizazioa ikusarazten digute; ilunagoak dira *lurlantzale* eta *laguntzale*; Gèzeren liburuko gramatika zatian, *laguntzale* dator atzizkien azalpenean (255), baina hori agian ez da grafia fonologikoa (cf. orrialde bereko *hauxcor* edo *sinbex-gaitz*); azkenik, *oibanzañ* izenean berezko frikariari eutsi zaio. Gainerako hitz zaharrek afrikatua dute, eskuarki:

ountzi, *gatzountzi*, *oliountzi*, *sucrountzi*, *ountziegile*, etab., baina *lastounzi* 'paillasse'; *ahuntz*, *antzo*, *entzun*, *erantzun*, *ountza* 'once', *huntz* 'hibou', *ozantza* (baina *ozanza*, s.v. *tonnerre*), *mintza*, *mintzaje*; *ounxa*, *eraunxi*, *jaunxi* 'revêtir'; *lantçhourda* 'bruiñe'. Baina *arranzu(n)* 'pêche', *gançbigor* (< *gantz-(t)xigor*).

Mailegu banaka batzuek forma bat dute euskara-frantsesa zatian eta beste bat frantsesa-euskara atalean: *counsellu*, *counsellatu* / *countsellu* (s.v. *conseil*), *countsella* (s.v. *conseiller*); *centzatu*, *centzudun*, *centzordatu* 'nahasi, asaldatu' / *cenzu* (hiztegiaren bi zatietan), *centzatu* (s.v. *sensé*). Hitz aski errotua dirudi *zentziü* maileguak, ezen Belaren atso-titz batean agertzen da eta Maisterrek jada afrikatua eman zion (forma etxekotuaren beste agerraldi bat: *CatS* 1860: 99). Bestenaz, Gèzeren hiztegian hainbat maileguk

³⁹⁵ Liburu horretako 3-10, 50-81 eta 200-205 orrialdeak aztertu ditugu. Aditz izenek afrikatua dute (behin *uçulceco* 7). Hitz zaharrak: *dabilçanac* 79; oro har *ounxa* eta *entçun* (behin *ençun* 202).

afrikatua dute, baina asko dira afrikaziorik gabekoak, lexikografoaren grafiaren araberaren behintzat:

penitentzia, adiskidantza, dantzari, dantzatu; amenx, anxia, countsoumitu, inxenxu, menx, penxatu, penxamentu, prenxa; orbitmentcha. Baina aboundancia, medisencia, obediencia, preferencia, confidanza (s.v. confiance), fidanza, usanza, abanzatu, anounzatu, concebitu, frances, prince; counsolatu, ensalada; borogaincha, confidancha, segurtancha.

Albokoaren ondoan, afrikatua dute aditz izenek (*galtze, gibeltze, hiltze*) eta *odolxu* izenondoak. *Biltzale* 'mendiant' adibide interesgarria da, 'bil + -zale' osaera morfologikoa izan dezakeelako, aditza *bil(du)* denez; bestelakoa da *barazcalzale* ('convive'). Hondarrean afrikatua dago *beltz* eta *piperbeltz* 'poivre' hitzetan, baina hor ditugu *belzaran* eta *belzouri* 'froncement de sourcils, grimace'. Erdaratihoen multzoan ere bada bitasun bat: *altchatu, arraltchatu / alchaturazi* 'levain'. Gainerakoan, afrikatuak eta frikariak daude hitz zaharretan eta maileguetan.

Hitz zaharrak: *arraultze, biltzarren* 'conseil, réunion', *giltz, giltzatu, giltzañ* 'marguillier' ('giltz + -zain'), *gultzurrun, eltcho*. Baina *salzapen* 'vente', *molzo* 'groupe nombreux', *molcho* 'petit groupe', *alcbou* 'troupeau'.

Maileguak: *coltza* 'colza', *galtza* 'bas, guêtre', *galtzacorda* 'jarretièrre', *folxu* 'pouls', *falxu*. Baina *salsa, salsatu*.

17. Txistukari ahostunak

17.1. S

1. Chaho, Bonaparte, Intxauspe eta Lafonek *s* ahostunaren gainean esandakoak bildu ditu Zuazok (1989b: 623). Funtsezkoak begitantzen zaizkigu Gavel 1960a: 294-295 eta Lafon 1958: 100-101. Larrasqueten hiztegia eta *Jesus-Kristen Ebanjelio Saintia Sen Matthiuren arauera* erazkoak dira; lehena, transkripzioak dakartzalako, eta bigarrena, Intxauspek letra etzana eman zielako *s* eta *z* ahostunei: "erresouma", "Nazaréthe".³⁹⁶ Bonaparteren iritziz (1869, "Alphabet"), frantsesezko *z* eta *j* kontsonanteen arteko ebakera du *s* ahostunak.³⁹⁷ Zinetako fonema da zubereraz, ez bakarrik aldaera fonikoa, eta arrunt zaharrak ez diruditen maileguetan dago batik bat.³⁹⁸

Segidako grafia hauek bat egiten dute Larrasqueten transkripzioekin: Bp *Jesus-Christ, Joseph, erresumaz*,³⁹⁹ *miseriordia, presoubat, presoner, sasoac, arrosarioaz, musica, desertian, cosia, presentatciaz*. Beste adibide batzuk, lexikografo horren hiztegian ez daudenez, Intxausperen itzulpenean bilatu ditugu: Bp *Ierusalemeco, farisien, guisa,*

³⁹⁶ Intxausperen *Apokalipsa* inprimatzean ere *s* eta *z* bereziak eman zizkieten ahostunei. Hori dela eta, lekuko hori ere ikuskaru dugu.

³⁹⁷ Gavelek ebakera bera seinatu du (1960a: 294). Gèzek bere ortografia azaltzean (2-3 or.) zera dio: "Dans quelques mots que l'usage enseigne, il [s kontsonanteak] a un son doux qui se rapproche du j". Gèzek ez zituen *s* ahostunak idatzian desberdindu, ez zen *-ss- / -s-* bikoteaz baliatu.

³⁹⁸ Gavel 1960a: "Dans les mots d'origine romane, à moins que l'emprunt ne soit extrêmement ancien, lorsqu'une *s* provient d'une *s* sonore intervocalique romane, elle conserve en souletin la qualité sonore: *kaSerna*, du français *caserne*; *aiSa* (d'un équivalent gascon du français *aise*)" (294). FHV 280: "[/z/ eta /z/ fonema ahostunak] aparecen normalmente en préstamos de aspecto no muy arcaico".

³⁹⁹ Intxauspek ere *Apokalipsa-n Josefén* (7 8) eta *erresouma* (1 6) ditu.

Moysari; cf. *Mt Jerusalem*- (2 1, 5 35), *farisien*- (3 7, 5 20, 7 29), *bér guisán* (5 12), *guisa* (7 29), *Moísaren* (23 2).⁴⁰⁰ Honako hauek, azkenik, beste idazki zahar batzuetan azaldu zaizkigu:

Bp *acusatu* (*CatOlo* 90, 93, *Xarlem* 727, *CatS* 1860 eta 1876 13 *accusatu*), *circuncisioniaren* (*OthoiCant* 6 -s-; frantsesez ere *Boss circuncision*), *arrosa* (*OthoiCant* 68 -s-), *usatu* (*Ress* 7, *Mercy* 8, 32, 35 -s-), *esposatu* (*Xarlem* 200, 205, 210 *esposatu*), *heresiec* (*CatOlo* 63, *Ress* 7, *IganPr* 4, *Mercy* 7 -s-), *visitacioniaren* (*CatOlo* 56, *Mercy* 6, 7, 42 *visitatu*; *OthoiCant* 93, *Ress* 6, 7 *bisitatatu*).

Sohütako erretorearen *paradussia* / *paradusia* bikotea zalantza grafikoa da, ziur asko. Mailegu horrek *s* ahoskabea izango zuen, antzinako autoreek *ss* digrama eman baitzioten (*Pronus*, *CatOlo*, *OthoiCant*, *IganPr*, *Ress* eta *Mercy*).⁴⁰¹ Gure corpusean behin bakarrik idoro dugu -s-, Maytieren katiximan hain zuzen (*Ppharadusia* 19), baina bestelako adibide askoren artean bakartuta agertzen da han.⁴⁰² Larrasquetek *pha(r)adüssü* transkripzioa dakar, eta Intxauspek ebakera hori berori aipatu zuen:

Asia, Esmirna, erresouma, ont des *s* doux dans la bouche du souletin. *Pharadusu* a un *s* plein (Bonaparteri igorritako eskutitza; Irigoien 1957: 208).

Belapeirek *Elisabet* idatzi zuen gehienez (cf. *Boss Sainte Elisabeth*), baina behin, *Elizabetec*. Bitara ebakitzen ote zen izen hori? Maytieren *Elizabetec* (*CatOlo* 54) ez da gardena, autore horrek *s* ahostuna irudikatzeke, ohiko *s* grafemaz bestalde, *z* maiztxo darabilenez gero, hala nola *deziratu* grafian. *Maiatza* (45, 45) eta *Heren-ordreco escu libria* (31 -th) lekukoetan *Elisabet* dago.

2. Bokalez hasitako elementua —atzikia, mugatzailea edo— eransten bazaio -s amaierako hitz bati, txistukari hori ahostundua gertatzen da (Lafon 1958: 101). Larrasquetek hiztegian dio *Jésüs* hitzaren hondarreko ahoskabea, esaterako, ahostundu egiten dela bokala edo kontsonante ahostuna ezartzearekin batera; cf. Bp *Jesusen*, *Jesusec*, *Jesusa*, *Pilatusen*, *Herodesen*, *espousac* ‘senarra’,⁴⁰³ eta abar; Intxauspe *Mt Jesusec* (7 28), *Poúnztio-Pilatusen* (27 2), *Heródesec* (2 7). Kontsonante ahoskabearen aurrean, aldiz, ez dago aldaketarik: *Jesüis-Krixt* transkripzioa dakar Larrasquetek. Lexikografo horrek erakusten du ipar-ekialdeko zuberera horretan berebat jazotzen zaiola *des*-aurrizkiko frikariari; cf. Bp *desakitcen*, *desoboratcen*. Larrasqueten ustez, biarnesetik hartu zen aurrizki hori.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Berriak diruditen mailegu asko darabiltza Maytieki eta, horregatik, -V₁V- (edo horren aldaera gisa, -VzV-) grafia duten adibide ugari ditu. Haien artean, Larrasqueten hiztegian ere badirenak —eta han *s* ahostuna dutenak— emango ditugu lehenik: *Joseph* 1, *Jesu-Christ* 2, 3, 16, 17, 18, *desir* 100, *deziratu* 37, *desiratce*- 56, 67, *erresuma* 8, *causa* 31, 59, *misericordiazco* 46, 56, *presontegui* 47, 48, *presoneren* 56, *present* 99, *rosarioa* 54, etab.

Hiztegi horretan agertzen direnez gain, bada besterik dotrina honetan: *resolutione* 3, 40 (-ci-), *hipocrisiaz* 36, *accusacaliac* 46, *accusacionia* 90, *visitatcia* 56, *disposatcen* 60, *occasionetarie* 60, *heresia* 63, *excusatu*, -tce 68, 90, *confusionia* 90, *resignatcen* 108, *compezatia* 38 (*CatOlo2* *compozatia* 42), *dioclezaren* portada, *guisaz* 25, 28, 33, *guizaz* 41, 42, 56, 86, 93, *guizataco* 49, 49, etab.

⁴⁰¹ *Pronus* 13, 17, 30. *CatOlo* (13 adibide). *OthoiCant* (8 adibide). *IganPr* 11, 17. *Ress* 3, 48. *Mercy* 31, 31.

⁴⁰² XIX. mendean, Belapeireren zalantza bera ageri du *Ciberouco Guthuna* lekukoak: *pharadussia* (4, 13) / *pharadusia* (9, 13).

⁴⁰³ Intxauspek *espousak* du (*Apoc* 22 17), baina beste hitz bat da: *espuSa* ‘emaztea’.

⁴⁰⁴ Cf. *CatOlo*: *Jesuzen* 26, 28, 30, *Pilatusen pian* 9, 30, *Judasen* 101, *Angelusaren* 54 (Lrq *anjéliuSak* ‘sonnerie de l’angelus’), *prepauciz* 40, *procezer* 70 (Lrq *prozés*); *desobedienciaz* 59, *desesperatcia* 63, *desoboratceco* 74.

Eta orobat gertatzen da Lrq *deüs* hitzean; cf. Bp *deüsec*, *deüsi*, *deüseré*, *deuseré*; *ezdeusetaric*, *ezdeusetic*, *ezdeüsen*.⁴⁰⁵ Belapeireren *etcela berriric deus eguiteco* (II 8) eta *etcien éré beré artian deüs berbeciric* (II 75) hitz kateetan ere ahostunduko zen txistukaria, ahozkoan bi elementuak behar adina elkartuz gero. Larrañen, gertakari zabal batez jabetu zen Lafon:

lorsqu'un mot terminé par *z*, *s*, *x*, *tz*, *ts* ou *tx* est suivi d'un mot commençant par une occlusive sonore et étroitement rattaché au premier, la consonne finale du premier se change en une spirante sonore (1958: 101).

Haren adibideak: *hiZbat* 'hitz bat', *sayhēSbat* 'saihets bat', *háyjbat* 'haitx bat' ('chêne'), *aphēZbat*, *Manéjbat* 'Manex bat'. Herskari ahostunez edo *l*, *n* kontsonantez hasitako laguntzailearekin lotzen bada aditzoina, ahostuntze bera izaten omen da: *bāZ dezádan*, *ikhūS béza*, *hāS nádin*, *phīZ lióziū*, *ébaS gítzan*.

Gaskoitik mailegatutako *-us* atzizkiak mugatzailea hartutakoan, ohizko aldaketa dugu: *bi gizun handiús*, baina *gizun handiúSa* (Gavel 1960a: 294); Belapeirek ere *supersticiosac*, *gloriosac*.⁴⁰⁶ Idazle horren *eracastler* forman ere frikaria ahostunduta ebakiko zen, Larrañeko *ikhúSle*, *ebāSle* hitzetan bezala (Lafon 1958: 101).

3. Larrasqueten hiztegian *s* ahostuna duten hitz guztiak jaso ditugu. Bat edo beste itzuri ez bazaigu, hemen dira denak:

adeSara 'duela gutxi, arestian' (biarn. *adès*; *-ara* euskaraz erantsi bide zaio, Corominas in DEV), *aiSa* 'errazki' (ft., okz. zah. *aise*), *arroSario*, *auSartü* (*ausart* izenondotik eratorria; okz. *ausard*), *auSarki*, *deSenküSa* 'aitzakia' (biarn. *desencuse*, Lrq), *deSértü*, *deSertatü*, *deSír*, *deSíratiü* (biarn. *desira*, Lrq), *enpeSatü* 'amidonner, empeser' (biarn. *empesa*, Lrq), *erreSúma* (deus gutxi dakigu mailegu honen etorkiaz, DEV), *erreSumát* 'marmelada', *fanteSía* (biarn. *fantesie*, *fantasie*), *berreSa* landarea 'réséda jaune' (ikus DEV, *hereza*), *berreSillü* 'son très fin mêlé de farine' (biarn. *resilhoü* 'zahi xehea'), *iSapéla* gaixotasuna 'érysipèle', *JéSüs*, *JüSéf*, *JüSefína*, *kaSabék* eta *kaSabét* 'veste courte d'homme (tombée en désuétude)' (biarn. *casabec*, *casabet* 'corsage de femme', Lrq), *kaSeta*⁴⁰⁷ (fr. *gazette*, Lrq), *kāSi* 'ia', *kāuSa*, *kaUSatü*, *kobeSatü*, *kobeSío*, *kobeSione*, *kobeSór*, *koSī* eta *koSīā* (biarn. *cousi* eta *cousie*, Lrq), *lōSa* 'arbela', *liüSérna* 'alpalpa' (biarn. *luserne*, Lrq), *miSeria*, *miSerikórdia*, *müSika*, *paraliSia* 'perlesia' (biarn. *paralísie*, Lrq), *paraliSiatü*, *preSentatü* (biarn. *présentá*), *preSident*, *preSü* 'kartzela', *saSü*, *ToloSa* 'Toulouse', *trebeSatü* 'zeharkatu' (biarn. *trebessá* [sic], Lrq), *trüekeSák* 'tenazak' (biarn. *truquéses*, Lrq).

4. Esku artean ditugun izkribuen lekukotasuna ez da beti bat, azken atal honetan ikusiko denez. Mailegu bat apikariarekin eman dute Belapeirek (*saso-*) eta Larrasquetek (*ssasü*), baina Gavelek bizkarkaria ezarri dio: *sazou* 'saison' (1960a: 295). Ahostun

⁴⁰⁵ Maytiek <z> eman zien usuenik *deus* eta *ezdeus* hitzei: *ez secula beharriac deuz ençun* 43, *deuzere* 33, 37, 43, 43, 71, 71, 73; *esdeuz içatia* 26, *esdeuzetaric* 2, 23, 25, *ezdeuzetaric* 13, 25 (ez *d-*); batzuetan <s>: *deusere* 36, 105, *ezdensbat* 105.

⁴⁰⁶ Cf. *CarOlo*: *balioussaz* 2, *gloriosusa* 33, *dangerousenetic* 90; *baliouzarentaco* 105. Eta Intxauspe *Apoc*: *balioussa* 21 11, *harri baliouss orotzaz ederturik* 21 19.

⁴⁰⁷ "Mot disparu: on dit *jurnál*". Larrasqueten arabera, 1892 inguruan sartu zen hitza eskualdean, urte hartan hauteskunde kanpaina indartsua egin baitzuen "La Gazette" izeneko egunkari batek; 1914ko gerrarekin batera, erabiltzeari utzi zioten, *journal* izeneko egunkariak azkartu zirenean.

/ ahoskabe aukerari dagokionez, Maytiek eta Mercyk *casu* idatziagatik,⁴⁰⁸ Larrasquetek *kássü* du ('2. circonstance').

Izkribu zaharrek *cofessatu*, *cofessione* eta *cofessor* dituzte ororen gainetik (*ff* ere topatzen da, lantzean behin). Eta Resseguek *confessatu*, *confessione* eta *confessor* darabiltza, beste idazle batzuen testuetan ere inoiz edo behin azaldu zaizkigunak. Aldaerak aldaera, denek *-ss-* paratu zuten, behin ere huts egin gabe.⁴⁰⁹ Frantsesez ere *confession* idatzen du Bossuetek bere katiximan. Bizkitartean, Chahok bere hiztegian dio aditz horrek *s* ahostuna duela (s.v. *cofesa*); gainera, Intxauspek *cofesátzen* eman du (*Mt* 3 6), eta Larrasquetek *kobeSa*, *kobeSio*, *kobeSione* eta *kobeSo(r)* bildu.

Maytiek *buruçaguisa* (10), *buruçaguisec* (66) izkiriatu zuen, baina *bur(u)çaguisa* dute Belapeirek, Maisterrek (312) eta *Heren-ordreco escu libria*-k (71, 72). Gainera, atzizki hori irudikatzeke, ahoskabearen grafia baliatu zuten hala Belapeirek —*arartecossa*, *confraissec*, *profetessa*— nola Mercyk —*avocatussa* 21, 30, *confrayssa* 6, 7, 7—. ⁴¹⁰ Maytiek agian *-sa* atzizkiaren itxura grafikoa mantendu nahi du hala idatzita, Belapeireren *arrasortcia* edo frantsesezko *parasol* formatan legez.⁴¹¹

17.2. Z

1. Ahoskatzerakoan, frantsesezko *z* bezalakoa omen da zubererazko *z* (Intxauspe, *Verbe* xii eta Bonaparte 1869, "Alphabet"). *S* ahostunari buruz esandakoak errepikatzen ahal ditugu hemen, fonema hau haren pare-parekoa baita: maileguetan ageri da; ahostundua gerta daiteke hitz hondarreko *-z*, ondoko bokalaren nahiz kontsonante ahostunaren eraginez (Intxauspe in Irigoyen 1957: 208 eta Gavel 1960a: 295).

2. Adibide gutxi daude: Bp *Zacaria*, *Nazaret*, *plazer* (*ditçan eman*), *plazerac*; cf. *Mt Nazarêthe* (4 13) eta Maytie, Ress, Mercy *plazer* (Lrq *plaZê*). Azken hau biarnesetik etorriko zen, ahostun eta guzti.⁴¹² Testu zaharretako *placer* / *plazer* eta *arraçou* / *arrazou* txandakatzeak, idazkeraren barrutiko duda-mudak izango dira (ikus grafiak 4.4.3). Belapeirek *arraço-*, *arraçou* idatzi zuen, egia, baina ahostuna markatu dute bes-

⁴⁰⁸ Ikus *CatOlo* 66, 81, 93, Mercy 26, 32, 33, 37, 39, 42, etab. Baina *Med* 38 *cassuric* (*eguiten ez diana*).

⁴⁰⁹ Hona adibide batzuk (ikus Belapeirerenak gure hiztegian). *Cofessatu*: *Pronus* 7, 8, 15, 33. Bp. *CatOlo* 6, 88, 86 (*-ff-*), 89. *OthoiCant* *-ff-* 8, 19. *IganPr* 3, 10, 18. Mercy 6, 7, 20. *Cofessione*: Bp. *CatOlo* 36, 61, 90. *OthoiCant* 8, 20, 22. *IganPr* 2. Mercy 17. *Cofessor*: Bp. *CatOlo* 92, 92, 94. *OthoiCant* 45. Mercy 29. *Cofessatu*: *CatOlo* 72, 74. Ress 6, 7, 22, 30. *Cofessione*: Bp (behin). *CatOlo* 85, 91. *OthoiCant* 21. Ress 4, 15, 33. Mercy 4. *Cofessor*: Bp (behin). *CatOlo* 72. *OthoiCant* 69. Ress 17. Mercyk betiere *ff* du etsenplu horietan guztietan.

⁴¹⁰ Horiekin batera ezartzekoa bide da *princesa* (*OthoiCant* 69). Bestalde, Larrasquetek "*-SA* [*-sa*]" dakar; ahostuna izan daiteke, [ssábel], [sságar] eta antzeko transkripzioei erreparatzen badiegu. Baina ahoskabea ere bai, hurrengo sarrera kontuan hartzen badugu: [sáatss] 'saule cendré'. Hiztegi honetan sarrera buruek dute transkripzioa, eta hauetan ez dugu aurkitu bokalarteko adibiderik: *biürüzagisa*, esaterako, *biürüzagi* sarreraren barruan dator.

⁴¹¹ Maytiek bokal artean *s* eta *ss* ederki bereizten dituela esan behar da. Hutsa izango da *arrerossy* (27) bakar hura; cf. *arrerossy* 2, *arrerossi* 80. Esan bezala, beharbada Maytieren grafiek *-sa* atzizkiaren *s* atxiki nahi dute (cf. Bp *HAMASEI GARREN* ere), nahiz eta halako besterik ez dugun aurkitu haren idazlanean. Belapeireren grafia horri dagokionez, cf. *hamassey* (Ress 9, Mercy 9), *hamassei-garren* (Ress 9).

⁴¹² Cf. Lespy 1880: "S siffle comme en français [...]. Cette consonne, entre deux voyelles, s'articule comme z; dans le *For d'Aspe*, art. 3, on trouve *plasera*, *plaira*, *plazer*, *plaisir*" (89). Gramatika ondoko hiztegian "*plásé*, *plaisir*" dago.

teok: Maytie *arrazoríc*, *arrazonable*, Mercy *arrazou*; Lrq *arraZü*. Biarnesetiko mailegu honek hizkuntza emaileko z ahostuna atxiki du: biarn. *arrazou* (Gavel 1960a: 295).

Medeci dute Belapeirek, *Edipa* pastoralak (-y) eta *CatS* dotrinak,⁴¹³ baina Larrasquetek *bedeZi* bidu zuen, eta Lafonek *bedeZí*, Larrañen (1958: 100). Larrasqueten ustez, biarnesari hartua da (*medeci*), baina hitz horrek, guk dakigula, ez du izan ahostunik ez biarnesez ez frantsesez, azken mendeotan bederen.⁴¹⁴ Bestalde, Lafonek *ayZína* 'loisir' eta *arraZú* aditu zituen Larrañen. Larrasqueten hiztegian, berriz, adibide hauek dute ahostuna bokal artean:

aiZína 'astia; aukera, abagunea' (biarn. *aysine*, arag. *aizina*),⁴¹⁵ *arraZü* (biarn. *rasoñ*, Lrq), *arraZunatiü* (biarn. *rasouna*, Lrq), *bedeZí* (baina biarn. *medeci*, fr. *médecin*), *koZína* 'sukaldea' (biarn. *cousine*, Lrq), *koZiné* 'sukaldaria' (biarn. *cousiné*, Lrq), *koZinéra* 'emakumezko sukaldaria', *plaZéni* 'atsegina' (biarn. *plasen*), *plaZé(r)* (biarn. *plase*), *desplaZé(r)* (biarn. *desplase*, Lrq).

3. Hitz hastean ere ageri da txistukari ahostun hau: Bp *Zacaria*; lau autorek *zelo* idatzi zuten (fr. *zèle*);⁴¹⁶ Intxauspe *Mt* (*kanabéra*) *zartatía* (12 20), *Zabulóneco* (4 13). Lafonek *Zapárta* 'éclat; gifle' eta *Zúrra* 'corriger, rosser' maileguak entzun ditu (1958: 100). Larrasqueten hiztegian, hauek daude:

Zaparta 'éclat; soufflet retentissant appliqué à quelqu'un; coup de poing bien appuyé', *Zapartatiü* 'crever, éclater', *Zapartegin* 'crever (de rire)', *Zapartegingarri* 'de nature à faire crever de rire', *Zarta* 'coup bruyant appliqué sur quelqu'un ou quelque chose; bruit d'un coup; gifle',⁴¹⁷ *Zartatiü* 'faire explosion', *Zarterazi* 'faire exploser', *Zipírta-Zaparía* 'à coups bruyants répétés, à droite et à gauche'.⁴¹⁸

4. Bp *ezdeus*, *ezdeüsen*, *ezdeusetaric*, *ezdeusetic* formetan, ahostunduta ebakiko zuten lehen osagaiaren frikaria (Lrq *eZdeüs*), beste hauetan ez bezala: *eztu*, *ezta*, *eztitaké*. Gavelek dioenez (1960a: 295), *ez* partikularen amaierako frikaria ahoskabea da etenaldiaren aurrean, eta ahostundu egiten da *ez úntsa* bezalakoak tartean etenik egin gabe esatean. Lafonek ere jaso ditu honelakoak (1958: 101): *aphéZbat*, *hiZbat* 'hitz

⁴¹³ Ikus Bp II 118, *Edipa* lviii, 327, 933, *CatS* 1860 eta 1876 iv. Gainera, *Edipa* pastorean *medecy-gouan* dago (324). Azken bi testu horiek badute -z- grafia eta, hortaz, kontuan izatekoak dira. Pastorean *arrazou* ageri da (148, 872, 873); baina *placer* eta *plazer*, biak. XIX. mendeko katiximan *plazer* dator (2). Maisterren *medecia* (290) ez dugu aipatu, autore honek *placer* eta *arraçou* ditu eta.

⁴¹⁴ Biarnesez ez du ahostunik: PDFO *médecin* — "c se prononce comme en français, c'est-à-dire [s] devant e et i" (23)—, Lespy *medeci*. Frantsesez ere ez: *médecin*.

⁴¹⁵ OEH-k hauxe dio etimologiaren atalean: "De origen románico: cf. bearn. *aysine*, 'facilité, occasion favorable'; arag. '*aizina*, medios. *Ayzina*, ocasión' Tillander 261s. '*Ayzina*, oportunidad. *Aizina*, ocasión, comodidad' VMayor *Euskariana* IV 5". Gainera, ikus *DEV* hiztegian *aizina* eta *aisa*, biok jatorri bera izan bailezake, Corominasen ustez.

⁴¹⁶ *OrboiCant* 31 *eguin ditçan gaiça guciac* {...} *zeloreki*, *eta perseveranciareki*. Maister 321 *amouriçoço zelobateç*. Ress 22 *zelo edo su habororeki*. Mercy 28 *bere Ama bounari, marca berbeci çombaiten emaytia, berayen zelouaz*.

⁴¹⁷ Ahostuna erakusten du *CatS* testuak ere: *Cer erran nabi du Aphezcupiac confirmatu dianari emaiten dian zartac* {...}? (1860 eta 1876: 116); itaun horren erantzunean ere, *zarta*.

⁴¹⁸ Maileguak ore dira hitz hauek? Adibide horietako z ahostuna ez bada mailegatua, jatorri adierazgarria izango du. Egia da ez dugula bikoterik, ez dagoela kide neutrorik, baina hitz horiek oso egokiak dira erabilera adierazgarriako eta, gainera, maiztasun urriko fonema hau aproposa da forma adierazgarriak eratzeko (cf. *ll-*, *ñ-*).

bat', *háZ dezádan*, *phíZ líózü*. Intxauspek Printzeari esan zionez, "dans *bartazcoz ere*, le *z* se prononce doux à cause de la voyelle qui suit" (Irigoién 1957: 179). Belapeirek *solaçac* (II 39, 42) idatzi zuen, bokala erantsi eta gero inolako aldaketarik seinalatu gabe. *OthoiCant* testuaren izkiriartzaileak ere: *solacez* (78).⁴¹⁹

18. N

1. Bokal artean eroritako *n* izan dugu gorago hizpide, hala bokal sudurkariaren atalean nola aspirazioarenean, kontsonante horren ordez hasperena agertzen dela aipatzean. Batzuetan kontsonante sudurkaria berrezarri egin zen (FHV 15.4) eta, horregatik, Bp *erregiña* hitzak sabaiko sudurkaria du *i* bokalaren ondoan (cf. Lcc *erregia*).⁴²⁰ Gertakari berttua dugu Bp *khüña* adibidean, *ü* palatalaren ondoren; cf. Zar. *ua*, Lcc *guya*, G *kui(a)*, GN *kuba*, GN G B *kuma*.

2. Tankera zaharreko hainbat hitz elkartutan, lehen osagaiak *-n* osoro galdu zuen edo sudurkariaren lekuan dardarkari bakuna azaldu zen (FHV 15.8): Bp *egün* : *Egü-berri*, *egüerdi*; *jaun* : *jauregi*; *belbañez* instr. (Gèze, Lrq *belbañ*) : Bp, *CatOlo* (2; 8, 84), Gèze, Lrq *belbarikatü*, *belhariko*. Azken bi hauetan irristaria galdu egin da, aztarrenik utzi gabe: cf. *bel(h)aurikatu*,⁴²¹ antzina orokorra. Larrasqueten *belbainbü(r)ü* hitz elkartuak ('rotule') kontsonante sudurkaria atxiki du.

19. Albokoak⁴²²

1. Bokalarteko *l* > *r* aldaketa Erdi Aroko lehen agiriak baino lehenagokoa da. Honatx XVII. mendeko adibideak: Bp *aingürü* (< latin arr. **angulus*, Corominas in *DEV*), *boronbâte*, *maradikatü* (< lat. *maledicere*), *zekürü* 'mendea, gizaldia', *zeñhare*, *zeñharatü*, *Sorboeta* (cf. lat. *solum*). Bp *zola* salbuespena dugu; cf. mend. *zoru*. Çuberoa ize-nean ere aldakuntza hau gertatu bide da; cf. err. *Soule*, *Subola*, *Sola*.

Salbuespenak bitarikoak izan daitezke, bilakabideak indarra galdu ondoko maileguak edota erromantzeek bultzaturik albokoa gorde nahiz berrezarri duten maileguak (FHV 16.4). Ohiko etsenplua da Z Bp *zelü* (orok. *zeru*). Erdaratiko hitzetan ez ezik, alatibo singularrean ere bada *l* : *r* txandakatzea: Z Zar. *-ala(t)*, orok. *-(a)ra*.

⁴¹⁹ Bestalde, ez dugu uste *danzatcia* (Bp II 115) grafiak *z* ahostundua seinalatzeko duenik. Belapeirek *dança* idatzi zuen lautan.

⁴²⁰ Ikus gorago 12.1.1.1. Sudurkariaren aurrean *e* > *i* itxiera izan duten Z *ba(r)íña* eta *khatíña* ere aipatu ditu Mitxelenak (FHV 304).

⁴²¹ *CatOlo* B 2, *IganPr* 16, Maister 78 *belbauricatu*; oroit dardarkari bakunaren aurrean diptongoa ez dela aldatzen.

⁴²² Zuberoako hizkeraren batean, silaba amaierako *l*, oro har apikaria dena, berriki belaretu ote deneko susmoa du Mitxelenak (FHV 311): horren erakusgarri, *estaupé* 'estalpe' eta Lrq *olláutegi* (Gèze *ollal-tegi*). Bestalde, *l* inplosibo bokal bihurtua duten hitz gutxi batzuk aipatu ditu, erromantzeetatik —batez ere gaskoitik— mailegatuak lirakeenak. Horien artean Z *auber*; Belapeirek horixe darabil, eta erromantzieraz (*aurér*) eta zaraitzueraz ere (*auger*, *aguer*) *u* du hitzak; cf. orok. *alfer*. Forma orokor hau litzateke zaharrena, baina ez da erraza *auber* azaltzea. Gainera, Corominasen ustez, ele hori ez da erromantzezi mailegatua. "A partir de *alf-* la vocalización de *l* implosiva será debida a influencia románica" dio OEH-k. Ikus *DEV*.

2. Mitxelenak agerian utzitako *l* : *r* (*d*) txandakatzeaz den bezainbatean (FHV 16.5), bi dardarkari motak hitz berean egotea galarazten duen disimilazioaren ondorioz *bulbar* eta *belbar* daude Belapeiregan.⁴²³

3. *Mut(b)iko* forman, *mutil*-en txikigarrian, alboko apikaria galdu da kontsonantez hasi atzizkiaren aurrean; forma hedatu horren ondoan, *mutbilko* aldaerak albokoa du, analogiari esker (FHV 323). Belapeirek *mitbil* 'zerbitzaria' eta *mitbilko* 'mutikoa' ditu;⁴²⁴ Gèzek, berriz, *mitbil*, baina *mutbiko* (Lrq *potiko*).

4. Azkenik, *l*- / zero txandakatzeari dagokionez, albokoa galdua lukeen *ürrin* (*bon*) du Belapeirek. Gogora dezagun GN G *lurrin*, eta abar / eg. *urrin* (FHV 142).

20. Dardarkariak

1. Ipar Euskal Herrian *grassement* frantsesa sartu da, baina, agi danean, zubereraz ez du beste bi euskalkietan adinako indarririk (FHV 328). Ekialdeko mintzaira horretan, bestalde, *r* / *rr* aurkaritza galdu eta dardarkari bakarra geratu zaie; izan ere, bokalarteko *-r-* zahar ia guztiak erori dira.⁴²⁵ Egungo dardarkariak dardaratze bat baino gehiago izan ditzake, eta antzinako *VrrV* eta *Vrrb* (*ürrbáts* > *ürbáts*) taldeetatik eta kontsonante aurreko artxifonematik dator.⁴²⁶

Gaurkoaren antzeko egoera baten berri eman zuen Gèzek: "*r* entre deux voyelles se prononce si peu que beaucoup de Souletins illettrés ignorent sa presence dans certains mots, bien que parlant parfaitement leur langue" (1873: 2). Mitxelena jabetu denez, lexikografo horrek berak ere *zohi* eta *zorhi* eman zituen ('mûr'); *curbullu* eta *cubullu* ere bai ('quenouille'); azken hitz honek ez du behar dardarkaririk: hiztegi-leak ultrazuzenketan egin du (FHV 330).⁴²⁷ Gainera, *agorila* dator hiztegiaren bi

⁴²³ Gavelek aspaldi azaldu zuenez (1920: 43), zubererazko *bulbar* hitzak dardarkari bakuna zuen *u* > *ü* gertatu zenean. Cf. Err. *búrar*; nahiz eta bizkaiera zaharrean *l* agertu, Arabako toponimiak *bu(r)ar* erakusten du (FHV 549). *Berar*-en antzinatasunaz eta hedaduraz ikus FHV 228 eta 315.

⁴²⁴ Casenavek esan digu —zuzenean, ahoz— *mitbilko* egun ez dela erabiltzen.

⁴²⁵ Ipar-ekialdeko zubereran, desagertu dira: "la chute de l'*r* douce est un fait accompli, dans tous les mots" (Larrasquet 1934: 43). Larraintarren hizkeran, hiruzpalau salbuespen aurkitu ditu Lafonek: *búra* 'ura', *zúra*, *gára* 'fr. gare' eta zenbaitetan *óro* (1958: 88). Gavelek (1960a: 295-296) salbuespen berak eman dizkigu. Ipar-ekialdeko zuberera ez zen oso bestelakoa: Larrasquetek hiztegian seinalatu du *oro* hitza batzuetan *óro* eta sarritan *óro* ahoskatzen dutela (bestalde, *hur* eta *zur*, *zu*, baina mugatzailea erantsitakoan nola?). Mitxelenak (FHV 328) aipatu du ipar-ekialde horretan diptongoaren ondoren dardarkari bakuna *d* bihurtu dela: *atxéidiü* 'altzairua' (cf. Egiategi, Etch, Gèze *atxeiriü*), *apáidiü* 'ortodua' (cf. Leizarragaren hitz., Bp... *apairü*), *béida* 'feria, azoka' (cf. biari. *béyre*). Etxahunen bertsoetan bada *apaidü* eta *EvS* (1873) testuan ere bai. Ikus OEH.

⁴²⁶ "1° L'*r* douce est disparue, dans le S.N.-O. [...].

2° L'*r* forte est, en général, adoucie. Celle qui comporte, en haut-souletin, trois ou quatre battements, n'en a qu'un ou deux dans le S.N.-O.: par exemple, *xería*, < *xerría*, 'le goret' (fig. 66-2: un seul battement); *borát*, < *borrát*, 'vers là où vous êtes'; un seul battement.

3° Exceptionnellement, l'*r* forte est bien conservée: cela se constate surtout lorsqu'elle est entravée, c'est-à-dire devant une consonne occlusive: par exemple *ártho*, 'maïs'; *ardü*, 'vin'; *értzo*, 'fou'; *érdi*, 'moitié'; 'mettre bas'; *érbi*, 'lièvre', etc." (Larrasquet 1934: 43).

⁴²⁷ Horiezaz gain, Gèzek *oundoaje* du ('conséquence'); cf. Lh *ondoraje* (eta Gèze *oundoramen*, *oundorio*). OEH-koek testuetan —Intxauspe 1884, *ArmUsk* 1907 eta *Eskual* 1908— *oundoaje* aurkitu dute bakarrik. Gèzek *mintzaje* bildu zuen ('langage, langue'), baina Belapeirek eta *Xarlem* pastoralak *minzaraje* dute; bi lekuko horien ondorengo testuetan *mintzaje* aurkitu dute OEH-koek (*CatS*, Ip *Hil*, etab.).

zatieta, dardarkari anizkuna bakunduta duen forma. Garai bertsuari (1858) galera honen adibidea eman zuen Intxauspek gutun batean: "on dit indifféremment *erbo* et *eho* pour 'tuer', et plus souvent même *eho* que *erbo*" (Irigoiien 1957: 210).⁴²⁸

Orotara ere, bokalarteko dardarkari bakuna erabat erortzea aski gertaera berria dela iradokitzen dute Zuazok aipatutako hiru fenomenok (1989: 625). Lehenik, konsonante hori galdu ondoren sortu *ea*, *üa* eta *oa* hiatoek ez dute aldaketarik izan: Lrq *botüa* 'voiture', *demböa*, *sobea*, etab. Egia esan, galera oso aspaldikoa izanda ere, bokal batzuk ez ziren beharbada aldatuko: *-üa* (> *-ia*) bukaeradun hitzik ez zaigu bururatzten, baina hitz barruan *espiritual*, *actuala* eta *habituala* ditu Belapeirek; *-ea* ere agian horrelaxe geratuko zen (cf. Bp *Galileaco*, *Judeaco*); *-oa*, aitzitik, itxiko zen (cf. *khorua*, *-gua*). Bigarrenik, tinbre bereko bi bokal elkarren ondoan egokitzean, bere horretan jarraitu dute (*aági*), soildu gabe. Azkenekoz, eroritako *-r-* horren aurrean *u* ez da *ü* bihurtu (Gavel 1920: 185). Bestalde, Gavelek esan zuenez (1960a: 296), 1840 inguruan jaiotako santagraztarrek bokalarteko dardarkaria ahoskatzen zuten oraindik. *Charlemagne* pastoralaz hauxe dio Oihartzabalek:

Dans les copies la graphie ne rend pas compte de ce phénomène [l'amuïssement de r] et la vibrante est presque toujours marquée. Le trouble apparaît dans la confusion *r* et *rr*, ce dernier étant parfois rendu par un *r* simple, surtout chez Bassagaix: *lureтарык*, *huruntu* / *lurretariq*, *hurruntu* chez Saffores qui respecte mieux la distinction, quoique pas toujours: *erenda ady*, *eran...* (*Xarlem* 121. or.).⁴²⁹

Bokalarteko dardarkari bakuna galdu da Belapeireren *bere burian* (I 95) adibidean, berez genitibo singularra baita (*biiriaren*). Zubereraz gertakari arrunta da dardarkaria erori eta ondorean kontrakzioa izatea: *iaen* > *ian* (*Xarlem* 130 *legian*). Hurrengo urratsa, *-a-* galtzea: *Xarlem* 185 *santin* / *santiaren*. Guztiarekin ere, katixima honetan ez dugu kausitu beste halakorik, eta etsenplu bakar horren ondoan *biciaren* dator: *bere burian erhaitiaz*, *edo bere biciaren laburciaz*. Bp *errori* (I 109) eta *erroriren* (I 90), berriz, dardarkarien arteko nahastearen erakusgarriak izan litezke, baina izkiriatzailearen edo tipografoaren hutsegiteak besterik ez direlakoan gaude.⁴³⁰ Antzinako lekukoe-tan sail honetako gertakariak ikertzean, usadio grafikoak kontuan edukitzekoak dira: Belapeirek, esaterako, *beharenic*, *çaharetan* idazkeraren bidez forma soilaren *-r* atxiki gogo du (ikus grafia 4.9).

2. Badirudi nor-nori-nork erako laguntzaile batzuek dardarkari bakunaren bilakabidea zertan zen erakusten digutela. Belapeireren katiximan, bai, betiere *-r-* dute hauek eta hauen sailekoek: *deričut* 'dizut', *derio* 'dio', *dericu* 'digu', *deriogu* 'diogu', *dericiegu* 'dizuegu', *deriegu* 'diegu', *extereyocie* 'ez diozue', *derikié* 'digute'. *Pronus* idazkian ere bai: *deričut*, *dericumian*, *deritçocié* 'dizkiozue'... Alabaina, Maytie, *OthoiCant* testuaren izkiriatzaileak, Resseguek eta Mercy bitarikoak utzi zituzten, dardarkaria duten formak eta ez dutenak.

⁴²⁸ Pastoraletan eta kantatzean, tradizioak bokalarteko *-r-* guztiak ahoskatzea eskatzen duenez, XX. mendeko zuberotarrek ez dute asmatzen eta *rr* ahoskatzen dute *r* beharko litzatekeenean (Gavel 1960a: 296). Nahasmen horren berri eman digute Lafonek (1958: 88-89) eta Nuñezek ere (1976: 170-171).

⁴²⁹ Hona dardarkaria galdutako bat: *bihamenian* (BB 182) 'biharamunean'; cf. Gèze *biharamen*.

⁴³⁰ *Hil erraci* (II 122) hutsegitea da, duda gabe, restuan *eraci* oso maiz azaltzen baita.

Maytie: *deyçut* (7, 92), *deyçu* (63, 70), *deyçu* 'dizu' (63, 70) / *der(e)ičut* (2, 11, 11), *dericun* (20), *deriogu* (51, 52). *OthoiCant*: *deičut* (11, 26, 90), *deicu* (9, 101), *deičugu* 'dizugu' (65) / *der(e)ičut* (12, 27), *derio* (75), *dereicu* (9, 57). Ressegue: *deïo* (20), *deitaçu* 'didazu' (47), *deïcie* 'dizute' (9) / *derolaric* 'dio' (34), *baitere* 'die' (37). Mercy: *deičut* (23), *deitadaçun* (4), *deïcie* (10) / *deričut* (22), *deregu* 'diegu' (8), *derogu* 'diogu' (16).

Iganteçtaco Pronoua testuan, berriz, ez dago dardarkaririk: *deičut*, *deicu*, *deicuçun* 'diguzu', eta abar. Badira lau salbuespen —*beiteričut* (18), *deriocieloric* (17, 18), *deritciot* 'dizkizuet' (18)—, baina lau horiek *Pronus* liburuñotik igaro ziren idazki honetara; izan ere, aurreko mendeko pronotik hartu zen "Hilen pronoua" (alegia, *IganPr* 17-18). Hala ere, XVIII. mendeko idazleak beste bi adizki aldatu eta bere idazkerara moldatu zituen: *deitcien* 'dizkizue' (17) eta *deičut* (18). Ikus Agirre 1998a: 6. Beraz, Maytiek bazituen jada 1706an dardarkaririk gabeko adizkiak, eta 1757aren inguruan, *IganPr* lekukoaren mintzamoldean behintzat, erabat erorita dago kontsonante hori.⁴³¹

3. Badira *r* / *rr* txandakatzeak (*FHV* 17.3). Belapeirek *eçari* erabili zuen ausarki, baina behin *eçarriric* (I 70). *OEH*-n dakusagunez, tradizioan *ezarri* da sustraituena eta horren alboan badira dardarkari bakuneko aldaera ahulago batzuk, hala nola erronkarierazko *izari*, *isari* eta *ixari*, eta *ezari*, Leizarragak behin baliatua eta gerora zubererazko idazleek usatua. Euskalki horren literaturan, *ezari* agertzen da Ressegue, Mercy eta Maytie autoreetan (azken honetan *ezarri* ere bai, inoiz); *ezarri*, berriz, *OthoiCant*, *IganPr* eta *CatOlo2* testuetan (azken honetan, behin *ezari*); *Pronus* liburuñoan dimorfismoa dago. Azkenik, iduri du Maisterrek dardarkari anizkuneko forma paratu duela gehienbat, haren idazlanean behin bakarrean atzeman baitugu beste aldaera.⁴³² Etorkiari doakionez, alde batetik, *jarri* aditzaren arazlea izan daiteke *ezarri*: *e-r(a)-arr-*,⁴³³ hortaz, dardarkari bakuna litzateke bigarrenkaria. Bestetik, Mitxelenak jorratu dituen adibide batzuetan *rr* da berria, kontsonante aurreko neutralizazioak ekarria; zubereraz *ezar* eta *ezarte-* usuek ere eragingo zuten, alde edo moldez.

Belapeirek *agueri*, *aguerian*, *agueriric*, eta abar darabiltza, baina betiere *aguerriz*, 'begiz ikusteko moduan' (I 35, 87, II 68). Mitxelenaren hiztegiak azken forma horren adibide gehiago eman ditu; besteak beste, Oihenartenak eta Maisterrenak. Resseguek ere badu (48). 'Ager- + -erri atzizkia' osatera du agian (*FHV* 62); cf. *enzuerri* 'patente al oído' (*OEH*).

4. Jakina denez, hitz amaieran *r* / *rr* aurkakotasuna neutralizatu egiten da segidan etena edo kontsonantez hasitako elementua badator, baina, bokala erantsiz gero, aurkakotasunak bere horretan dirau. Hala eta guztiz ere, hitz bukaerako bakuna ez da

⁴³¹ Ez dugu Maisterren testua osorik aztertu, baina, hatsarrean bederen, dardarkaririk gabeko adizkiak idoro ditugu: *beiteyeçu* 'diezu' (ix), *deyo* (xv), *beiteiču* 'dizu' (xviii), *deicu* (23, 65), *deyogu* (46)...

⁴³² *Ezari*: *Pronus* 12. *CatOlo* 12, 30, 31, 31, 35, 36, 49, 71. *Ress* 17, 24, 27, 28, 29, 39, etab. *Mercy* 9, 15, 19, 26, 42, etab. *Maister* xvi. *CatOlo2* 71.

Ezarri: *Pronus* 30. *CatOlo* 45; B 31, 31, 106 (ikus atarikoan 0.9). *OthoiCant* 12, 16, 22, 43, 54, 77, 87. *IganPr* 1, 17. *Maister* iv, xxii, 10, 13, 26, 40, 45, etab. *CatOlo2* v, vi, 33, 34, 34, 38, 39, 46, 52, 104.

⁴³³ Formaz gain, esanahia ere jatorri horren aldekoa izan daiteke: *jarri* 'norbait zerbaitetan hasi, egoera batean gertatu; eseri' da Belapeiregan, eta *ezari*, berriz, 'era batean, betekizun baterako zerbait edo norbait ipini'. Ikus *FHV* 295 eta 27. oh.

anizkunarekin zeharo nahasi, ohiko adibide sail ttipiak erakusten duen bezala: gal-detzai-leak, Bp *cer* (*ceren, ceri...*), *nor* (*noreki, noren, nori...*), *ibor* (*ibori*);⁴³⁴ *haur* erakus-lea, Lrq *hau* (*guibaurec, guibaure, guibauren, cibaureyc*); *hirour, laur*, Lrq *hín, lau* (*hirourez, hirouroguey*; Gèze *lauretan* 'lau aldiz');⁴³⁵ *barur* (*barourac, barouraren*); *bereber* (II 53 *bereberago*, 112 *bereberic*, 130 *bereberac*);⁴³⁶ *ber* (*bera, berian...*).

Multzo honetakoak dira XX. mendean dardarkariari eutsi dioten bi hitz ere: *bur* 'ura' eta *zur* (*hourez, hourian, çourez*); ipar-ekialdean, Lrq *bur* eta *zur* nahiz *zu*; Larrañen, *húra* eta *zúra* (Lafon 1958: 88). Aipa ditzagun zenbait mailegu ere: *cofessor* (*cofessoraz, cofessorac*), *erretor* (*erretorac, erretorec*), *segur* (*seguric*), *plazer* (*plazerac*).⁴³⁷ Larrasquetek *kobeSó, erretó, segür* (ikus hurrengo paragrafoa) eta *plaZé* bildu ditu.

Zernahi gisaz, ohikoa izan da mailegutan hondarreko dardarkaria azkartzea (Gavel 1920: 183, 2. oh.), Belapeirek indartze honen adibiderik ez badu ere. Halatan, *segurr-* dator hauetan: *CatOlo* 26, *Mercy* 23 (*segurra*), *Edipa* 630, *Med* 46, *Maia-tza* 27, *Her* 74, *Ip Hil* 76. *OEH*-k hauxe dio hitz horretaz: "con r múltiple se documenta en textos suletinos ya desde el s. XVIII, y su empleo se va extendiendo con el tiempo a los demás autores septentrionales". *Segür* eta *segürki* formen maiztasun handiak aldaketa bultzatuko zuen, noski.⁴³⁸ *OthoiCant* eta *Edipa* testuetan, *placerr-* / *placerr*.⁴³⁹ *rxandakatzea* dago, artikulua edo bokalez hasitako atzizkia eratxiki eta gero.⁴⁴⁰ Hitz horrek dardarkari bakuna du ardurenik zuberera zaharrean.⁴⁴¹

Badira adibide haboro. *Bisiturrec* (*Her* 9). *Bonneurra* (*Xarlem* 105), *bonurra* (*Med* 31, 46). *Directorr-* (*Mercy* 20, 21, 25, 26), *dire(c)turra* (*Her* 7, 23). *Doctorra* (*Sainta Catherina* 340, 356). *Imprimurrac* (*Mercy*, portada). *Malurr-* (*OthoiCant* 27, 62, 75, *Etch* 127, *Med* 29, 41, *CatS* 36); hitz honek gehienetan dardarkari bakuna du literaturan (*OEH*). *Superiurr-* (*Her* 6, 9, 18).

⁴³⁴ Ipar-ekialdeko hizkeretan, egun honela ahoskatzen dituzte: *zer, zéen, nur, nuá, ibue* 'inor ere' (Lrq, hiztegia).

⁴³⁵ Gauza jakina da *hirur* eta *laur* formen amaierako dardarkaria beste zenbakietara igaro dela ehunekoetan: *G seireun, zazpireun*, etab. Jauregizaharrek *çaçpi eburn* du (in *Mst Imitacionia* xiv). Ikus *FHV* 336.

⁴³⁶ Bp *bereberrec* (II 80) bakar hura hutsegitea ote? Hitzaren agerraldi gutxi daude tradizioan, eta horrelako besterik ez dugu inon ediren (ikus *OEH*).

⁴³⁷ *Bachelier* I 17 ('unibertsitateko lehen mailako titulua duena') hitzari dagokionez, ez dago Belapeiregan bokal aurreko erabiltzerik. *OEH*-n Hegoaldeko adibideak agertzen dira: 1872an Jose Ignazio Arana azkoitiarrak *batxillera* darabil, baina 1977an Pedro Berrondo oiartzuarrak, *batxillerra*; bigarren adieran ('batxilergoa') *-rr-* dute agerraldi guztiek: Kirikiño 1918, Juan San Martín 1960 eta K. Mitxelena.

⁴³⁸ *Edipa* pastoraletan, konparazio baterako, maiz ageri dira bi hitz horiek, Gidor Bilbaok prestatu duen *index*-ean ikusi dugunez: *segürki* 32 aldiz eta *segür* lau aldiz; horiekin batera *segürta(tü)*, bost aldiz. Gainera, bokalurreko adibide bakarra da *segurriq* hori (630). Hona, bestalde, aldaketa izan gabeko adibide batzuk: *seguric* (Bp II 93, 110), *segura* (*CatOlo* 23), *seguraren* (*OthoiCant* 69), *segurac* (Jauregizahar), *segurena* (Ress 17).

⁴³⁹ *OthoiCant* liburuan dardarkari anizkuna dago orrialde hauetan: 31, 49, 67, 68, 69...

⁴⁴⁰ XIX. mendea baino lehen, zubererazko eta amikuzerazko lekuko hauetan aurkitu dute *plazerr-* *OEH*-ko lexikografoek: *CatLan*, López eta Egiategi (azken honek *-r-* ere badu). XIX.ean, Etxahunek *-r-* eta *-rr-* ditu.

⁴⁴¹ *Plazera* eta horren tankerakoak daude ondoko hauetan: *CatOlo* 35, 42, 43. *Jean de Paris* 201, 215, 240, 294. Maister 52, 182 (bietan *-c-*). *IganPr* 7 (*-c-*). Ress 44. *Mercy* 15, 33.

5. *Religione* (I 120, 123) bokal protetikorik gabe eman zuen Sohütako erretoreak, baina *err-* ere badago zubereraz: *ereligionia* (*Xarlem* 246. or.), *erreligione* (Gèze), etab.⁴⁴² Belapeireren garaian jada mailegu etxekotua —hizkuntza hartzailearen fonologiari erabat egokitua— izango zen eta, beraz, *r-* hori grafia kultista dateke. Mitxelenaren hiztegiak dioskunez, “las formas con *r-* inicial (al menos gráfica), que dominan en los ss. XVI y XVII van haciéndose menos frecuentes desde mediados del XVIII”. Maytie, Ressegue eta Mercyk ere protesirik gabe idatzi zuten.⁴⁴³ Belapeireren idazlan guztian ez dago, aipatutako bi adibide horiez gain, dardarkariz hasitako beste formarik.⁴⁴⁴ Katixima honetan ardura *e* da bokal protetikoa, baina *ra-*, *ro-* hasierei autore honek *a* ezarri zien frankotan:

erramiac (I 142), *errabieria* (II 49); *Errumeco* (II 48); *errecevitu* (I 118), *erregentac* (I 23), *erregla* (I 23), *erregue* (I 22), *errekeitariec* (I 74), *errelikiac* (I 88), *erremedioac* (I 86), *erretorac* (I 60), etab.

arras (I 67), *arraço* (I 88), *arrancura* (I 23); *arrosarioa* (I 149), *arrosa* (I 61), *arropac* (II 125), *arroccac* (II 49), etab.

Belapeirek *arras* aukeratu du beti, *arras* / *erras* bikotean (‘gutziz’). Lehen forma Ipar Euskal Herri guztiko idazleek darabilte, eta bigarrena, zuberotarrek bakar-bakarririk. *Manual devotioinezcoa* edo *Gero* hartuz gero, Belapeirek *arras* irakurriko zuen (OEH). Hiztegi horretako datuei gureak erantsi eta aldaeren banaketa eskainiko dugu. *CatOlo*, *Xarlem* BB eta *CatS* lekukoek biak dauzkate.

Arras: Bp, *CatOlo* (46, 107), *OtboiCant* (52, -z 79), *Xarlem* BB (202), *CatS* (83).⁴⁴⁵ Davantek dio forma hau gaur egun ez dela usatzen (1983: 198).

Erras: *CatOlo* (85 *ërraz*), Maister, Ress (14), *Xarlem* BN (202, 309), BB (309), *CatS* (69, 115), Ip *Imit*; Gèze (Larrasquetek ere *erras*, *Sc*, baina ‘ras’ da adiera bakarra).

Ez dakigu mailegu horretan bokal protetikoa euskarak gehitu zuen (“FEW 10, 103 lo supone préstamo del ant. prov. *ras* < lat. *rasus*”), hitz hori bokal eta guzti hartu zen (“Larrasquet compara bearn. *arras*, al *ras*, lleno”) ala bestelako jatorria duen (“es el románico *a ras*, que se halla en esp. y fr., del participio del lat. *rado*, *raer*”). DEV hiztegiakoak dira aipu horiek.

BN Z *arr(a)-* aurrizkia aditz sortzaile emankorra da zubereraz: Bp *arrabartii*, *arra-partitii*, *arrapizitii*, *arrasortze*, *arregorri*, *arrekarri*, *arremán*, *arveritii*, *arverosi*, *arverran*, *arriützüli*. DEV-k eta Larrasquetek esan dute lat. *re-* dela iturburua, baina erroman-tzeen eragina ere izan da, naski.⁴⁴⁶

⁴⁴² Erreterian *religiyo* esaten da: *errelijio* > *erlijio* > *religiyo*; metatesia berria omen da (FHV 332, 11. oh.). Gèzek eta Larrasquetek *erlijione* dakarte, eta *Sainta Catherina* pastoralak, *erlejione* (221); dena dela, Belapeireren *religione-* grafia etimologikoa da, inondik ere, ez metatesiak ekarria.

⁴⁴³ *Religione-*: *CatOlo* 20, 38, 100. Ress 22. Mercy 16, 18.

⁴⁴⁴ Zubererazko izkribu zaharretan dardarkariz hasitako zer hitz agertzen diren jakiteko, ikus Agirre 2002 artikuluan 1.3.

⁴⁴⁵ Etxahunen bi poemaren bertsiotan ere, *arras* dago (350 eta 358).

⁴⁴⁶ Izan ere, latinaren *re-* aurrizkitik abiatuz gero, *erre-* litzateke emaitza, *re-* hasierari *e-* bokal protetikoa ezartzen baitzaio. Kasu honetan ere (ikus testuan hurrengo paragrafoa) protesia agian erroman-tzeari dagokiola bururatzen zaigu; cf. biarn. *arre-*, Lespy *arreceber*, *arreceolber*, *arrethier* (lat. *recipere*, *recolligere*, *retinere*).

Mitxelenak esan bezala (FHV 156), latin hizkuntzetatik jasoko zen protesia mailegu batzuetan. Izan ere, gaskoian eta aragoiera zaharrea *arr-* da latineko *r-* hasieraren ordaina (Rohlf 1977: 149). *Arroka* hitzean, esaterako, protesia mailegatuta dateke; cf. gask. *arroca*, biarn. *arroque* (DEV). *Arranküira* eleari, aitzitik, euskararen erantsiko zitzaion; cf. esp. eta biarn. *rancura*, *rencura* (DEV). *ArraZu* dela eta, Larrasquetek biarn. *rasou* seinatu du (Lespyk hiztegiaren dakarren forma), baina, Gavelen ustean, gaskoi zaharreko *arrazon* da etimoa (ikus DEV); etimologistak ez dira iritzi batekoak. Kontuan izatekoa da, bestalde, Lespyk aipatzen duen bitasuna:

presque tous les mots qui ont *ar* préfixe étaient employés et s'emploient encore sans lui, mais rarement: *arraditz*, *raditz*, *racine*, *arrasim*, *rasim*, *raisin*, *arrose*, *rose*, *rose* (Gram. béarn. 88).

6. Grafien azterlanean esan genuen Belapeirek beti *-rh-* idazten duela (*arhina* eta *aurhide*). Nolanahi ere, hasperenaren aurrean *r* / *rr* aurkakotasuna gordetzen zuten hiztunek, nola edo hala, bi taldeen egungo emaitzak desberdinak baitira: *h* (< *rh*) eta *rh* (< *rrh*). Bp *arhin*, *berhala*, *berbeci*, *borbau*, *erbaile*, *erbiaz*, *erboki*, *garbaituric*, *orbitcen*, *orbitçarretan*, *Sorboetaco*; cf. Lrq *áhin*, *bebezi*, *ebáile*, *éhi*, *Sobúta*. Bp *aurhide*, *larboti*, *urbentu*, *urbenburiez*, *urhez*; cf. Lrq *aurhide*, *ürbent*, *ürbe*. Gainera, *rh* aitzinean *u* dago (< **u*), baina *rrh* aitzinean, *ü*: *Z burhaso*, *burbau* eta *gurbi* 'gurina' hitzetan palatalizazioa eragotzi du dardarkariak, bakuna bailitzan (cf. *gure*); *ürbentü*, *ürbe* eta *ürrbats* formatan ez, noski (ikus FHV 223, 35. oh. eta 329).

Maisterrek *urrbestatu* (75, 334), *urrhentce* (vii) edo *urrhaxen* (380) bezalako grafiak paratu zituen zenbait alditan, *urbia* (42) eta horren tankerakoak osotoro baztertu gabe. Anitzetan ikusi dugu Ligiko erretoreak ebakera testuan jasotzeko arrangura berezia ukan zuela. Hona, bada, jokabide horren beste erakusgarri bat. XIX. mendean, *Heren-ordreco escu libria*-n, esaterako, *aurrhide* paratu zuen izkiriatzaileak behin eta berriz (3, 7, 8, 9...), apetak emanda edo; izan ere, gero *erhaustu* (77) edo, etengabe, *urbentce* (15, 16, 30...) idatzi zuen.⁴⁴⁷

21. Kontsonante taldeak

21.1. Herskaria + herskaria

Badakigu lehen herskaria erori eta bigarrena gordetzen dela, ahostuna denean ahoskabetuta, baina frankotan lehen herskaria idazten jarraitu zuten autoreek —eta ebakitzen ere bai agian— denbora luzean. Adizki laguntzaileei eta trinkoei *bait-* ezartzean, ohiko emaitza dugu Belapeiregan: *baikütie*, *baikira*, *baitago*, *baitaroagü*, *baiterie*. Sail honetako adibide egokiak direnez, hemen aipatuko ditugu *Sainta Catherina* pastoraleko *memenpat* (11) eta *edipat* (18), 'mement bat' eta 'edit bat'.

Erretor eta honetariko mailegutan aldaketa izan da (< lat. *rectorem*). Bp *actual*, *adventu*, *captivoen*, *devotki*, *doctor* eta *doctrina*, aitzitik, euskararen erregela fonologiko-*ei* egokitu gabeko hitzak izan daitezke, hizkuntza hartzailean oraindik erabat barneratu gabek; batzuk, menturaz, grafia etimologiko soilak: *adventu*, esaterako, *adventu*

⁴⁴⁷ *Apokalipsa* irakurtzean konturatu gara Intxauspek ez zuela itzulpen horretan <rrh> idatzi; cf. *urbentzia* (22 13), *urbe* (21 21), *erhausts* (18 19), etab.

nagusiaren ondoan behin bakarrean ageri dena. *D* hori ohitura ortografiko zahar baten aztarna da, inondik ere: *u* letrak bi balio zituen garaian, kontsonantea zela adieraztea komeni zenean, aurretik *d* ezartzen zuten frantsesez hitz batzuetan (*aduis, aduenir*); letra mutu horrek irakurketa lana errazten zuen eta, funtzio diakritikoa izateaz gain, etimologia gogorarazten zuen.⁴⁴⁸

Belapeirek beti *devotki* eman arren, hainbat testuk dakarren *deboki* formak erakusten bide du idatzian ez ezik ahozkoan ere baliatu zutela ele hori.⁴⁴⁹ Are baliatuagoa izan da *do(k)tor(e)*. Idazle zaharrek *-kt-* talde edo multzoari eutsi zioten, baina XIX. mende hasieratik aitzina ia desagertu egingo da Ipar Euskal Herrian (OEH). Hitzak lehen herskaria galdua du dagoeneko 1622ko idazki batean (Azpeitia, *Contr* 5.2.9), eta Haranburu (1635), Kapanaga (1656) eta Pouvreauren lanetan (*Philotea*); Maisterrak *dotorak* du.

Doctrina dator jada Beriain (1626), Haranburu, Kapanaga eta Pouvreaugan (*Imitacionea*). Denbora igarotzearekin batera, *-kt-* duen aldaera bakanduz joango da (OEH). Literatur zubereraren tradizioan, *OthoiCant* liburuxkan *doctrina* (52) dago.

Belapeirek (*iondane Johane*) *Baptista* idatzi zuen liburuko lehen zatian, *Cofessatcen niz* otoiitzean (I 68, 69). Bigarrenean, aitzitik, beti-beti *Batista* ezarri zuen Bossueten *Saint Jean-Baptiste* itzultzean. Cf. *Baptista* (*Pronus* 9, 9, *CatOlo* 10, 10) / *Batista* (*OthoiCant* 6, *IganPr* 3, 3).

Hitz zaharren sailean, *batbedera* (*bat bederac*) eta *bat batetan* eman ditu Belapeirek. Euskal tradizio osoari so eginez gero, *baped(e)ra* lekuko gutxitan kausituko dugu: goi nafarrerazko testu batzuetan (1564an estreinako aldiz) eta Chouriogan (OEH). *Bapate(t)an*, berriz, 1930 arte ez da azaltzen (OEH); Larrasquetek /bapatetán/ dakar.

21.2. Herskaria + txistukaria

Lehen kontsonantea *t* denean, afrikatua sortu ohi da, jakina: Bp *batziek, artzain* (FHV 346), *ezagützale*; adizkiak *bait-* hartzean, *baitzen, baitzerion*. *Egipcienen* (II 103)

⁴⁴⁸ Ikus Catach 1993: 21-22. Jakina, *u* bokala eta *v* kontsonantea bereiztearekin batera, halako markatzaile mutuak desagertuz joango dira. Hona forma baten bilakaera, hiztegiatan barrena: Nicot 1606 *aduis*, Richelet 1680 *avis*, Akademia 1694 eta 1718 *aduis*, Akademia 1740 *avis* (Biedermann-Pasques 1992: 80). Itzul gaitzen gure adibidera: *Adventu leben igantetic* (I 112), lehen ataleko agerraldi bakarra. Bigarren ataleko bost erabiltzeetan, *Aventu* idatzi zuen Belapeirek, hitzak bi adiera zituela —'Eguberri aurreko lau asteak' (iturburua, Bossuet *Avent*) eta 'hamabigarren hilabetea'—. Belapeirek, noski, *u* eta *v* bereizten dituzenez, grafia etimologikoa besterik ez da idazkera berezi hori (cf. lat. *aduentus*). OEH-eko aipuetan, horrelako etsenplu bakarra jaso dute, oker ez bagaude: Leizarragaren *aduendua*. Zuberotarrek *abentü* darabilte (Egiategi, Ip *Hil, UskLiB, CatS*); gure corpusean ere horixe dago: *CatOlo* 77.

⁴⁴⁹ OEH, *debotki*: "Emplean *deboki* Mercy (6), Eguiateguy (177), *JesBib* (141), *Marll* (13) y Jauretche y, junto a *debotki*, *FPrBN, CatLan* y *CatLuz*". *Deboki* aldaeraren agerraldirik zaharrena *FPrBN* testuko da, baldin eta 1866ko edizioan datorrena jatorrizko edizioari, 1651koari, badagokio. Zubereraz *devoki* dute hauek: *CatOlo* 53, 76, *Mercy* 6, 41, *Maiatza* 67 (-b-). Baina forma orokorra ez da falta: *deuotqui* (*Pronus* 14, 15), *devotki* (*CatOlo* 5, 6, 54, 65, 66, 103, *Ress* 18), *debotki* (Maister ix, *IganPr* 9, *Ress* 6). Badira antzeko adibideak, hala nola *perfeiki*: *OthoiCant* 11, 26, baina *-tk-* 65. Eta *adreki*: *Sainta Catherina* 865, *Etch* 310; cf. Gèze, *Lrq adret* 'trebea'.

eta *conceptione/-pcione* maileguetan ez-ohiko taldea dago. *Psalmu*, ziurrenik, grafia etimologikoa besterik ez da.⁴⁵⁰

Zubererazko egileek hiru modutan eman dute *-kz-*. Batzuetan multzoa atxiki dute, grafia desberdinak baliatuta; beste batzuetan *-z-* ahoskera islatu, eta beste zenbaitetan *-tz-* ahoskera jaso. Beste ezer baino lehenago aipatuko dugu Belapeiregan ez dagoela afrikatu horren agerpenik. Bp *satisfacionia* formak frikaria du. Beste idatzi zaharretan, ordea, *satisfactione* dator.⁴⁵¹ *CatS* lekukoak *satisfacione* dakar (1860: 89, 90), baina *satisfaccione* ere bai inoiz (36).

Belapeirek *benediccione* idatzi zuen normalean —cf. *CatOlo*, *OthoiCant*, Ress eta Mercy *benediccione*—,⁴⁵² baina behin *benediccione*; cf. *Xarlem* 188 *beneditio*. *Beneditzio* ere badago tradizioan: Maister 322 (maizko idazkera *ct* du, *OEH*), *CibG* 6, *Her* 3, *Ip Apoc* 7 12 eta *Hil* 238; *Gèze* eta *Lrq*.

Azkenik, gure autoreak *leccioniaren* izkiriatu zuen, baina Maytiak gehienetan *lectione*, eta agerraldi banaka batzuetan *lectione*. Afrikatua ageri da izkribu hauetan ere: Intxauspe *Imit* III 3 4 (cf. Maister *lectione*) eta *CatS* viii.⁴⁵³

21.3. Herskaria + ozena

Herskaria galdu da Bp *bainiz*, *bainiaizü* eta *bailüke* adizkietan. Hitz mailegatueta kontsonante multzoa bitara desegin daiteke: herskaria erorita edo bokal anaptiktikoa tartekatuta. Nolanahi ere, bi bide horiek ez zaizkigu erabatekoak gertatu, eta ugari samarrak dira *pl*, *pr* eta horien gisakoak. Hitz hastean *pl* > *l* dago Bp *laket* (< lat. *placet*) eta *lanthatzeko* formatan; cf. *plazet*. *Fl-* taldea atxiki da *flakezia* elean.⁴⁵⁴ Honako hauetan, berriz, *gl*: *gloria*, *glorios*, *glorioso* eta *erregla*.

Bokala tartean jarri eta 'herskaria (edo *f*) + *r*' taldea desegitea biziro arrunta izan zen garai batean: Bp *perestü*, *apirillaren*, *peretxü*, *mesperetxü*, *mesperetxatzen*; *maiasturugoa*, *Petiri*, *letera*; *lükhüaraviek*; *libürü*, *sobera*; *alagera*, *alageranzia*; *soferitü*, *boronte*, *borogatü*, *borogüitan*.

Halaz ere, anitz hitzek dute multzo hori: Bp *prebenda*, *praube* (biarnesetik mailegatua), *preziatia*, *preSentazionia*, *predikari*, *predikatü*, *primiziak*, *primü*, *preSoner*, *prozesionia*, *profeta*, *promotora*, *pronoa*, *prüdenzia*; *atrizionia*, *patron*, *patriarka*; <christiac>, <christitüric>, *konsekratzen*, *kreatü*, *kridak*, *krisma*, *diakretarzüna*, *sakrifizio*, *ipokritak*, *sakramentalak*, *sakramentia*; *deebria*, *obra*; *grazia*; *frütü*.

⁴⁵⁰ Zuberera zaharrea normala da *psalmu*: *CatOlo* 12, *OthoiCant* 36, Mercy 34. XIX. mendean ere bai (*OEH*): *UskLiB*, Intxauspe *Hil* (-o), *Gèze*.

⁴⁵¹ *Pronus* 30, *CatOlo* 46, 93, 94, *OthoiCant* 8, 18, 33, *IganPr* 17, Mercy 37. XIX. mendean, Belapeireren dotrinak bezala, *satisfactione* du *Ciberouco Guthuna* liburuak (18).

⁴⁵² *Benediccione*: *CatOlo* 7, 92, *OthoiCant* 59, 59, Ress 11, 13, 13, 14, Mercy 15, 16, 16, 17, 21, 21, 29, 30, 41. *Benediccione*: *CatOlo* 84.

⁴⁵³ *CatOlo*: *lectione* 21, 26, 27, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 53, 54, 57..., *lectione* 49, 75, 85, 96, 98 eta B 27, 100, 109 (ikus atarikoan 0.9). Mercy *lectione* du (23). Afrikatua dute beste hitz hauek ere: *Gèze* *afetzione* 'affection', *Lrq* *ma(r)aditzione* 'paroles de malédiction' (ikus *Her* 76 eta *Apoc* 21 3 ere), *perfeiccione* (*Maiatza* 37, *CatS* 1876: 19), *perfeiccione* (*CatS* 1860: 19). Mitxelenak besrelako adibideak ere aipatu ditu 'herskaria + txistukaria' atal honetan: *Lrq* *atsólbü*, *atsülüütöki*, *bate*, *tik*, eta *edsamüna*, *edsénplü*, *bestetik* (biok *s* ahostuna dute); ikus *FHV* 346-347.

⁴⁵⁴ Bp *sübalama* hitz elkartuaren bigarren osagaia gaskoitik hartua izan daiteke: "Mejor que del lat. *flamma* (cf. *subalama*), sería del gasc. *balame*, *lame* 'llama', como nos indica Corominas" (*DEV*, *balama*).

Laburdura edo sinkopak halako taldea sortu du behin edo behin: Bp *zelietrat*, *orotraterre*. Inoizka Belapeirek hitz baten bi aldaera darabiltza; batetik, kontsonante multzoa duena eta, bestetik, bokal anaptiktikoa duena: *predikü* (maiz askotan) / *peredikiez* (behin); *sakratü* (hainbatetan) / *sagaratzen* (behin), *sagarazione* (bi aldiz). Dimorfismo horiez gain, etimologi talde bereko hitzen arteko diferentziak ere badira inoiz: Bp *curutche* / *crucificatu*.

Guztiarekin ere, literatur zubereran *pheredikatü* eta *pheredikü* gailendu dira erabat,⁴⁵⁵ eta Gèzek eta Larrasquetek ere forma horiek bildu zituzten. Gainera, *khiristi* dago testu askotan⁴⁵⁶ eta hiztegiatan (Lrq *-x-*, Gèze). Larrasquetek *loria* eta *lorius* ditu; Gèzek, aldiz, *gl-*, Belapeireren antzera.⁴⁵⁷ Azkenik, Sohütako erretoreak *konfrairia* du eta Mercy *konfraria* darabil behin eta berriz —Belapeireren forma hori (10) eta *konfreria* (24) ere baditu—, baina Resseguren idazlanean *konfararia* da nagusi; edozelan ere, bokala tartekaturiko forma nekez ikusiko dugu literaturan: Mitxelenaren hiztegiak ez du halakorik inon aurkitu, ez Hegoaldean ez Iparraldean.

Bestalde, Belapeirek ez bezala, Gèzek *librü* (cf. Lrq *libürü*) eta *sofritü* anaptixirik gabe eman ditu. Azkenik, Bp *sagaratü* eta *sagarazione*, itxura guztien arabera, ez dira arruntak bazter euskalki honetan:⁴⁵⁸ lekuko batzuk ikuskatu —*Pronus*, *CatOlo*, *OthoiCant*, *IganPr*, *Ress* eta *Mercy*— eta *sakratü* aurkitu dugu, ez besterik; Gèzek ere aldaera hori hiztegiara zuen.

21.4. Txistukaria + herskaria

Analogiak erakarritako ebakerak eta grafia etimologikoak kenduta, 'frikaria + herskari ahoskabea' da gauzatze fonetikoa:⁴⁵⁹ *eztü*, *ezkütia* 'ez gütü + a', *nozpait*, *ezpadügü*. Bp *itxusgarriaz*, *likhisdiüraz*, *ezdeus* (Lrq *ezdëüs*, *z* ahostuna) formetan, aitzitik, frikaria ahostundu egingo zen.

⁴⁵⁵ *Pheredikatü*: *CatOlo* 33, *OthoiCant* 6 (p-). *Pheredikü*: *CatOlo* 66. *Pheredikagü*: *IganPr* 16, *Mercy* 14. *OEH*-k ere halakoak jaso ditu usuenik. Aditzari dagokionez, "en la mayoría de los textos suletinos (tbn. en alguna ocasión en Tartas) se encuentra la forma *p(b)eredikatü*; Belapeyre, sin embargo, usa *predikatü* (además de *peredikatze*". Dena dela, Belapeirek ez zuen *peredikatze* inoiz erabili. Inondik ere, Davanten edizioko hutsegitea jaso du Mitxelenaren hiztegiak, zeren edizio horrek *peredicatciaz* (II 74) eman zuen, liburu zaharreko *predicatciaz* aldatu. Honelako huts askotxo igaro ziren Davantenetik *OEH*-ren lehen liburukietara (ikus Agirre 1997: 287 eta Belapeireren *Hizt.*).

⁴⁵⁶ *Christi*: *Bonnecase* (*Onsa* 184). *Pronus* 1, 2, 12, 18. Bp. *OthoiCant* 44, 60, 63, 66, 89... *Khiristi*: *IganPr* 5, 8, 13, 13, 13, 14. *Ress* 7, 21. *Mercy* 7, 32, 38. Gainera, Resseguek *khiristigoazco* du (15, 17, 22). *CatOlo* dotrinaren lehen erdian, *christi* da nagusi (1, 1, 1, 2, 13, 18, 18, 20, 22, 27, 33, 38, 38, 39, 80, 98, 99, 109), baina 55. orrialderik aitzina, *chyristi* (55, 69, 69, 70, 70, 74, 74, 75, 79, 79, 82, 82, 84, 84, 84; *kyristi* 101). Maisterrek *khiristi* darabil, eta handik aurrera forma hori da gailen, nahiz eta *khristi* ere inoiz azaltzen den (ikus *OEH*).

⁴⁵⁷ Zubereraz *gloria* da forma orokorra, baina *loria* ere agertzen da inoiz: *Etch*, *Ip Hil* (28, baina 214 *gl-*) eta *Const* (*OEH*).

⁴⁵⁸ Egia esan, testuinguru jakin batean erabili ditu Belapeirek forma horiek: 'Elizak sagaratü', 'Elizaren sagarazionea'. Gainera, euskararen tradizio guztian, aditz horren agerraldi gutxi aurkitu ditu *OEH*-k, eta lehen erabiltzea Belapeirerena da.

⁴⁵⁹ Mitxelenak erakusten duenez, *zt* > *z* dugu *güzi* zenbatzailean (*FHV* 349). Bestalde, txistukariaren ondoan *fp* bihurtzeko joera dago: Leizarraga *espor(t)za*, *esportzu* (*FHV* 264, 350). Beste aukera bat frikaria galtzea da: Lrq *satifa(tü)*, *satifatze*, *satifazale*; *Sainta Catherina*, *sattifatceco* 2; cf. Bp *satisfazione*.

Herskariaren aurrean, jakina, afrikatu / frikari aurkakotasuna neutralizatu egiten da: *likhisidür*az (cf. Gèze *likhits*), *hoztü*, *eizten* (*eitz* aditzoina), *erakasten*, *ebasten*, *Hauste* (cf. *hauts*), *gaizki* (cf. *gaitz*), eta abar.

Instrumental kasuak *-tatü* hartzean (*aragiz* + *-tatü*) bizkarkaria apikari bihurtzen da beti Belapeireren testuan, eta bilakabide bera dugu Gèzeren eta Larrasqueten hiztegietan.⁴⁶⁰

Horren adibide, Bp *aragistatü*, *saristatü*, *elbestatü* (*elbestariék* ere bai), *xuflestatü*, eta abar. Cf. *odolstatü* (*IganPr* 13, *CibG* 30, *Apoc* 19 13), *elbestatü* (*Maister* 22, *Mercy* 38), *ürrbestatü* (*Maister* 75), *harricaldustaturic* (*Maiatza* 51), *bourbaustatze*ko (*Apoc* 13 6), *aragistatü* (*Ip Hil* 205, *OEH*), etab.

Fenomeno hau horzkariaren aitzinean gertatzen da, baina belarearen aitzinean ez: *aragizko*, *eskarlatazko*, *gorazki*. Mitxelenak irakatsi duenez (*FHV* 282), bizkaierazko neutralizazioaz landa, arras hedatuta dago hiru ingurune zehatzetan *s* eta *z* nahasteko joera; egongune horietako bat herskari aurrea da, non apikariak usu aski bizkarkariaren lekua hartzen duen. Goiko adibide sistematiko horiez gain, baditu Belapeirek beste era bateko adibide bakan batzuk —*urgasten*, *baiteriscu*, *deriskie*, *gastê*, *gaiski*, *so çauscola*—, baina haren liburuan aldatu gabekoak —*urgazten*, eta abar— dira gailen. Ikus grafiak 4.3.1 eta 4.3.2.

21.5. Txistukaria + txistukaria

Bi horiek txistukari afrikatua eratzen dute: *etzerien* ‘ez zerien’, *etziren*; *batçaliareki* ‘haz + -zale’. Belapeirek *discipulu* du, ez *dicipulu*.⁴⁶¹

21.6. Txistukaria + ozena

Lehen kontsonantearen galeraren adibideak dira Bp *enüzü* ‘ez nüzü’, *elizatia* (galdera) eta *eladin ager*.

21.7. Ozena + herskaria

Gertakari txoil ezaguna da zubereraz eta erronkarieraz latinaren herskari ahoskabea atxiki dela maileguetan, *n* eta *l* ozenen ostean: Bp *albhare*, *boronthate*, *boronte* (< lat. *frontem*), *entbelegatü* (< lat. *intellegere*), *sainta*, *saintü*; *-méntü* atzizkia (< lat. *-mentum*): Bp *p{h}arkamentia*, *p{h}ensamentüz*, *honimentütan*, *salbamentia*, eta abar.

Belapeirek *sendotü* darabil (Gèze *sendo* ‘osasuntsu’, *sendotü* ‘sendatu’),⁴⁶² baina Larrasquetek bildu izenondoak herskari ahoskabeari eutsi dio: *séntho* ‘alerte et vigoureux à la

⁴⁶⁰ Gèze *elbestari*, *elborristatü* ‘garnir d’épines’, *saristatü*, *ürrbestatü* ‘dorer’; Lrq *elbestatü*, *sarista* (s.v. *sari*), *bariñastatü*.

⁴⁶¹ *OEH*, *dizipulu*: “*Dizipulu* es la forma más documentada, especialmente frecuente a partir del s. XVIII; al Sur hay pocos ej. de ésta. *Disizipulu* (o al menos la grafía <-sci->) es abundante hasta finales del s. XVIII”. Zubereraz, *dizipülü* (*Maister*, *CarS*, *Intxauspe Hil*) eta <discipulu> (*Maister*, *UskLiB*) agertzen dira, *OEH*-ko aipuetan ikusten dugunez. Hauek ere *dizipülü* dute: *Ress* (40), *Ip Mt* (ikus, askoren artean, 8 21), *Gèze*.

⁴⁶² Cf. *OrhoiCanr*: *sendotze*- 26, 60, 91; *sendo* 26, 60.

fois'; cf. Err. *sonto*.⁴⁶³ Orotara ere, Larrasqueten hiztegian *séndo* da aditza. Beste hitz talde batean, zubererazko autore zaharrak bat datoz: *senditiü* eta *sendimentü*.⁴⁶⁴

Zuberotarrek orain *denbora* esaten badute ere, *t(h)enpora* dago antzinako lekukoe-tan (Err. *ténpra*): *Pronus*, Bp, *CatOlo*, *OthoiCant*, *Jean de Paris*, Maister eta *IganPr*. Resseguek (1758) eta Mercyk (1780) jada *denbora* darabilte, gerora gailenduko den forma, baina lehen autore horrek *thempora* du agerraldi batean.⁴⁶⁵ *Uscara Libru berria* testuak, 1837an, bi aldaerak ditu artean.⁴⁶⁶ Egungo forma, itxura denez, beste euskalki batetik mailegatu zen (*FHV* 230, 10. oh.); hori dela eta, aipa dezagun *CatLan* amikuzerazko kristau ikasbideak eta Tartasek *denbora* dutela. Ikus *OEH*.

Hitz zaharretan ere, dakigunez, ozenaren ondoren ahoskabea dute zubereraz eta erronkarieraz, garaitiko euskalkietan ahostuna izanagatik: Bp *igante*, *galthatü*, *galtbo*, *bonkiac*, *bonki eguin*,⁴⁶⁷ *nabikünte*, eta abar. Belapeirek behin *galdegitez* baliatu zuen ('eskatu'), baina *galdegin* ez zuten hiztegian sartu ez Gèzek ez Larrasquetek; cf. Err. *galtegin*.⁴⁶⁸ Gure autoreak *alde* (euskarazko aldaera orokorra) eta *althe* (Err. *alte*) txandakatzen ditu; Gèze eta Larrasquet lexikografoek ere bi aldaerak dituzte.

Erronkarieraz eta zubereraz, *-tu* eta honen antzeko atzizkien herskaria ez da ahos-runtzen ozenen ondoan: Bp *ezkontü*, *heltü*, *lagüntü*... Dena den, irmoago eutsi dio bereizgarri honi erronkarierak zubererak baino: Z (Bp, etab.) *bildü*, *galdü*, *saldü* / Err. *biltu*, *galtu*, *salto*.⁴⁶⁹

Tarteka zubererak du ahostuna: Bp, Lrq *estalgi*.⁴⁷⁰ Orobat, zuberotarrek *algar* dute maizko forma, baina *alkhar* ere agertzen da haien izkribuetan.⁴⁷¹ Belapeirek lehen aldaera hori, indartsuena, 25 aldiz ezarri zuen, eta ahulena, berriz, bitan (I 92, 95).

⁴⁶³ Lat. *exemptus* etimologia proposatu du Mitxelenak; erronkarierak *sonto* du (< *sent(h)o* Z). Ikus *FHV* 82 (21. oh.) eta 157.

⁴⁶⁴ Aditz horren agerraldi batzuk: *CatOlo* 22, 80. *OthoiCant* 21, 49. Mercy 29. Izenarenak: *CatOlo* 79, 97, 107. *OthoiCant* 10, 13. Ress 21, 22. *IganPr* 4. Mercy 3, 4.

⁴⁶⁵ *Tempora*: *Pronus* 15, 16 (-6-). Bp. *OthoiCant* 15, 17, 35, 48, 71, 73, 74, 77, 104. *Thempora*: *CatOlo* 6, 6, 77, 77, 77, 92. *Jean de Paris* 103, 106, 109, 110, 174, 208, 254. *IganPr* 10, 10, 13. Ress 8. *Dem-bora*: Ress 14, 17, 25, 33, 46, 50, 52... Mercy 7, 8, 17, 18, 20, 26, 29...

⁴⁶⁶ *CatS* lekukoan ere, 1860 eta 1876ko edizioetan, *thempora* (6) eta *dembora* (36) agertu zaizkigu.

⁴⁶⁷ Bp *honguiguinac* (I 55) bakar hori inprimategiko hutsegitea ote? (ikus Belapeireren Hizt.).

⁴⁶⁸ *OEH*-ren arabera, XVIII. eta XIX. mendeetako idazle zuberotar gehienetan *galde egin* ('eskatu; galde-ru') falta da, *galitbo egin* eta *galthatü* darabiltzatelako, bi aditzok bi esanahi horiek dituztela. *Galtegin* erronkarierazko eta zubererazko testuetan azaltzen da (Constantin 1926; *-th-* Etxahun, Mirande eta Casenave idazleetan). Belapeire eta Archugan *galdegin* aurkitu dute. Ez dago agerraldirik *Pronus*, *CatOlo*, *OthoiCant*, Ressegue, *IganPr* eta Mercy lekukoetan, oker ez bagaude.

⁴⁶⁹ Azkueren hiztegian: *biltu* (Err.). *OEH*, *galdu*: "*Galdu* es la forma más empleada; hay *galtu* en Mendigacha (139, *galtruk* 137, *galten* 142)". *OEH*, *saldü*: "La forma *salto* se documenta en Hualde y Mendigacha".

⁴⁷⁰ *OEH*: "Emplean *estalki* [...] los autores septentrionales no suletinos de los ss. XVI, XVII y XVIII (en López y Voltaire hay *estalgi*), los guipuzcoanos, alto-navarros y la mayoría de los vizcaínos. Hay *estalgi* una vez en Leizarraga (*estalki* en el resto de los ejs.), en *Refranes y Sentencias*, en autores suletinos y algunos vizcaínos (en estos últimos alternando, a veces en un mismo autor, con *estalki*)".

⁴⁷¹ *Algar* aurkitu dugu hauetan: *CatOlo* 15, 31, *OthoiCant* 36, 36, 44, 44, Ress 28, 30, 31, 47; azken idazle horrek *algarganatu* ere badu (24, 25). "Los escritores suletinos, ya desde Belapeyre, utilizan *alkhar* (*alkhar* en textos roncaleses) y *algar*; salvo error, el único que emplea sólo *alkhar* es Maister, mientras que ambas formas aparecen, siendo generalmente *algar* más frecuente, en Belapeyre, *UskLiB*, *CatS*, *Inchauspe*, etc.; en el resto (Eguiateguy, *Xarlem*, Constantin, *Xikito*, etc.) *algar* es variante única" (*OEH*).

Larrasquetek (s.v. *algar*) eta Gèzek bi formak jaso zituzten hiztegian. Gogoan har disimilazioak ekarri zuela albokoa eta horregatik *k* euskaraz orokorra dela. **(H)ark-(h)ar* etimologia proposatu zuen Uhlenbeckek, eta Mitxelenak ontzat hartu (FHV 69).⁴⁷²

Larrasquetek ikertutako hizkeran, *mb* > *m* aldaketaren ondorio dira *zumáit* eta *zumát*. Belapeirek *çonbait* eta *çonbat* eman zituen, geroago Gèzek bilduko zituen berak (honek jada lehen bokalaren itxiera markatuta).⁴⁷³ Euskararen bilakabide orokor eta aspaldiko honen agerpen batzuk kausitu ditugu han-hemen sakabanatuta, orotara zabalduko seme hitzarekin batera: *komeni*, *Jean de Paris* (29, 176) eta *Xarlem* pastoraletan (103, 686); *balima*, nahia eta itxaropena adierazteko partikula, lekuko haue-tan: Egiategi (161), *Xarlem* (406), *Sainta Catherina* (192) eta Larrasquet (*baliman Sc* 'plaise à Dieu'). Liburu zahar inprimatueta nekezago agertzen da fonetismo hau: Jauregizaharrek *conbeni* idatzi zuen; Mercyk, *conveni* (11, 28) eta are *convenable* ere (31); Maisterrek, *balimba* (xx).⁴⁷⁴

Agerian dago autore zaharrek ez zutela beti hiztunen mintzoa jaso. Duvoisinek ohar argigarri hau utzi zigun: "les basques disent *kobesa*, malgré les livres qui portent *konfesa*" (OEH-n). Aipu hori ahaztu gabe, sail hau ixteko, Z (-ü), L eta behe nafarrezko *kofesatu* eta *ifernu* aipatuko ditugu, euskalki horietako formarik zabalduenak (OEH). Aldaera horiek *nf* taldea soildua dute, baina beharbada biarnesak eragina izan zuen aldaketa horretan, zuzenean edo zeharka, erdara horrek *coubessá* (Lrq) eta *ibèr* (Lespy) baititu, latinezko *f* gaskoiez *b* bihurtu eta gero.⁴⁷⁵

21.8. Ozena + txistukaria

Gorago esan dugu ezen *n* eta *l* ondoan afrikatu / frikari aurkakotasuna neutralizatu egiten dela, baina dardarkariaren ondoren aurkakotasunak zutik dirauela. Hala, zubereraz eta eguzkialdeko beste euskalkietan (amikuzera, Zar. eta Err.) **rz* talde zaharra atxiki dute: Z *-tárzün*, Bp *huntarzün*, ap{h}eztarzün, *batarzün*, *biribiltarzün*, *xabütarzün*, *xuritarzün*; urzo, *urzüme* (egun *ürzo*, etab.). Bp *mertxede* maileguan ere 'ozena + txistukaria' multzoa ez da soildu (cf. mend. *mesede*). Bestalde, inoiz bokal baten galerak talde hau ekarri du: Bp *bürzagi*.

⁴⁷² FHV 230, 10. oh.: "El suletino ofrece algunos ejemplos de sonorización que faltan en roncalés y se deben probablemente a préstamo de otros dialectos: *denbó(r)a* 'tiempo' ya citado, *gáldü* 'perdido' (ronc. *galtu*), pero *béliü* 'venido', e incluso *álgar* 'mutuamente, uno a otro' (además de *alkebar*), donde *l* es secundaria y debida a disimilación [...]. Zubererak *algar* amikuzeratik edo BN-tik hartuko zuen, beharbada —cf. *elgar* Etxepare, Tartas, *CatLan* eta *AR*—, baina aspaldi: batetik, Belapeire, Maytie eta *OrhoiCant* lekuko zaharrek *algar* dutelako; bestetik, amikuzerazko eta BN-zko testu horietan bokalen disimilazioa izandako forma azaltzen delako. Aipa dezagun, azkenik, lapurterazko literaturan XIX. mendea arte *elkebar* dela nagusi. Ikus OEH.

⁴⁷³ *Charlemagne* pastoraletan ere grafia bertsuak ditugu: *çonbait*, *combait* (60). Antzinako idazkietan ez dugu aldakuntzaren adibiderik aurkitu (ikus gorago 3.8.4). *Edipa* pastoraletan ere ez dago *çoumat* edo *çoumait* bezalakorik, betiere *ço(u)mb-* eta *ço(u)nb-* ageri dira. Gaur *zumat*, *zumait* entzuten da (Peillon 1992: 262).

⁴⁷⁴ Dena den, XIX. mendean *comeni* dago *Heren-ordreco escu libria*-n (14). Zubererazko *setemer* (Gèze), *setemere* (*Her* 38) hitza ere aipatuko dugu ('iraila'), kontsonante taldea murriztua duelako; alabaina, gogoan izan biarnesak *se(p)teme* duela (Lespy). Hona beste adibide bat: Sohütako auzo baten izena, *A(r)ameltze* 'Les Arambeaux'; Larrasquetek 'aran + beltz + e' proposatu du.

⁴⁷⁵ Larrasquetek, bestalde, "konfirma [kófirmâ]" du; OEH-n ez da agertzen *n*-rik gabeko aldaerarik. Larrasquetena, hutsalgeita ote? Biarnesak *counfirma* du (PDOF).

Mitxelena-ren ustea da beharbada elkarketan sortu zela euskalkietako $r(t)z : st$ txandakatzea (FHV 18.14). Bikote horretan, bilakaera izandako forma dagokio zubererari ($*rtz > *rzt > *rst > st$): Bp *beste*, *bostetan ebün*, *bost*, *hamabost*, *ostegiün*, *ostirale*. Baina zubereraz (*h*)*arzara* usatzen da, eta erronkarieraz, aldiz, *astra*, aldaketa hori eta sinkopa izandako aldaera (Azkue); dena den, zubereretan *bastara* ere aurkitu dugu birritan: *CatOlo* 94/95 eta *CatOlo* 2 92. Azkenik, Mitxelena-k *Z erremestiatii* aipatu du.

Zahartzat jotzen ditugun hitzetan, 'ozena + txistukari bizkarkaria' taldea sarri ageri bada ere, bigarren osagaia apikaria duen multzoa, oso bakan. Aspaldiko neutralizazio baten antza hartu dio Mitxelena-k desoreka honi (FHV 365). *Her(t)si* da $r(t)s$ duten hitz horietako bat: Bp *bersi* izond.

21.9. Ozena + ozena

Morfema mugan $n + l$ elkartzean, sudurkaria galtzeko joera dago: Bp *bolacoetan*, *boula* —cf. *bon(e)laco*, *bon(e)la*—, *zela*, etab. *Arnegatii* maileguan, sinkopak *rn* taldea ekarri du, baina aldaketa erromantzean bertan gertatu bide zen: cf. biarn. (Lespy) *arnega* 'jurer, blasphemé'. Bp *mahatsano* hitzean *rn* desegin da (*CatLan* eta López *mahatsano*, apud *OEH*, *ano*); cf. L BN *arno*.

21.10. Hiru kontsonanteko taldeak

'Ozena + herskaria + ozena' multzoa bere horretan mantendu da hainbat mailegutuan: Bp *contre*, *encontrietaric*, *membro*, *imprimaçaliaz*, etab.

'Ozena + txistukaria + herskaria'. Aipatu berri dugun $*rtz > st$ aldakuntzak (21.8) salbuespen anitz izan ditu, bilakaera ez baita beti azken bururaino iritsi.⁴⁷⁶ Belapeirek eta Maytiek (57), esate baterako, *ehortzia* darabilte (*ehortz(i) + te*). Belapeireren *ehortztia*, berriz, ez da grafia fonologikoa, ezpada forma horren osaera erakutsi nahi duen idazkera. Aditz izen horretan, txistukari bizkarkaria ez da aldatu, ez du dardarkariaren apikaritasuna hartu. Larrasquetek, aitzitik, asimilazioa izandako *ehors-te* du (*ehorsle* ere bai). Maister eta *IganPr* lekukoek *igourste-* dute (*igurtz(i) + te*).⁴⁷⁷ Agerian dago azken horietan ere bilakaera ez dela bukaeraraino heldu, dardarkaria ez baita erori.

Noizean behin, sinkopak era horretako taldea sortu du: Bp (*ürrin*) *bonstatzoko*, *odolstatii* (instrumentala + *-tatii* loturaz ikus 21.4). Bestalde, zuberera zaharreko 'r + txistukaria + herskaria' taldeez mintzo zaigu Mitxelena:

En sul., al menos ant., hay ejemplos de grupos de tres consonantes cuando los demás dialectos tienen sibilante + oclusiva, sin que se pueda saber siempre si se

⁴⁷⁶ Mitxelena-ren hitzetan: "[...] ya hemos dicho (18.14) que la correspondencia $st : r(t)z$ debe explicarse por una interversión: $*rzt$ de donde $*rst$ y st . No obstante, son numerosos los casos en que no se ha llegado a este resultado, bien porque la sonante no desapareció (gracias a formas alternantes en que el segmento sonante + sibilante quedaba ante vocal) bien porque la sibilante no adquirió articulación apical, o también por acciones análogas" (FHV 367).

⁴⁷⁷ Maister [hanitx] *mesperetchu igoursten cielaric* (43); ikus 193 ere. *IganPr* [gaitzen] *kbiristi houn antgo igoursteco* (5). Hiru agerraldi horietan 'jasan, eraman' adiera du (Gèze *igourtzi* 'souffrir, supporter'). Gèzek, aldiz, *igourtze* aditz izena eman zuen.

trata de arcaísmos o de innovaciones: *arsto* ‘asno’, com. *asto*; *arska* ‘gamella, artesa, etc.’, com. *aska*; (*h*)*orsto* ‘hoja’, que debe ser un diminutivo de *orri* id. Cf. además sul. mod. *harzkü* ‘tejón’, en otros dialectos *azkoi(n)* (FHV 368).

Belapeirek *osto* du (I 142), eta Oihenarten neurritzetan dago *orsto* (apud Azkue). OEH-k dio *arsto* Zalgize, Oihenart eta Tartasek darabiltela. Hitz honentzat Azkuek (apud OEH) proposatu etimologia —(*h*)*artz* + *-to* atzizki txikigarria— indartzen du **rzt* > **rst* > *st* bilakabideak; ikus, dena dela, DEV. Zalgizek usatu zuen *arska* eta Pouvrearen hiztegian ere agertzen da, Oihenart aipatzen duela; Mitxelenaren aburuz, dardarkaria etimologikoa izan daiteke (ikus OEH eta DEV). Horrenbestez, zubereraz idatzi ez duten hiru zuberotarrenak dira halako formak. Gèzek eta Larrasquetek *osto*, *asto* eta *aska* bildu dituzte.

Mitxelenak aipatutako *harzku*, bestalde, Azkueren (*Sc*) eta Casenaveren hiztegiatan azaltzen da, baina Gèzek, Larrasquetek eta Lafonek *harzku* bildu zuten (Lrq -*ñ*, Lafon -*ú*: ikus gorago 21. oh.). Sail hau bukatzeko, Bp *supersticione* eta *supersticios* grafiak ekarriko ditugu hona, kontsonante multzo hau dutelako.

‘Txistukaria + herskaria + ozena’ duten maileguetan, anaptixia izan da sarritan: Bp *izkiribatü*, *izkiribazaliak*, *izkiribien* (baina *eskritüra*), *maiaüstüriügoa*. Belapeirek *bostna*, *bost garren* idatzi zuen,⁴⁷⁸ baina Lrq *bosna* eta *bosgerren* izango dira hiztunen ebakera arruntak.

22. Ondorioak

1. Zubereraren sistema fonologikoan bokal mota berri bat —aurrekoa eta biribildua— sartu zuen aldaketa txoil gauzatuta dago Belapeireren denboran; *u-ü* > *ü-ü* asimilazioa ere bai (*büriü*). Gainera, sail honetan, homogeneotasun handi samarra hauteman dugu idazle horren grafiak eta Gèzeren eta Larrasqueten hiztegiatiko hitzak alderatuta. Alabaina —espero izatekoa ere bazen— badaude desberdintasunak euskalkiaren barrenean: *urzo* / *ürzo*, *huts* / *hüts*, *itxura* / *ütüüra* / *itxiüra*. Izan ere, Belapeireren liburuko *ourço*, *ourçume*, *ourchapal* eta *houx* grafia erregularrek [u] ahoskera seinatzen dute, ingurune fonologikoak ez-ohikoak diren arren: *_rz*, *_rx* eta *_ts*. Belapeireren *itchoüra* grafia *itxura* irakurtzeko zen; *-üüra* atzizkiko hitzen saileko salbuespena da hori katixima honen baitan; agi denez, ingurunea nagusitu da adibide horretan, inguruneak agindu du (dardarkari bakunaren aurrean eskuarki *u* dago).

2. *o* > *u* itxiera dela eta, Belapeirek gehienez *o* paratu zuen (*noun*, *houla*, *ihour*, *mouxtia*, *moulde* edo *hala noula* bezalako adibide bakanak gorabehera), beharbada biarresen, lapurtarren edo baxenabartarren grafiei jarraikiz, baina gaude haren idazkerak gaurko sinkroniaren antzeko hizkuntz egoera estaltzen duela: alde batetik, ingurunerik oparoenean, *n* aurrean, izkiriatazailak berariaz ezarri du *o* (*houla* / *houla*, *presoner* / *presoubat*) eta, bestetik, *bolbar*, *borhau* grafiek salatzen digute moldaketak egin dituela. Gainera, XVII eta XVIII. mendeetan zubereraz idazten dutenetarik —Egiategi bere-

⁴⁷⁸ Cf. Azkue, s.v. *boskarren*: “Muchos hay que se esfuerzan en pronunciar, sobre todo en escribir, *bostgarren*, porque saben cuáles son los componentes [...]. El pueblo, que no sabe de reglas, pero que las hace, pronuncia generalmente *boskarren*, *boskerren*, en algunos pueblos *bosgarren*, *bosgerren*; jamás pronuncia *bostgarren*”.

zia kenduta— bera da *ibor* edo *-os* idatzi duen bakarra, eta *-ñ* azentuduna irudikatze-ko hiru bide ditu: *-o*, *-ou*, *-on*.

Jarraian, testu zahar luzeetan ele batzuk nola eman zituzten erakutsiko dugu taula baten bidez.⁴⁷⁹ Agerian dago lehen testuetan hersketa adierazteko ohitura azkartuz joan zela apurka-apurka. *Jean de Paris*, *Imitacionia* eta *IganPr* idazkietan itxiera ia beti jaso zen, baina ondoren Resseguek —denetan zalantzatienak— eta Mercyk gibelera egin zuten, nolabait.

	uhure, uhuratü	nun	nur, nurk, nuren	nuiç	zuñ	zunbat	zunbait	hun-	hun	hunki 'ukitu'	ezkuntü
<i>Pronus</i>	—		—		—	—		—	—		—
<i>Belapeire</i>	—	(+)—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>CatOlo</i> ⁴⁸⁰	—	(+)—	(+)—	—	—	—	—	(+)—	(+)—	—	—
<i>OthoiCant</i>	+	+ (—)	+	—	—	—		+ (—)	+ (—)	—	—
<i>Jean de P.</i>	+	+	+	481	+		+	+	+	+	+
<i>Maister</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
<i>IganPr</i>	+	+			+	+	+	+ (—)	+	+	+
<i>Ressegue</i>	+ — 482	+ —		(+)—	(+)—	—	(+)—	(+)—	+ —	—	
<i>Mercy</i>	+	+	+	—	—	—	—	+ —	+	—	

Ingurunerik indartsuenean ere aldaketa ez da erabatekoa izan: *boronhate*, *boronte*, *onddo*. Bestalde, sudurkari aurre honetan badira diferentziak zubereraren baitan: *gizon* / *gizun*, *onduan* / *unduan*, *ondoramen* / *undoramen*, *kon(t)solatü* / *kun(t)solatü*, *Jondane* / *Jundane*; baita beste inguruneetan ere: *amorekati(k)* / *amurekati(k)*, *amorio* / *amodio* / *amurio*, *a(u)moina* / *amuina*; egia esan, ez dakigu aztergai dugun garaian hizkeraren batean *a(u)moina* ahoskatzen ote zen, zeren itxiera oro har aintzat hartzen ez duten idazkietan baitago aldaera hori.

Anitz maileguk du bokal itxia (*kuntre*, *nuble*, *kuntent*, *presuna*, *kunpaña*, *kbuntatü*...), baina <o> paratu dute XVII. eta XVIII. mendeetako idazle gehienek; frantsesetik itzuli zutenek, esan beharrik ez, sorburuak bultzaturik. *Jean de Paris* pastorala eta *Maisterren Imitacionia* dira hainbatetan <ou> dakartenak.

3. Bigarren silabako *i* eta *u* bokalek eraginda, lehen silaban Erdiko bokalek izandako itxierak ez du, dirudienek, indar handirik izan zubereraz (*ebili*, *egürüki*), baina, nolabait ere, bestetan oso gutxitan azaltzen diren forma bilakatuak ditu Belapeirek: *ibili*, *ügürüki*. *Ibi* eta *ibiki* ere aipatuko ditugu, nahiz eta bi horietan ez den hain ziurra asimilazio hau gertatu izana.

4. Bokal berriak gertarazitako *i-ü* > *ü-ü* asimilazioa, bestalde, erregularra da Belapeireren mintzairan. Ezaugarri honetan ere atzeman ditugu desberdintasun apur

⁴⁷⁹ Hona ikurren balioa: + itxieradun forma; — itxierarik gabeko forma; + — batzuetan itxieraduna, besteetan itxierarik gabekoa; + (—) gehienetan itxieraduna; (+) — gehienetan itxierarik gabekoa.

⁴⁸⁰ Emaizta berak lortu ditugu *CatOlo2* idazkian ere.

⁴⁸¹ Pastoral honetan *nouizpait* aurkitu dugu behin.

⁴⁸² Egia esan, Resseguek *obour*- eta *oubour*-darabiltza (*obor*- ez).

batzuk —*ütxiura* / *itxiura*, *iingürü* / *ingürü*, *libürü* / *lib(ü)rü*—, baina aldaeren banaketa ez da garbia: Belapeirek, esaterako, *iingürüne* eta *libürü* darabiltza.

5. Diptongoen sailean, Mitxelenak **au* > *ai* bilakabideaz esanak zuzentzat jo ditugu, eta **eu* diptongoaren askotariko emaitzen berri eman dugu: *ei* (*eitzi*), *eii* eta *eu*. Badira zubereraz ahoskera bat baino gehiago (*deüs*, *deus*), nahiz eta grafia hori ez islatu. Izkribu zaharretan *ützi* eta *eitzi* topatu ditugu, hau da, zubereran azken men-deotan nagusitu den forma —*utzi* orokorraren pare-parekoa— eta Zuberera-Erronkarietako aldaera berezia.

Euskal hizkeren arteko *ei* : *ai* txandakatze jorian zubererak zenbaitetan lehen aldaera du (*gei*), baina bazter euskalki horren barruan ere badira bitasunak: *bait-* / *beit-*, *baitban* / *beitban*, *baizi(k)* / *beizi(k)*, *saintü* / *se(i)ntü*, *bilai(n)zi* / *bileizi*, *ükhaite* / *ükheite*, *igaraite* / *igareite*. Ez dakigu XVII. mendean *bait-* hori hiztun zuberotarrek halaxe esaten zuten ala aldameneko literatur euskalkietatik hartutako forma idatzi soila den.

6. Belapeirek islatu du, bai, *e* + *a* → *ia*. Katixima honetako grafia banaka batzuek eta beste lekukoetako hainbatek erakusten duten legez, *ua*, *ue* hersketak herri hizkeran arruntak izango ziren, Belapeirek <oa, oe> idatziagatik. Autoreak moldaketak egin dituela salatzen du hiato baten idazkerak (*arraçoa*, *sasöetan*). Beste aldakuntza bat, haatik, jaso egin zuen (*iü* + *a*, *e* → *ia*, *ie*), eta bilakabide horren tarteko urratsaren erakusgarri bakarra du: *suya*; baina *die*, ez *duye*; azken hau beste testu batzuetan azaltzen da, tarteka-tarteka.

7. Zuberera zaharrea badira sinkopa gutxi batzuk, geroagoko testuetan desagertuko direnak. *Pronus* idazkiak, Belapeirek, Maytiak eta Maisterrek *celietrat* gisako etsenpluak dituzte, *ifernietarat* gisakoekin batean. Belapeireren idazlanean *-etrano* ageri zaigu (cf. Intxauspe *-etarano*). Testu zaharretan hedatuta daude *hara drano* eta horren tankerakoak; baita *odolstatü* bezalakoak ere.

8. Aztertu ditugun testuetan, ozenen arloan, *i* silabagileak ez du asimilazio bustidurarik eragiten. Bokalerdiak, ordea, bai. Bokalaurrea ingurune nahiko oparoa da (*artçagna*, *çoñec*; *uztailla*, *edergaillu*), baina badira salbuespenak: *amoina*; Bp *irailiz*, beste lekuko batzuetan *iralli*; gainera, asimilazioak ezin du morfema muga gainditu (*bainaiçu*; *beiliro*, *erhaile*, *egoiliar*).

Sudurkariak denaz bezainbatean, hitz azkenean, Belapeirek *artçain* eta horren gisa-koak eman zituen (palatala irudikatzen duen <-in> grafia frantsesari jarraikiz?), baina asimilazioa erabat erregularra da honako testu eta hiztegi hauetan: Maister, *IganPr*, *Gèze* eta *Lrq*. Kontsonante aurrean ere, Belapeirek *in* izkiriatu zuen. Ingurune horretan bi aukera izan dira zubereraz. Alde batetik, Intxauspek XIX. mendean ez zuen palatalik entzuten, eta XX.ean ipar-ekialdean ez zegoen asimilaziorik, hasperenaren aurrean izan ezik (*Lrq éñbe*). Beste alde batetik, Maisterren idazkian, *IganPr* liburuñoan, *Gèzeren* hiztegian eta XX. mendeko Basabürtüan asimilazio dago, salbuespen jakin batzuetan izan ezik (*aingürü*). Nahiz eta palatalik ez entzun, Intxauspek *oubouñkeriez* idazten zuen, hiztunek *oubouñ*, *oubouña* esaten zutelako. Irizpide ortografiko hori kontuan izan ote zuen *Gèzek* bere hiztegian? Eta idazleren batek? Aipa dezagun, azkenik, Maytiak bustiduradunak eta bustiduragabeak dituela kontsonanteen aitzinean (hitz hondarrean bezala). Albokoaren adibide gutxiegi ditugu ondorio sendoak idokitzeko, baina *Gèzeren irall*, *irallte* formek erakusten dute asimilazioa gertatzen ahal dela.

Belapeireren mintzamoldean txistukariak ez dira gehienean asimilazior bustitzen. Zubereraz badira bustiduradun aldaera gutxi batzuk, baina gehienak beste euskal-

kietan oso zabaldua dauden horietakoak dira. Belapeirek beharbada uko egin zion hitz batzuen palatala adierazteari (*issouri, adiskide, hanitz...*); zenbaitetan <is> grafiak txitxikaria irudikatzen du agian: Bp *gaistoac, eiskerreco* (cf. *bideiscaz, adaisca* grafiak).

Mailegarutako palatala dute zubererazko ele askok:⁴⁸³ *zeñü, zeñbatü; ürgüllü; mere-xi, katexima; bortxa, esparan(t)xa...* Anitzetan kontsonante bustia biarnesetik hartu dela dirudi: Z *geñbatü, konsellü, mirall, triballü, dallatü, holla...* Garai batean aldaera adierazgarria izandakoa oinarritzko forma bihurtu da hainbatetan (*llabür, hüllan*). Belapeirek *labur* eta *hurren* erabili zituen, baina ondorean bestelakoak gailendu dira: *llabür* —Maisterren izkributik aitzina— eta *hüllan, hüllen* —Maytieren katiximatik aurrera—. Belapeirek *-xka* atzizki txikigarria <isca> idatzi zuen. Txikitasunari eta zehaztasunari estekaturiko atzizki bat ere badarabil: *-xe* (*orduchiari*).

Gure corpuseko testuek —Maisterren idazkia kenduta— *tch-* oso gutxi dituzte, lekuko berriagoekin alderatuta. Hitz batzuetan (*chipi, chercatu, chispiltu...*) <ch-> grafiaren azpian /tʃ/ egon litekeela pentsatzera eroan gaitu horrek. Lapurterak eta behe nafarrerak /ʃ/ besterik ez dute hitz hastean (*FHV* 190), eta, beraz, euskalki horietako testuetan *ch-* ikusiko zuten zuberotarrek. Bestalde, gaztelaniaren <ch>, afrikatua, Ipar Euskal Herrian agertzen da inoiz; alabaina, bokal artean zuberotarrek ederki bereizten badituzte afrikatua eta frikaria, zergatik ez egin beste horrenbeste hasieran? Egia esan, ele horiek —hizkera batzuetan, behintzat— frikaria zutela uste izatea da errazena; hori, azalbiderik egiantzekoena.

9. Hasperenaren esparruan *hun, buñ* 'oina', *bur, hürrün, aize, aragi* eta *ogen* dira zubereraren aldaerak, eta euskalki horren lekuko leial eta zintzoa da Belapeire, nahiz eta beti *manatu* eman, ausaz Iparraldeko beste bi euskalkietako autoreei jarraikiz. Badira, noski, bitasunak euskalkiaren barrenean: (*b*)*arzara*, (*b*)*aidürü*, (*b*)*üskara*. Elkarketan, bigarren osagaiaren hasieran hasperena sortu zen lehen osagaiak silaba bakarra zeukanean: Bp *onbetsi, gaiberdi, sinbetsi, anbartio, larboti*. Lehen aspirazioa erori zaie, konparazio baterako, *ilherri* eta *aurhide* hitzei; bestalde, *bilebete* (cf. *bethe*) eta *hamirour* ditugu. Belapeiregan bigarren pertsona singularrak ez du hasperenik adizki soiletan —*batheyatcen ait*—, baina aurritzia erantsiz gero, ordea, bai —*bici babiz*—, eta gertakari bertsua kausitu dugu beste testu batzuetan, non adizkiek *ba-* edo *be(it)-* hartutakoan hasperena azaltzen den. *Ez* partikularen ostean, *ez içala* ohikoa da idatzi zaharretan, baina baita *eh-* ere (*ehadila joan*).

10. Dardarkariaren ondoren ez dago txistukariaren neutralizaziorik: frikari / afrikatu aurkakotasuna kausitu dugu, esaterako, Belapeireren katiximan, *Pronus* otoitz liburuan, Gèzeren hiztegian eta Larrasquetenean. Ingurune horretan, *bada*, berezko frikariak eta berezko afrikatuek beti bat irauten dute: Bp *artçain* ('art + zain'), *bartcen, hartçaz* (-tzaz atzizkia); *persona, bortçaz*.

L eta *n* ozenen ondoan, aldiz, emaitzak ez dira horren garbiak, ezta hurrik eman ere. Horregatik, datuak argiago ikustearren, bi taulatan ezarriko dugu XVII. eta XVIII. mendeetako lekukoetan jasotakoa. Kolore grisez nabarmenduko ditugu jatorritzko frikaria edo jatorritzko afrikatua aldatua duten formak.

⁴⁸³ Gauza jakina da latinak ez zuela ia palatalik eta erromantzeak sortu zirenean kontsonante bustiak ikaragarri ugaltu zirela.

	Aditz izenak		Atzizkiak		Hitz zaharrak	
	Frikaria	Afrikatua	Frikaria	Afrikatua	Frikaria	Afrikatua
Pronus	ɲ	-	gubelçaiac		ençun	
Belapeire	ɲ	1 n, 1 l	gubelçaiac burrençbé; abelçain		ençun, miñça, onci; onsa; belçez, daviłça	
CatOlo	ɲ	10 n, 25 l	gubelçaiac		anço, miñçate, onci; onsa	belçbat
OtboiCant	ɲ	4 n, 6 l	gubelçaiac beranche, lebenche	batentçat; çointçaz	ençun, miñço, onci, baninz, beiniñçate; onsa	
Jean de P.	ɲ	-	gubelçaiac bebenche		ençun, miñça, gorainci, beiniñçate, miñçalaric; ousna; belçez	
Maister	ɲ	+		gubelçaiac gubelçaiac gubelçaiac	belçouriric	ençun, miñçateen; ousna, eraunzier; belçouriric
IganPr	ɲ	+				anço, ençun
Ressegue	ɲ	-	gubelçaiac dubulçagnac	gubelçaiac laguntçale	ençun, miñçatu, onci; onsa	
Mercy	ɲ	3 n, 3 l	gubelçaiac	çointçaz	ençuten, miñça; onsa	
CatOlo c.1790	ɲ	1 n, 11 l	gubelçaiac		anço, ençun, miñçatu, onciac; onsa	ousna

Maileguak

	Frikaria	Afrikatua
Pronus	conceuitu, penitencia, Poncio; pensamentu; falsu; gubelçaiac	
Belapeire	alaguerancia, conceuitu, obediencia, penitencia; conseilu, consolatu, pensamentu; inçensate; falsu; gubelçaiac	
CatOlo	esparança, pacencia, penitencia; conservatu, offensate, pphensamentu; falsu	
OtboiCant	esparança, pacencia, penitencia, presencia, principal; amens, conservatu, consolacione, offensatu, pensamentu; falsu; gubelçaiac	gubelçaiac
Jean de P.	abançatu, allianza, pouiçañça, presencia; amens, conseilu, conserbatu, consolate, offensatu, pphensamentu; gubelçaiac	espairantcha
Maister	atencione, francesca, intencione; consellu, consolacione, offensate, pphensamentu; falsu...	gubelçaiac esparantcha, confidantcha, usantcha; alitçate...
IganPr	concebitu, penitencia, Poncio, prince, principal; consolacione, pphensamentu; falsu	gubelçaiac arinmentcha, esparantcha.
Ressegue	borogañça, dança, esparança, Frances, penitencia, principal; conseilu, onsolagarry; gubelçaiac	
Mercy	borogañça, confidança, esparança, Frances, penitencia; conseilu, consolacione, mensen, offensate, pphensatu; gubelçaiac	gubelçaiac
CatOlo c.1790	dança, esparança, esperança, frances, penitencia; conseilu, consolacione, offensatu, pphensamentu; falsu	gubelçaiac

Aise ikus daitekeenez, lehen testuan ez dago afrikaturik eta segidako idazkietan afrikatadun forma gutxi daude: Belapeiregan bi aditz izen; Maytiegan hainbat aditz izen eta *beltz bat*; *OthoiCant* lekukoan aditz izen batzuk, *batentçat*, *çointçaz* eta afrikazioa izaniko bi mailegu (*lantça*, *penitencia*); pastorelean *espairantcha*. Hurrengo lekukoak —Maister eta *IganPr*— apartekoak ziren *o > u* itxieraren sailean eta apartekoak dira hemen ere: horietan, mailegu batzuek eta aditz izen batek edo bestek dute frikaria; gainera, mailegu askok erakusten dute afrikatuen aldeko neutralizazioa. Azken hiru testuetan, aldiz, bakanak dira afrikatuak.

Badirudi zenbait lekukotan —bereziki *OthoiCant*, Ressegue, Mercy eta 1790 inguruko katiximan— idazkera eta ebakera ez dabiltzala beti elkarrekin; izan ere, testu berean grafia batzuek frikarirako neutralizazioa iradokitzen dute eta beste batzuek, ordea, afrikaturakoa. Otoitzen eta abestien liburuan, esaterako, alde batetik frikaridun aditz izenak, *adinsu*, *confidencha* eta *alchatcen* daude, eta bestetik, *lantça* eta *penitencia*. Maisterren itzulpenak eta XVIII. mendeko pronok ikusarazten digute neutralizazioak afrikatua ezarri zuela mailegu frankotan, hizkera batzuetan behinik behin. Alabaina, ez dakigu Belapeireren mintzairan bazegoen ala ez zegoen frikaria ezartzen zuen neutralizazioa; auskalo *enzün* ala *entzün* ahoskatzen zuten. Agian *nc*, *ns*, *lc*, eta abar idaztea usadio ortografiko errota eta hedatu bat baizik ez zen. Horrenbestez, auzi korapilatsu hau askatzen saiatzeko, baitezpadakoa dugu lehengo grafien eta oraingo ahoskeren ezaguerara barna eta sakona erdiestea.

Lehen azteraldi honek agerian utzi du XIX.ean afrikatuaren grafia ohikoa dela, nahiz eta mende hasieran frikari harrigarriak agertu (*Xarlem -anča*, Etxahunen aditz izenetako *-nc-* eta *-lc-*) afrikazioa izandako maileguen ondoan (*Xarlem falxu*, Etxahun *anxia*). Barkoxeko olerkariak oraino frikaria darabil gehienbat. Baina mendearen bigarren erdian, frikaridun oso gutxi daude *Ciberouco Guthuna* testuan (*consolacionen*) eta Intxauspek itzuli Ebanjelioan (*zabizánac*; *counsolátu*, *counselliaz*). *Heren-ordreco escu libria*-n *dabilçanac* forman eta hainbat mailegutuan aurkitu dugu frikaria. Gèzeren hiztegian, hitz zaharrek afrikatua dute gehienez, bestelako batzuk ere badiren arren (*oibanzañ*, *barazcalzale* eta), eta maileguak bitarikoak dira. Larrasqueten hiztegian afrikatua da erabat nagusi: adibide bakartuak dira *abelzañ*, *kunsellatü* eta *fälsü*; lehen adibide hori ez da erabat ziurra, aldamenen ez duelako transkripziorik; beste bi mailegu horiek, berriz, bai, alboan duten transkripzioari esker. Hortaz, badira bitasunak zubereraz, zenbait idazlek *kuntsellatü*⁴⁸⁴ edo *fälsü*⁴⁸⁵ dute eta.

Begien bistan dago azterketa honetan bi behaztopa harri ditugula. Batetik, erromantzeen eraginpeko grafia etimologikoak: euskal idazleei kostatu egin zitzaizkien eruditik aldentzea eta, beraz, *penitencia*, *phensatu*, *prince* eta horien tankerakoak ez dira

⁴⁸⁴ Gogora Gèzek bitariko idazkera duela: *coun(t)sellatu*, *coun(t)sellu*. OEH-k afrikatadun batzuk bildu ditu, bai aditzaren adibideak (*CarS*) bai izenarenak (*UskLiB*, *CarS*), baina aipaturako bi testu horietan frikaridun aldaera ere ageri da.

⁴⁸⁵ *Xarlem*, *Ciberouco Guthuna*, Ip (*Apoc* 21 8 eta *Mt*) eta Gèze. OEH-k dio hitz honek erabilera zabala izan duela zuberera idatzian; aspaldi, *Pronus* liburuñoan, ageri da jada *falsu*. Iparraldean, *falso* eta *falsu* dira zeharo nagusi XVIII. mendearen amaiera bitarte; XIX.etik aitzina, aldiz, afrikatadun aldaerak dira ugariak; halere, *falsu* dute Etxahunek, Archuk eta *CatLuz* izkribuak (OEH).

ahoskera baten lekuko seguruak.⁴⁸⁶ Bestetik, hitz eratorrien osaera erakutsi nahi duten grafiak ere badira, inondik ere: *lagunzale* eta horren gisakoetan, agian atzizkiaren jatorrizko itxurari eutsi nahi zaio; *jîn cira* bezalako sandhietan nekez aurkituko dugu afrikatua, nahiz eta, beharbada, [ts] izan gauzatze fonetikoa.

11. Belapeireren -VsV- adibideek bat egiten dute beste testu batzuetako grafiekin eta Larrasquetek hiztegian adierazitako *s* ahostunekin: *miseri(c)ordia*, *erresumaz*, *presoubat*, *sasoac*, *arrosarioaz*, *musica*, *guisa*, *arrosa*, *usatu*... Txandakatze grafikoa izango da Bp *paradussia* / *paradusia*, eta hitzak ahoskabea izango zuen. Katixima honetako grafiek, bestalde, erakusten dute hondarreko -s frikariari bokala erantsitakoan gertatzen zen ahostuntzea: *Jesusen*, *Herodesen*; *desakitcen*; *deüsec*; -us atzizkiaren kasuan ere bai: *supersticiosac*, *gloriosac*. Sail honetan ere, lekukoak ez datoz beti bat: zaharrek, esaterako, *co(n)fessatu* dute, baina berri batzuek ahostuna ematen diote aditz horri. Bizkarkari ahostunaren adibideak gutxi dira (*Nazaret*, *plazerac*), eta fonema hau apikaria baino urriagoa da, baina —hura ez bezala— hitz hastean agertzen ahal da: Bp *Zacaria*, Lrq *zaparta*, *zarta*. Etorkizko *z* ahostuna atxiki duten maileguak dirateke *plaZer* eta *arraZu*. Bada, buruenik, bitasun bat edo beste, hala nola *medeci* / *bedeZi*.

12. Dardarkari bakuna erori da, dirudienez, *bere burian* sintagman; -*iaen* > -*ian* erako kontrakzioak arruntak izango dira pastoraletan eta zuberera mintzatuan, baina —oker ari ez bagara— ez dago beste halakorik katixima honetan. Bp *errori* eta *erroriren*, bestalde, dardarkarien saileko nahastearen erakusgarriak izaten ahal dira, edo, besterik gabe, hutsak. N-N-N erako laguntzaileetan —*de(r)icu*— aspaldikoa da galearra: Maytiak baditu dardarkaririk gabeko adizkiak, eta *IganPr* lekukoak jaso duen mintzamoldean erabat erorita dago kontsonante hori. Zubererazko literaturan *ezari* eta *ezarri* azaltzen dira eta, jatorrizko forma zein den ez dakigun arren, kontsonante aurreko neutralizazioak izan du, noski, eragina bi horien banaketan, *segurra* (Mercy) tankerakoan agerpenean izan duen legez (cf. *segürki*, *segür*). Belapeirerenean ez dago -*r* indartua duen mailegurik (*erretorac*, *seguric*, *plazerac*). Idazle honek ia beti bokal protetikoa ezarri du, sarri askotan *e-*, baina ugariak dira *arra-* eta *arro-* hastapenak ere. Horrela, *arras* darabil beti, behin ere ez *erras*, zubereraren forma berekia. Zenbait hitzetan protesia erromantzetik hartua izan daiteke (*arroka*), gaskoiak eta aragoiera zaharrak *arr-* dute eta.

13. Kontsonante taldea atxiki du Belapeirek zenbaitetan: *doctor*, *adventu* (behin), *devotki*, *Baprista*, *benediccion* (maiz), *leccioniaren*. Baina taldea murriztu egin da besteotan: *erretor*, *adventu* (maiz), *Batista*, *benediccion* (behin), *satisfacionia*. Idazle honek *predicu* eta *christiac* idatzi arren, literatur zubereran *pheredikü* eta *khiristi* dira aldaera hedatu eta errotuak. Instrumentalari -*tati* lotzen zaionean, -*statü* da emaitza (*saristatiü*). Zuberera, erronkaria baino ahulagoa izan da ‘ozena + herskari ahoskabea’ multzoari eusteko orduan, eta beste euskalki batzuetatik hartu zituen beharbada

⁴⁸⁶ Belapeiregan eta beste testu batzuetan agertu zaizkigun mailegu batzuen forma frantsesak bildu ditugu Bossueten katiximan (1687): *abondance*, *alliance*, *différence*, *espérance*, *expérience*, *ignorance*, *intelligence*, *ordonnance*, *patience*, *pénitence*, *prudence*, *puissance*; *annoncer*, *Circocision*, *encens*, *France*, *lance*, *principal*; *Conseils*.

ahostundun hauek: *Z denbora* (testu zaharretan *t(h)enpora*), *sendotii*,⁴⁸⁷ *alde* (eta *altbe*), *bildii*, *galdii*, *saldii*, *algar* —*alkbar* ere agertzen da, baina gutxiagotan—. Zubereraz *rz zaharrak ez du aldaketarik izan (*-tarziin*), baina *rtz, aldiz, *st* bihurtu da (*beste*, *bost*) bilakabide luzexko baten ondorenean; bilakaera horretan emaitza desberdinak izan dira inoiz: (*h*)*arzara* / *bastara*, *ehorzta* / *ehorste*, *igurtze* / *igurste*.

Bibliografia

- Agirre Sarasola, P., 1997, *Athanase Belapeire: Catechima laburra (1696). Autorearen garaia, nortasuna eta idazlanak. Grafiak eta fonologia. Edizio kritikoa eta hiztegia*, EHUko doktore-tesi argitaragabea, Gasteiz.
- , 1998a, “Pronus singulis diebus Dominicis clarè & distinctè immediatè post Euangelium populo legendus”, *ASJU* 32:1, 1-46.
- , 1998b, “Belapeirez”, *ASJU* 32:2, 313-64.
- , 2001, “Belapeireren grafiak”, *ASJU* 35:1, 299-361.
- , 2002, “Belapeireren lexikoaz”, *ASJU* 36: 1 (inprimatzen).
- Agud, M. eta A. Tovar, 1988-, “Materiales para un Diccionario Etimológico de la Lengua Vasca”, *ASJU* 22:1 eta ondorengo liburukiak.
- Altuna, P., 1987, *Juan de Tartas. Onsa hilceco bidia-ren bi lehen kapituluak hurbil saio gisa*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- , ik. Etxepare.
- Altzibar, X., 1992, *Bizkaierazko idazle klasikoak. Mogeldarrak, Astarloatarrak, Frai Bartolome: Nortasuna, Idazlanak, Grafiak*, Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbo.
- Arbelaz, J.J., 1978, *Las etimologías vascas en la obra de Luis Michelena*, Librería Técnicas de Difusión, Tolosa.
- Archu, J.B., 1888, *Ruib-en libria. Salomounen Kantiken Kantika (basque souletin)* [Jonasen libria ere badakar], Baiona.
- , 1990 [1848], *La Fontainaren alegia berbeziak*, R. Gómez (arg.), Euskal Editoreen Elkarte, Oiartzun.
- Arzamendi, J. eta M. Azkarate, 1983, “Léxico de los Refranes de B. de Zalgiz”, *ASJU* 17, 267-327.
- Azkarate, M., 1990, *Hitz elkartuak euskaraz*, Deustuko Unibertsitatea, Donostia.
- Azkue, R.M., 1969² [1905-1906], *Diccionario vasco-español-francés*, 2 liburuki, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo.
- Baiounako Diozesako Katichima* [azalean]. *Katichima Frantziako Diozesentako eginik dena eta Mre Edmond Vansteenberghe Baiounako, Lezkarreko eta Oloroueko Jaun Apezkupiak Baiounako Diozesarentako ager-erazi diana* [barrenean], 1942, Maison Mame, Tours.
- Beaulieux, Ch., “La graphie”, in F. Brunot, *Histoire de la langue français...*, I, 501-51.
- Bela, J. = TAV 183-87.
- Belapeire, A., 1696, *Catechima laburra eta Jesus-Christ Goure ginco jaunaren eçagutcia, Salvatu içateco {...}*, Jérôme Dupoux, Paue.
- , ik. Davant.

⁴⁸⁷ OEH-ren XIV. liburukia argitaratu dute, eta han (s.v. *sendo*) aipatzen da zubereraz *sendo* dela nagusi, *senbo* gutxiagotan azaltzen dela. Bestalde, *sendotii* —eta *sendo*, hau ere partizipio gisa— darabiltzate beti zuberotarrek; erronkieraz, aldiz, *sontotu* dute Hualdek eta Mendigatzak, nahiz eta, bestalde, Isaban *sendotu* usatu izan den (ikus OEH, *sendotu*).

- Biedermann-Pasques, L., 1992, *Les grands courants orthographiques au XVIIe siècle et la formation de l'orthographe moderne. Impacts matériels, interférences phoniques, théories et pratiques (1606-1736)*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Bilbao, G., 1991, "Edipa pastoral: edizio arazo eta ebazpide batzuk", in J. Lakarra eta I. Ruiz Arzalluz (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, ASJU-ren gehigarriak 14, 505-26.
- Bonaparte, L.L., 1869, *Le verbe basque en tableaux*, Londres [= *Opera Omnia Vasconice*, I, Euskaltzaindia, Bilbo, 1991, 175-442].
- Bossuet, J.-B., 1687, *Catéchisme du Diocèse de Meaux. Par le commandement de Monseigneur l'Illustrissime & Révérendissime Jacques Benigne Bossuet Evêque de Meaux (...)*, Sebastien Mabre-Cramoisy, Paris. BN, D 28524. Edizio berekoa da BN, D 28525 (izenburu orrialdea dute desberdina, Pariseko inprimatzaileaz gain honako hau aipatzen baita: "Et à Meaux, chez Veuve de Claude Charles").
- Brun, A., 1973 [1923], *Recherches historiques sur l'Introduction du français dans les Provinces du Midi*, Slatkine Reprints, Geneva.
- Brunot, F., 1966 [1905], *Histoire de la langue française des origines à nos jours*, 13 liburuki, Armand Colin, Paris, ed. berria G. Antoine, G. Gougenheim eta R.L. Wagnerren zuzendaritzapean.
- Burney, P., 1970 [1955], *L'orthographe*, coll. Que sais-je?, PUF, Paris.
- Bynon, T., 1981 [1977], *Lingüística histórica*, J.L. Melenaren gaztelaniazko itzulpena (Biblioteca románica hispánica. Estudios y ensayos, 314), Gredos, Madril.
- Camino, I., 1997, *Aezkoako euskararen azterketa dialektologikoa*, Nafarroako Gobernu, Lasarte-Oria.
- Casenave-Harigile, J., 1989, *Hiztegia Français-Eüskara Züberotar eüskalkitik abiatzez*, Hitzak, Ozaze.
- , 1989, *Zumalakarregi trajeria*, BOAN, Zumalakarregi Elkartea, Bilbo.
- , 1992, *Santa Kruz güdüleri pastoral*, Imprim. des Gaves, Denguin.
- , 1993, *Hiztegia II. Eüskara-Français Xiberotar eüskalkitik abiatzez* [Bigerren zatia, *Xiberotar Aditza*], Hitzak, Ozaze.
- Catach, N., 1968, *L'Orthographe française à l'époque de la Renaissance (Auteurs - Imprimeurs - Ateliers d'imprimerie)*, Librairie Droz, Geneva.
- , 1993 [1978], *L'orthographe*, coll. Que sais-je?, 685, PUF, Paris.
- Catechima Oloroeco diocezaren cerbutchuco ecinago Illustré eta oboragarry Messire Joseph de Revol hanco apezcupiaren manuz eguina. Eta çuberoa herrico uscaldunen amorecatic uscarala utçulia Messire Jacques de Maytie Oloroeco Calongiaz eta hanco Vicari Generalaz*, Jérôme Dupoux, [Paue], 1706.
- Catechisma Oloroeco diocesaren cerbutchuco Joseph de Revol hanco Apphezcupiaz eguina, emendatia eta berris imprimatia François de Revol Oloroeco Apphezcupiaren manuz*, Jean Dupoux, Paue, 1770 [= *CatOlo2*; lehen ed. 1743 ingurukoa da, baina guk Vinson 44.c.d ed. darabilgu].
- Catichima edo Fedia Laburki, Paul-Thérèse-David d'Astros, Bayounaco Jaun Apphezcupiac imprima eracic (...)*, Lasserre, Baiona, c. 1860.
- Chaho, A., 1855, *Dictionnaire basque, français, espagnol et latin, d'après les meilleurs auteurs classiques et les Dictionnaires des Académies française et espagnole*, Baiona.
- Chaurand, J., 1993 [1969], *Histoire de la langue française*, coll. Que sais-je, 167, PUF, Paris.
- Ciberouco Guthuna edo libria*, Vignancour, Paue, 1852 [Zalgizeko Iribarne apaizak idatzia; ikus Vinson 254].

- Cohen, M., 1973 [1947], *Histoire d'une langue: le français*, Éditions Sociales, Paris.
- Collins, V., 1894, *Attempt at a Catalogue of The Library of the late Prince Louis-Lucien Bonaparte by Victor Collins*, Henry Sotheran & Co.
- Corominas, J. eta J.A. Pascual, 1984, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Gredos, Madril.
- Davant, J.L. (arg.), 1983, *Belapeyre (Athanasie). Catechisma laburra eta Jesus-Christ goure Gincó jaunaren eçagutcia salvatu içateco* (Euskararen lekukoak 7), Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1996, "Athanasie de Belapeyre. Haren familia, bizitzea eta lana", *Euskera* 1/2, 61-66. *Diccionario Retana de Autoridades*, 1976-1989, Bilbo.
- Echaide, A.M., 1984, *Erizkizundi irukoitzza (euskara 1925)* (Iker 3), Euskaltzaindia, Bilbo.
- Edipa pastoralá*, G. Bilbao Telletxearen arg., *ASJU* 30:1 (1996), 239-332.
- Egiategi, J., 1983 [1785], *Lehen liburria edo filosofo Huskaldunaren Ekkeia*, Tx. Peillen (arg.), Euskaltzaindia, Bilbo.
- Etxahun, ik. Haritschelhar.
- Etxepare, B., 1545, *Linguae Vasconum Primitiae*, Bordele; P. Altunaren ed. darabilgu (Euskaltzaindia, Bilbo, 1987 [1980]).
- Gavel, H., 1920, "Éléments de Phonétique Basque", *RIEV* 12 (ale osoa); 2. arg., LGEV, Bilbo, 1969.
- , 1949, "Une antiquaille linguistique: La prononciation souletine du latin", in *Homenaje a D. Julio de Urquijo (I)*, Donostia, 315-320.
- , 1960a [1936an agertzekoa zen], "Réponses souletines à un questionnaire linguistique", *Euskera* 5, 293-316.
- , 1960b, "Revendication en faveur du souletin", *GH* 32, 210-13.
- Gèze, L., 1873, *Éléments de Grammaire Basque, dialecte souletin, suivis d'un vocabulaire basque-français et français-basque*, Impr. de Veuve Lamaignère, Baiona; facs. Hordago, Donostia, 1979.
- Gómez, R. = Archu 1990.
- Grosclaude, M., 1984, "Remarques sur l'orthographe des *Psalmes de David metuts en rima bernesa* d'Arnaud de Salette", in *Arnaud de Salette et son temps. Le Béarn sous Jeanne d'Albret* (Colloque International d'Orthez, 1983ko otsaila), Per Noste, Orthez.
- , 1987, "L'évolution comparée de la scripta et de l'écrit littéraire béarnais du XIIIe s. à la Révolution de 1789", in *Pirenaico navarro-aragonés, gascón y euskera*, R. Cierbide (arg.), Donostiako Udako V. Ikastaroak, EHU, 277-94.
- , *Langue béarnaise = La langue béarnaise et son histoire. Etudes sur l'évolution de l'occitan du Béarn depuis le XIIIe s. Suivi de quatre analyses de textes des XVIIe et XVIIIe s.*, Per Noste, Orthez, 1986.
- Haritschelhar, J., 1970, *L'oeuvre poétique de Pierre Topet-Etchahun (Texte-Traduction-Variantes-Notes)*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Heren-ordreco escu libria igante-bestetaco officio berrieki. Jaun Aphezcupiairen baimentiareki*, B. Lapeyrette, Oloroe, 1860.
- Igantectaco Pronoua, eta hilen pronoua*, G. Dugué eta J. Desbaratz, Paue, datarik gabea (c. 1757, ikus Vinson 86).
- Inchauspe, E., 1856, *Le Saint Évangile de Jésus-Christ selon Saint Mathieu, traduit en basque souletin par L'Abbé Inchauspe, pour le Prince Louis-Lucien Bonaparte*, Veuve Lamaignère, Baiona (itzulpenaren ondoren "Notes Grammaticales sur la langue basque", i-xlvi).
- , 1857, *Dialogues basques: guipuscoans, biscariens; labourdins, souletins* (zubererazko itzulpena, Intxausperena), Bonaparteren ed., Londres; facs. Hordago, Donostia, 1978.

- , 1858, *Le verbe basque*, Veuve Lamaignère eta Benjamin Duprat, Baiona eta Paris; facs. Hordago, Donostia, 1979.
- , 1858, *L'Apocalypse de l'apôtre Saint-Jean, traduite en basque souletin, par l'abbé Inchauspe, pour le Prince Louis-Lucien Bonaparte*, E. Billing, Bonaparteren moldiztegian, Londres.
- , 1883, *Jesu-Kristen Imitacionia - Eguiazco erreligionia*, Andere Lamaignère alharguntsaren muldategian, Baiona (ikus Vinson 578).
- Irigoyen, A. (arg.), 1957, "Cartas de Inchauspe al Príncipe Luis Luciano Bonaparte", *Euskera* 2, 171-260.
- Lacaze, L., 1884, *Les Imprimeurs et les Libraires en Béarn (1552-1883)*, Léon Ribaut, Paue.
- Lafon, R., 1933a, "Sur le traitement de *u* devant le groupe 'r plus consonne' en souletin", *RIEV* 24, 173-75.
- , 1933b, "Sur l'*ü* soul. *üskára*", *RIEV* 24, 429-31.
- , 1934, "Sur l'*u* de soul. *hunki* toucher", *RIEV* 25, 54-55.
- , 1935, "Observations sur la place de l'accent dans quelques formes basques des parlers souletins", in *Mélanges de littérature, d'histoire et de philologie offerts à Paul Laumonier par ses élèves et ses amis*, Paris; facs. Slatkine Reprints, Geneva, 1972, 635-43.
- , 1937, "Tendance à la palatalisation de la sonante *u* dans les parlers basques du Nord-est", *RLiR* 13, 73-82.
- , 1948, "Remarques sur l'aspiration en basque", in *Mélanges offerts à M. le professeur Henri Gavel*, Toulouse, 55-61.
- , 1951, "La langue de Bernard Dechepare", *BAP* 7:3, 309-38.
- , 1958, "Contribution à l'étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule)", in *Miscelánea Homenaje a André Martinet (II)*, Universidad de La Laguna, Canarias, 77-106.
- , 1962, "Sur la voyelle *ü* en basque", *BSL* 57, 83-102.
- , 1965, "Contact de langues et apparition d'une nouvelle voyelle: *u* et *ü* en basque", *Actes du Xme. Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes. Strasbourg 1962*, Klincksieck, Paris, 901-909.
- , *Système = Le Système du verbe basque au XVIe siècle*, 2. arg., Elkar, Donostia-Baiona, 1980 [1943].
- Larrasquet, J., 1928, "Sons et alphabet du Basque souletin", *Revue Phonétique* 260-88 [= *Action de l'accent...* 29-61].
- , 1930, *Action de l'accent dans l'évolution des consonnes étudiée dans le Basque souletin. Étude expérimentale précédée de Recherches Expérimentales sur l'état actuel et l'évolution des vélaires dans le même dialecte*, Vrin, Paris.
- , 1931 eta 1935, "Beñát, Larrajáko belhagilii", *RIEV* 22, 229-240 eta 26, 137-45.
- , 1932, "Phonétique du basque de Larrajá (Quartier de Barcus)", *RIEV* 23, 153-91.
- , 1934, *Le Basque Souletin Nord-Oriental, Tome I, Introduction*, Maisonneuve, Paris.
- , 1939, *Le Basque de la Basse-Soule orientale* (Collection Linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, 46), Klincksieck, Paris.
- Lausberg, H., 1970, *Lingüística románica, I. Fonética*, Gredos, Madril.
- Lavagne, X., 1981, *Recension des impressions paloises et béarnaises, 1541-1789*, I. liburukia, Bibliothèque municipale, Paue.
- Leizarraga, J., 1571, *Jesus Christ Gure Iaunaren Testamentu Berria*, Rochella; facs. Hordago, Donostia.
- Lespy, J.-D., 1880, *Grammaire béarnaise suivie d'un vocabulaire béarnais-français*, Paris; facs. Slatkine Reprints, Geneva, 1978.

- Lhande, P., 1926, *Dictionnaire Basque-Français*, Gabriel Beauchesne, Paris.
- Maiatza edo Mariaren hilabetia. Meditacioniac maiatzeco egun guciez eguitecoac, egunecoa egunian, Ama Birjinaren bicittiarene misterioetan gainen, Uscal Herrico aphez batec uscaralat eçaria*, B. Lapeyrette, Oloroe, 1852.
- Maister, M., 1757, *Jesu-Kristen Imitacionia Çuberouaco uscarala, herri beraurtaco aphez bateç, bere Jaun aphezcupiaren baimentouareki utçulia*, Dugué eta Desbaratz, Paue.
- Materre, E., 1623 [1617], *Dotrina Christiana Bigarren impressionean debocinozco othoitz eta oracino batçuez berreturic {...}*, Jacques Millanges, Bordele (Oxfordeko alea darabilgu).
- , eta Duronea apaiza, 1693, *Bouqueta lore divinoena bereciac eta Duronea apezac T.P.S.V. Aita Materren liburuari emendatuac {...}*, P. Dussarrat, Baiona.
- Maytie, J., ik. *Catechima Oloroeco...*
- Meditacioniac. Kbiristitarçuneco eguia, obligacione eta berthute principalez; bayen ondotic Meça saintuco, confessioneco, communioneco eta agoniaco othoitiac {...} oro Laphourdico uscaratic, ciberooucalat cerbait khambioreki utçuliric*, B. Lapeyrette, Oloroue, 1844.
- Mercy, A., 1780, *Andere Dona Maria Scapularicouaren Confrariaco, Bulla, Decreta, Statutac, eta Maniac edo Chediac {...}* (frantsesetik itzulia), J.P. Vignancour, Paue.
- Michelena, L., 1964, *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madril [= L. Michelena - I. Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución...*, ASJU-ren gehigarriak 11, Donostia, 1989].
- , 1985 [1961, 1977²], *Fonética histórica vasca*, ASJU-ren gehigarriak 4, Donostia.
- , 1987, *Palabras y textos*, EHU, Gasteiz.
- , 1988a [1960], *Historia de la literatura vasca*, Erein, Madril.
- , 1988b, *Sobre historia de la lengua vasca*, 2 liburuki, J.A. Lakarra (ed.), ASJU-ren gehigarriak 10, Donostia.
- Mozos, I., 1994, *Jean de Paris pastoralara: eskuzkribuen azterketa eta iturriaren moldamoduak*, EHUko doktore-tesi argitaragabea.
- , 1995, Doktore-tesiaren eranskina: Hegiaphaltarren eskuizkribua.
- , *Jean de Paris pastoralaren A eskuizkribuaren transkripzioa* (argitaragabea).
- Noelen lilia composaturic buscarez Jesusen Incarnationiaren oubouretan, arra imprimaturic*, Lapeyrette, Oloroe, datarik gabea (Vinson 121.c dateke, c. 1844).
- Núñez Astrain, L.C., 1976, "Fonología consonántica de un idiolecto del euskera de Zube-roa", ASJU 10, 153-97.
- OibHizt* = Orpustan 1993.
- Oihénart, A. d', 1657, *Les proverbes basques recueillis par le S. d'Oibenart, plus les poesies basques du mesme Auteur*, Paris; facs. Eusko Ikaskuntza, Tolosa, 1936.
- , 1992, *Arnaud d'Oybenart (1592-1667). Proverbes et poesies basques. Edition trilingue intégrale (basque-français-espagnol)*, J.-B. Orpustan (arg.), Éditions Izpegi, Baigorri.
- , ik. Orpustan.
- Oñederra, M.L., 1990, *Euskal Fonologia: Palatalizazioa, asimilazioa eta bots simbolismoa*, EHU, Zarautz.
- Orotariko Euskal Hiztegia*, 1987- , Euskaltzaindia, Desclée De Brouwer eta Mensajero, Bilbo.
- Orpustan, J.-B., 1993, *Oibenarten hiztegia. Lexique basque des Proverbes et Poésies d'Oibenart traduit en français et espagnol*, Éditions Izpegi, Baigorri.
- Othoitce eta cantica espiritualac Çubero herrico*, Jean Dupoux, Paue, 1734.
- Oihartzabal, B., 1990, *La Pastorale Souletine. Édition critique de "Charlemagne"*, ASJU-ren gehigarriak 15 [= ASJU 1988, 22:3 eta ond.].
- PDFO = Petit Dictionnaire français/occitan (Béarn)*, La Civada, Per Noste, 1984.

- Peillen, Tx., 1983, "Belako zaldunaren Zuberotar hiztegia, XVIII. mendean", *FLV* 15, 125-45.
- , 1992, "Zubereraren bilakaeraz ohar batzuk", in *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak* (Iker 7), Euskaltzaindia, Bilbo, 247-72.
- Pierret, J.M., 1985, *Phonétique du Français. Notions de phonétique générale et phonétique historique du français* (Série Pédagogique de l'Institut de Linguistique de Louvain, 11), Cabay, Louvain-La-Neuve.
- Pikabea, J., 1993, *Lapurtera idatzia (XVII-XIX). Bilakaera baten urratsak*, EHU eta Kutxa Fundazioa, Donostia.
- Pronus Singulis diebus Dominicis clarè & distinctè immediatè post Euangelium populo legendus*, c. 1676.
- , 2. ed., *Les prières de Prone en basque (dialecte souletin) publiées par Mgr Arnauld-François de Maytie évêque d'Oloron, en 1676*, A. d'Abbadie (arg.), Mme Veuve Lamaignère, Baiona, 1874.
- Rementeria, J.M., 1975, "Euskal Kristau Ikasbideen historia laburra", in *Kristau Bidea (Nimegako Katekesi Institutua. Lurralde Beberetako Gotzainen ardurapean)*, Jakin, Oñati, xvii-xxiv.
- Ressegue, P., 1758, *Sacramentu-Saintiaren aurhidedouaco maniac eta chediac. Esquiulaco parrochia eligan, {...} Oleronco Jaun Apphezcupiaren manu eta baymentieki. Franceseti, Uscarala utgulia, Aurhidedouaren manuz, P. Ressegue bestela Mercy, Aurhidedouaco Prioreaz edo guebienaz*, Isaac Charles Desbaratz, Paue.
- Rohlfs, G., 1977³, *Le Gascon. Études de philologie pyrénéenne*, Niemeyer eta Marrimpouey Jeune, Tübingen eta Paue.
- Sainta Catherina pastorala*, A. Loidi Garitanoren transkripzioa (argitaragabea).
- Salaburu Etxeberria, P., 1984, *Hizkuntz Teoria eta Baztango Euskalkia: Fonetika eta Fonologia*, 2 liburuki, EHU, Bilbo.
- Sarasola, I., 1983, "Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos", *ASJU* 17, 69-212 [= L. Michelena - I. Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución...*, *ASJU*-ren gehigarriak 11, Donostia, 1989].
- , 1984-1995, *Hauta-lanerako euskal hiztegia*, GK, Donostia.
- Saroïhandy, J., 1924, "Assimilation progressive de *i* à *ü* dans le basque de la Soule", *BSL* 24, 378-83.
- Schuchardt, H., 1988 [1900], "Introducción a las obras de Leizarraga", I. Ruiz Arzalluz eta J.M. Vélez Latorre (itzultz.), *ASJU* 22:3, 921-1036 [= *ASJU*-ren gehigarriak 12].
- Sen Grat Oloroueco Aphezcupiarentaco Mous de Lassalle. Catradaleco eretorac erran dutianac uscaraz ezarivic {...}*, Vignancour-F. Lalheugue, Paue, 1879 (erabilitako alea: Paue, Arch. Dép. U 852/39).
- Tagliavini, C., 1981 [1973], *Orígenes de las lenguas neolatinas*, Fondo de Cultura Económica, Mexiko Hiria.
- Tartas, J. de, 1666, *Onsa hilceco bidia*, Jacques Rouyer, Orthez; *RIEV*-en ed. darabilgu (1907-1911): *RIEV* 1 eta ond. Ik. P. Altuna.
- , 1672, *Arima penitentaren occupatione devotaq {...}*, Jacques Rouyer, Orthez.
- Txillardegui, 1980, "Zubererazko transkribaketa bat", *FLV* 34, 29-35.
- , 1984, *Euskal azentuaz*, Elkar, Donostia.
- UEUko linguistika saila, 1987² [1983], *Euskal Dialektologiaren Hastapenak*.
- Vinson, J., 1984 [1891], *Bibliographie de la langue basque (Volúmenes I y II). Con unas palabras sobre la presente edición de Luis Michelena* (J. Urquijoren alean oinarritutako ed.), *ASJU*-ren gehigarriak 9, Donostia.

- Yrizar, P., 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, 2 liburuki, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala.
- Zalgize, 1908-1909, "Los refranes vascos de Sauguis traducidos y anotados por Julio de Urquijo e Ibarra", *RIEV* 2, 677-724.
- , Sarasolaren ed.: *Contr* (5.3.3).
- , ik. Arzamendi, J. eta Azkarate, M.
- Zuazo, K., 1988, *Euskararen batasuna* (Iker-5), Euskaltzaindia-EHU, Bilbo.
- , 1989a, "Arabako euskara", *ASJU* 23:1, 3-48.
- , 1989b, "Zubereraren sailkapenerako", *ASJU* 23:2, 609-50.

Hitzen Aurkibidea

Hitzak ez ezik, atzizkiak, aurrizkiak, adizki gutxi batzuk eta sintagmaren bat edo beste ere ekarri ditugu zerrenda honetara; egungo grafiara bihurtuta ekarri ere. Hitzoi-nak eman ditugu. Eta horiek zehazterakoan, lagungarri gertatu da "Belapeireren hiztegia" (in Agirre 1997), baina inoiz edo behin hango adibideek ere ez dute forma soil hori ikusten uzten; *sentboral(e)* elearen kasuan, esaterako. Bestalde, aldaerak elkarrekin daude (*algar*, *alkhar*), eta askotan parentesiaz baliatu gara kolpe bakarrean bi forma emateko: *beizi(k)*. Irakurlea Agirre 2001 "Belapeireren grafiak" artikulura igortzea komeni zenean, hango orrialdeak seinalatu ditugu (299-361). Azkenik, zenbaki etzanek adierazten dute hitza oinaldeko ohar batean dagoela.

-a 314, 695	aiSa 744
-a? 695, 697, 699	aiturun-, aituren-, aitonenseme 667
abantailus 686	aitzinexian 720
abelzain, -ñ 708, 736	aize 725, 726
abentü, adbentü 755	aiZina 748
abere 730	aizo 689, 725, 726
abokatüsa 747	aktüal 315, 755
adarzü, adartsü 734, 736	aktüSatü 669, 745
adaxka 720	-ala, -ela 695, 697
adiskide, adixkide 714	alagera 757
adreki 756	alageranzia, alagrantzia 736, 739, 742, 757
afetzione 757	alageraxka 720
afruntü 681	-ala(t) 749
ageri 752	alde, althe 760
agerriz 752	algar, alkhar 688, 760, 761
-ago 351	alhaba 340
agorri(l)a 712	alhagia, -gü 702
ahalke 665	alhargün 340
ahatze 665, 701	alhargüntsa 736
aholkatü 665	althare 759
aholkü 665	al(t)xatü 721, 738, 739
aihari 689	alrxatü(r)a 736
aingera 711	alxatürazi 744
aingürü 689, 708, 709, 712, 749	amets 734

- amuina, a(u)moina 683, 708, 709
 amurekati(k), amorekati(k) 684
 amurio, amorio, amodio 684
 amurus, amorus 685
 -an, -en 695, 697
 anaie 707
 anhartio 727
 anhoa, anhua 696
 Anjelüs 745
 an(t)sia 736, 737
 -an(t)xa 721, 734
 antzara 736
 an(t)zo 738, 740
 anuntzati 736
 Anunziatione, Anonziazione 682
 añharba 712
 Añharbe 712
 añhera, añhara 712
 apairü, apaidü 698, 750
 aphal 663
 aphaltxe 736
 Aphasizio 704
 aphezartzün 761
 apheril(l)a, apherile 712, 757
 aphörxe 736
 aragi 725, 726, 751
 aragistati 759
 A(r)ameltze 761
 arartegua 697
 arartekosa 747
 arau 690
 ardu 665, 666, 690, 697, 704, 750
 aretze 701
 argitüxe 720
 argixka 720
 arhin 755
 arhintüxe 720
 arinmentxa 740
 arkanjelü 319
 arma 730
 arnegati 762
 arr(a)- 754
 arradall, ardall 719
 arraharti 754
 arrall 719
 arranküra 755
 arrapartiti 754
 arraphiztü 754
 arras, erras 754
 arrasortze 335, 754
 arraZu, arraZo, -zu, -zo 336, 665, 666,
 672, 697, 747, 748, 755
 arregorri 754
 arrekharri 754
 arreman 754
 arreriti 754
 arrerosi 754
 arreeran 754
 arroka 755
 arrolla 719
 arroSa 745
 arroSario, roSario 744, 745
 arrützüli 754
 artho 750
 artzain, -ñ 666, 703, 708, 736, 756
 aska, arska 763
 asto, arsto 763
 astoxe 720
 atrizione 757
 atsolbü 757
 atsülütoki 757
 atxeirü, atxeidü 750
 atzaman 688
 auher 690, 749
 aurrrhide 690, 727, 755
 azanz 736, 737
 azi 725
 ba- 728
 bahiti 703
 baizi(k), beizi(k) 693
 bake 730
 bakhoitz, bakho(i)tx 716
 balinba, balima(n) 761
 bali(t)z 734
 balius 686
 Baptista, Batista 756
 barantha(i)lla 713, 732
 barrolla 719
 barrüki, -ü 701
 baru 'baroi' 673
 barur 690, 753
 bat 349
 bat batetan, bapetetan 756

- batarzün 324, 735, 761
 batbedera 352, 756
 batheü 707
 batzü 734
 baxelier 753
 bazkagia, -gü 702
 Bazko 732
 bederatzü 701
 behiz, beihiz 'baihaiz' 728
 beit-, bait- 353, 664, 691, 728, 755, 756, 757
 beithan, baithan 692
 bekhatü 730
 bekhülari 730, 732
 belhainbürü 749
 belhañ 689, 704
 belhariko 749
 belha(u)rikatü 661, 749
 benedi(t)zione, benedikzione 757
 ber 753
 berant 731
 bere büria(re)n 751
 bereber 753
 berhala 755
 berhezi 755
 berme 695, 732
 berriz 734
 bertanxko 720
 berthüte 730
 berthütus 686
 besaño 712
 besta 732
 bestaliar 713
 beste 762
 beste ordüz, bestordüz 700
 bezain, -ñ 708, 709
 bezpera ik. mezpera
 bidexka 720
 biha(ra)men 751
 bilaizi, bileizi, bilain(t)zi 693
 bildü 760
 bileiñ 316
 bilhazü, bilhotsü 734
 biribiltarzün 761
 birjina 704
 biSitatü 745
 biSitazione 745
 biSitürr- 753
 bixkar 721
 bizius 686
 bizkar 721
 bliüa 698
 bonürr-, bonneurr- 753
 borogatü 757
 borogü 698, 757
 boronte 679, 732, 757, 759
 boronthate 679, 680, 749, 759
 bortha 732
 borthalzaingoa 708, 736
 borthitz 732
 bortü 732
 bortxa 721, 732, 734, 735
 bost 762
 bos(t)gerren 763
 bos(t)na 763
 botü(r)a 751
 bo(t)z 680, 734
 bühürtü 689
 bulhar, bolhar 671
 bürdüña 689
 bürgañ 700
 bürhasik 700
 burhaso 755
 burhau, borhau 671, 755
 burhaustatü 759
 bürhezür 700
 bürments 700
 bürü(i)lla 713
 bür(ü)zagi, brüzagi 700, 761
 bür(ü)zagisa 701, 747
 bürzagigua 701
 bürzagitü 701
 dallatü 719
 daliü 719
 damü 698
 -danik (hürrün danik) 706
 dan(t)za 736, 738
 -dara (bihar dara) 706
 David 731
 debot 731
 debotki, deboki 756
 deebrü 757
 denbora ik. thenpora

- de(r)iküie, derikie 699
 de(r)izüt 751
 des- 745
 deSakitü 745
 deSertü 744
 deSesperatü 745
 deSir 745
 deSiratü 695, 745
 deskantsatü 736
 deSobedien(t)zia 745
 deSohoratü 335, 745
 desplaZer 748
 deus, deüs 690, 691, 746
 diakretarzün 757
 diharü 665
 dire(k)türr-, direktorr- 753
 diszipülü, dizipülü 759
 dohain, -ñ 704, 708
 dohatsü 704, 734
 do(k)tor, doktorr- 753, 755, 756
 doktrina 755, 756
 Domi sainthore, D. seinthore 693
 -drano (hara drano) 353, 706
 düie, die 699

 ebaki, ephañ 731
 ebaSle 746
 ebili, ibili 686
 edipat 755
 edozuñ 711
 edsamina 757
 edsenplü 757
 edüki, üdüki? 687
 egari 731
 egoile 713
 egoiliar, ekhoiliar 713
 egongia, -gü 702
 Egüberri 749
 egüerdi 697, 749
 egürüki, ügürüki 687, 689
 ehi, ihi 665, 687
 ehorsle 762
 ehorzte, ehorste 762
 eiherazaintsa 736
 e(i)sker, isker, exker, ixker 714
 eitzi, ützi 663, 690, 691, 759
 ejipzien 756
 ekharri 731

 ekhusi ik. ikhusi
 elhestari 759
 elhestatü 759
 elhorristatü 759
 EliSabet, EliZabet 335, 745
 eliza 733
 elkhi 707
 emaile 713
 enkontrü 762
 enthelegatü 759
 en(t)zün 737, 739
 eñhe 712
 ephaile 731
 erabili 686
 erakatsi 727
 erakharri 727
 erakutsi 686, 688, 727
 eraman 707
 erazi 352
 erein, -ñ 703
 eretxeki 688
 erhaile 713, 755
 erhi 755
 e(r)hi-txinker 721
 erho 751, 755
 erraile 713
 erras ik. arras
 errege 730
 erregiña 666, 707, 749
 erregla 757
 errejent 731
 (er)relijione, erlijione, erlejione 754
 erremestiatü 762
 erreSuma, erreSoma 667, 744, 745
 erretor 753, 755
 errhaustü 755
 Errume, Erruma, Erroma 668
 ertze 'erditze' 337
 ertzö 750
 eruan, eroan 697, 707
 eskierki 698
 eskritüra 763
 esküia 699
 esküñ 704
 espa(i)ran(t)xa, esparan(t)za, esperan(t)xa,
 esperanza 721, 734, 736, 738, 739,
 741, 742

- espirituäl 315
 espus 'senar' 307, 745
 espusa 'emazte' 745
 espusatü, esposatü 307, 745
 estalgi 760
 estaupe 749
 estüdiatü, üstüdiatü 687
 -etrano 705
 etxezain, -ñ 708
 etzangia, -gü 702
 eüri, euri, eb(r)i 690, 691
 ez 352, 729
 ezaba 733
 ezagüztale 756
 ezarri, ezari 661, 752
 ezdeüs 746, 748, 758
 ezi ez, eziz 353, 700
 ezkontü, ezkontü, izkontü 669, 676, 760,
 764
 eztei 691
 ezür 725

 falta 733
 fal(t)sü 733, 736, 739, 768
 fariSien 733, 744
 fede 730, 733
 fida 730, 733
 flakezia 733, 757
 foltsü 736, 744
 fraide 733
 fran(t)zes 736, 739
 frütü 733, 757
 fundamen(t), fondamen 680, 681
 fundatü 680

 gai 689
 gaiherdi 689, 727
 -ga(i)llü, -allü 713
 gain, -ñ 703, 708
 gainti 708, 709
 ga(i)ñelatiko 709
 gaisto, gaizto, ga(i)xto 329, 714, 715
 gaiza 732
 gaiza orotan, gaizorotan 700
 galdegin, galtegin 760
 galdü 691, 760, 761
 galthatü 760

 galtho 760
 galtza 736
 galtzale 736
 -gan 350
 gañeran 710
 gañetar 712
 gara 750
 garhaitü 755
 -garren, -gerren 350, 664, 688
 -garri 352
 garstatü 706
 -gatik 351
 gatzigü 732
 gehiengua 697
 gei (jingei, amagei) 691, 693
 gehñhatü 708, 717
 -gia, -gü 701
 gihaur 666, 690
 giSa 744
 gizun, gizon 677
 gloria, loria 757, 758
 glorius, lorius 757, 758
 goihen 724
 goizanko 702
 gomendatü, komendatü 732
 gorde 706
 Gorozüma, -xüma, -zema, -xema, -xima
 688, 706, 720, 732
 gorriska 720
 gozatsü 734
 grazia 757
 greügarri, greugarri 691
 -gua, -goa 314, 697
 gurhi 755

 habitüal 315, 729
 (h)aidürü 726
 hain, -ñ 709
 haintsarri 736
 haitatü 690
 hala biz 352
 hala nula 669
 hamalaur 690
 hamirur, hamahirur 727
 handius 685
 handixko 720
 hanitz, hanitx 715

- hariña 687, 729, 749
 hariñastatü 759
 (h)armatü 730
 harrikaldüstatü 759
 (h)arroka 729, 755
 harxilo, harzilo 736
 (h)arzara, hastara 726, 762
 hastio 729
 hatzale 759
 haur 'hau' 690, 753
 haur 'haur' 690
 Hauste 690, 759
 hautse 690, 701
 hazku, harzku 665, 763
 hazkürre, -ü, -i 701
 hebe(n) 702, 707
 heben(t)xe 739
 heida 750
 heltü 760, 761
 hereSia 729, 745
 (h)eretiko 729
 Herodes, Heroda 729, 745
 herratü 729
 hersatü 735
 hersi 762
 higanauta 729
 hilabet(h)e, hilebete 727
 hiltzale 736
 hiltzenü 736
 hiperdülie 729
 hirur 689, 753
 hoiek 343, 344
 holla 719
 (h)onest, unest 730
 honimentü 759
 horrat 750
 hügü 666, 689, 704
 hügüngarri 704
 hügünkeria 666, 704
 hügüntü 704
 hula 669, 670, 762
 hüllantü, hüllentü 718
 hüme 725
 (h)ümil 341, 663
 (h)ümitate 341, 729
 hun-, hon- 'hau' 674, 764
 hun, hon 'on' 675, 725, 726, 764
 huna(t), hona(t) 674
 hunki, honki (egin) 675, 760
 hunki, honki 'ukitu' 676, 764
 huntarzü 761
 huntü 669
 huñ, hoñ 676, 703, 725, 726
 hur 725, 726, 750, 753
 hüran, -en, hüllan, -en 718
 hürün 725, 726
 hurzü 736
 (h)üskaldün 691, 726
 (h)üskara 691, 726
 huts, hüts 668
 (h)ütsarte 668, 725
 ibili ik. ebili
 igante 760
 igaran, igaren 694
 igitei 691
 igurste, igurtze 762
 ihardetsi 666
 ihaur, hi(h)aur 666, 727
 ihauteri, ihauti 665, 666
 ihes 666
 ihi ik. ehi
 ihur, ihor 666, 669, 670, 687, 753
 ikhartü, ikhertü 686
 ikhasi 727
 ikhusi, ekhusi 686, 689, 727
 ikhuSle 746
 ilhaintü 711
 ilherri, hil(h)erri 727
 imajina 704
 i(n)fernü 733, 761
 ingürü, üngürü 689
 ink(h)atz 321
 inprimazale 762
 inprimür- 753
 intsentsatü, inxensatü 734
 intsentsü, inxensü 734, 744
 -ione 704
 ipokrita 757
 iraile 713
 ira(i)lli, iraili 690, 713
 irain, -ñ 689, 704, 708
 irakurzale 735
 irallte, irailte 713

- isuri, ixuri 689, 714
 itxura, itxüra, ütxüra 668, 689
 itxusgarri 758
 itxusi 689, 715
 itzañ 703
 itzuri 689
 ixil erazi 713
 ixilik 713
 izei 691
 izkiribatü 763
 izkiribazale 763
 izkiribü 763

 jaiki 707
 jaitsi 707
 jakilegua 697
 jakin 707
 jakin(t)sü 736, 743
 jalk(h)i 707
 jan 707
 jangia, -gü 702
 jargia, -gü 702
 jarri 707, 752
 jaun 690
 jauregi 690, 749
 jauzkatü 690, 707
 jei 691
 JerüSalem 744
 JeSüs 669, 745
 JeSüs-Khrist 731, 744
 jin 707
 joile 713
 jokharü 725
 jokü, joko 725, 730
 JoSafat 731
 JoSef 744
 juan, joan 697, 707
 jübileo, jübileu 314, 695
 Juhane 678
 jüratü 669
 jüstizia 669

 -kal 352
 kaptibo 755
 karakoll 719
 karataits lasterkari 716
 kaSerna 744

 kasü 747
 katexima 720
 katoliko 732
 kauSa 745
 khaldi, -ü 701
 khanderailü 713
 k(h)antatü 321, 322
 k(h)antore 321
 khatiña 687, 749
 khexüeri 697
 kh(i)risti, khirixti 666, 704, 714, 732,
 757, 758
 khobañ, khogañ 704
 khoroa, k(h)orua 696
 khorpitz 321, 322, 688
 k(h)orte 321, 322
 k(h)ozatü 321, 322
 khozü 321, 734
 k(h)untatü 681
 khuntü, kontü 321, 322
 khüña 707, 749
 k(h)ürütxe 321, 322, 721, 758
 komendatü ik. gomendatü
 konbeni, komeni 761
 ko(n)fesatü, kobeSatü 733, 747, 761
 ko(n)fesione, kobeSio(ne) 747
 ko(n)fesor, kobeSo(r) 747, 753
 konfidan(t)xa, konfidan(t)za, kunfidantxa,
 konfidenxa 739, 741, 742
 konfirmatü 761
 konfra(i)ria, konfreria, konfararia 758
 konfraisia 747
 konsekratü 757
 konzepzione 757
 koSi 666, 680
 koSia 666, 680, 744
 koZina 748
 kreatü 757
 krida 757
 krisma 757
 krüzifikatü, krüzifikatü 689, 758
 kühüllü 750
 kunjic 680
 kunpaña, konpaña 680, 681
 kunplitü, konplitü 681
 kuntent, kontent 681
 kuntre, kontre 680, 681, 762

- kun(t)sellatü, konsellatü 736, 768
 kun(t)sellü, konsellü 682, 719, 743, 768
 kun(t)solatü, kon(t)solatü 678, 680
 kun(t)zen(t)zia, kon(t)zen(t)zia 738, 739,
 742, 743
- labür, llabür 717
 labürzki, labürski 717
 lagüngua 697
 lagüntü 760
 laidatü 689
 laidorio 690
 laket 731, 757
 lanhegin 727
 lanhu 666
 lantharü 757
 lantza 738
 larrhoti, llarrhote 701, 717, 727, 755
 lati 666
 laur 690, 753
 -le 713
 lege 730
 lehen(t)xe 736, 738
 lehu 666
 lein, -ñ 690, 704
 le(i)ñhürü 711
 lekzione, letzione 757
 letera 757
 letheriña, lethariña, letania 707
 -liar 713
 lib(ü)rü, lübürü 689, 757, 758
 likhisdüra 758, 759
 llabürrot 718
 llaphar 717
 llapi, llepei 717
 llaudeta 717
 lühikara, lüikhara 658, 727
 lükhañka 712
 lükhürari 757
- mahatsano, -u, mahatsardu 704, 762
 maiastürügoa 757, 763
 malürr- 753
 man(h)atü 725
 manü 725
 maradikatü 749
 maraditzione 757
- martxo 721, 734
 medezi, bedeZi 336, 666, 733, 748
 mehatxatü 734
 mehatxü 734
 memenpat 755
 menbro 762
 mendekü 733
 mendiska 720
 -mentü 759
 merexi 720
 mertxede 721, 734, 761
 mesperetxatü 757
 mesperetxü 721, 757
 meza 733
 mezpera, bezpera 733
 mezü 733
 mihi 666, 703, 733
 miliu 666
 min(t)zaraje 750
 min(t)zatü 736, 739
 mirail, mirall 719
 miraküllü, mirakülü 719
 miSerikordia 744
 miskandi, mixkandi 714
 misterio, mixterio 714
 mithil 688, 750
 mithilgua 697
 mithilko, muthiko 750
 MoiSa 745
 mulde, molde 307
 munarka, monarka 681
 müSika 669, 744
 muztü 669
- nahikünte 760
 natüral 669
 NaZaret 747
 nekezü 734
 nigarstatü 706
 nozpait 758
 nuble 681
 nublezia 681
 nuiz, noiz 673, 764
 nula, nola 673
 nun, non 669, 670, 673, 764
 nur, nor 670, 673, 753, 764
 nurat, norat 674

- ñabar 717
 ñabo 717
 ñaphür 717
 Ñeli (jondane Ñ.) 717
 -ñi 717
 -ñu 717

 obra 757
 odolstatü 706, 759, 762
 ofen(t)satü 736, 738, 739, 740
 ogen 725, 726
 ohoratsü 734
 ollaltegi, ollautegi 749
 Oloron, Oleron, Oloru(e) 683
 ondo ik. undo
 orai 702
 orden(a) 704
 ordeñü 708
 ordüian, ordian 699
 ordüxiari 720
 orhitü 755
 orhitzarre 755
 oro 750
 orotan gainti 710
 orotra(t) ere 705, 758
 orrua 696
 -os ik. -us
 osagarri(t)sü 734
 ostalersa 736
 ostegün 762
 ostirale 762
 osto, orsto 763

 paga 731
 paradüsü 335
 patriarka 757
 patru, patron 673, 697, 757
 -pe (-pian, -petan...) 351, 352
 peniten(t)zia 737, 738, 742
 perfeiki, perfektiki 756
 perfe(i)tzione 757
 phakatü 731
 phakü, pakhü? 320
 pharadüsü 688, 733, 745
 pharkamentü 759
 pharkatü 730
 P(h)entekoste, P(h)entakoste, Phintakoste
 733

 phen(t)samentü 736, 737, 739, 759
 pheredikagia, -gü 702
 pherestü 757
 pheretxazale 734
 pheretxü 734, 757
 Phetiri 757
 phintatü 324
 Pilatüs 745
 plaZent 748
 plaZer, plazer, -rr- 336, 747, 748, 753,
 757
 praube 757
 prebenda 757
 predikatü, pheredikatü 757, 758
 predikü, pheredikü 758
 prepaus 745
 preSentatü 744
 preSentazione 757
 preSentzia 741
 preSu 666, 670, 672, 744
 presuna, persuna, persona 681, 735
 preSuner, preSoner 670, 681, 683, 744,
 757
 preSuntegi, preSontegi 678, 681, 745
 preziatü 757
 primizia 757
 primü 757
 profeta 757
 profetesa 747
 promotor 757
 prono 757
 prozes 680, 745
 prozese 757
 prüden(t)zia 742, 757
 psalmü 757

 -(r)eki 703
 retatü 667, 698
 roSario ik. arroSario

 -sa 736, 747
 sagarazione 733, 758
 sainta 708, 733, 759
 saintü, se(i)ntü 693, 709, 733, 759
 sakramental 757
 sakramentü 757
 sakratü, sagaratü 733, 758

- sakrifizio 757
 sakrista(i)ñisa, sakristainsa 711
 sakristañ 704
 salbamentü 759
 saldü 760
 saltsa 721, 736
 sargia, -gü 702
 saristatü 759
 sarraSi 666
 saSu, saSo, sazu 666, 672, 734, 744, 746
 satifatü 758
 satifazale 758
 satisfa(t)zione, satisfakzione 757, 758
 segür, segürr- 753
 segürtantxa 736
 sendimentü 760
 senditü 760
 sendo, sentho 759, 770
 sendotü 759, 770
 senthoral(e), seinthoral(e), sain- 693
 setemer(e) 761
 sinhetsi 727, 734
 sobe(r)a 751, 757
 soferitü, sofritü 757, 758
 solaz, solas 734, 749
 solemnel, solonel 326
 sordeits 716
 sorgia, -gü 702
 Sorhoeta 749, 755
 südürxilo 736
 sueñ, soeñ, soñ 696, 709
 sühalama 724, 757
 sühi, sühü 701
 süia 698
 suñ, soñ 676, 703
 süperiürr- 753
 süperstizione 763
 süperstizios 763

 -tarzün 761
 -tate 731
 theiü 707
 t(h)enpora, denbora 663, 760, 761
 thermañü 698
 thüia 698
 tortxo 721, 735
 triballü 719

 triste, trixte 714
 trunpatü 681
 -tsü ik. -zü
 txakür 721
 txanp(h)a 724
 (t)xapel 721
 (t)xapela 721, 724
 (t)xapelet 724
 (t)xar 721, 723
 txardiña 721
 (t)xedera 721
 txeken, xekhen 724
 (t)xerk(h)atü 722, 723
 txestatü 724
 txilimixta, xilimista 722, 724
 tximinia 721
 tximino 721
 txink(h)a 724
 txipa 721
 (t)xipi 722, 723
 (t)xipitarzün 723
 (t)xispiltü 724
 (t)xori 701, 721, 722, 723
 txorta 721
 (t)xortola, (t)xortela 724
 txostaka 724
 txostatü 724
 txosteta 724
 txüt 721
 -tzat 740
 -tzaz 735, 736
 -tze (arhantze, sagartze) 743

 üdüki? ik. edüki
 üdüri 689
 ügürüki ik. egürüki
 uhuin, ohoin, -ñ 658, 666, 672, 710
 uhuinkeria, ohoin-, uhuñkeria 658, 708,
 711, 712
 uhoratü, ohoratü 672, 764
 uhure, ohore 666, 672, 764
 ükhen, ukhan 694
 ükhüzi 686, 689
 ülhüntü 688
 undar, ondar 678
 undo, ondo 678
 undo(r)aje, ondo(r)aje 678, 750

- üngürü ik. ingürü
 unhetsi, onhetsi 675, 727
 un(t)sa, on(t)sa 675, 739
 untzi, onzi 676, 738, 743
 -üra, -ura 668
 ürgasten, ürgazten 759
 ürgüllü 719
 ürgüllus 719
 ürgüllütsü 719
 ürrhats 750, 755
 ürrhe 755
 ürrhenbürü 755
 ürrhentü 755
 ürrhestatü 755, 759
 ürrin hon 750
 ürrin honstatü 706, 762
 ürrinstatze 706
 ürrintzütü 734, 736, 739, 743
 ürrüttx 689
 urxap(h)al, ürxaphal 668
 urzo, ürzo 668, 761
 urzüme 761
 -us, -os 684
 üSatü 745
 üstüdiatü ik. estüdiatü
 usuki, üsüki 668
 üthürri, -ü 688, 701
 ütsü 688
 ütsüeri 697
 ützi ik. eitzi
 ützüli 688
 üztailla 713
 üzürri 689
- xabal 721
 xabu 721
 xaflazale 721
 xahal 721
 xahar 721
 xaharki 723
 xahatü 666, 722
 xahü 666, 704, 721, 722
 xahütarzün 722, 761
 xalxa 721
 xamalko 721
 xamari 721
 xarma 722
- xarmagarri 722
 xarmeri(a) 722
 -xe 720, 736
 xedatü 722
 xede 721, 722
 xehe 666, 703, 722
 xehekatü 722
 xekhen ik. txeken
 xenda 723
 xerri 750
 xilimista ik. txilimixta
 xilo, zilo 721, 722
 xirio 723
 xixari 722
 -xka 720
 -xko 720
 xokho, zokho 321, 721, 722
 xotilezia 722
 xoxa 723
 xuflestatü 669, 723, 759
 xuri 723
 xuriska 720
 xuritarzün 761
 xuritü 723
 xüxen 721, 723
 xüxentü 721, 723
- zabal 721
 zaflatü 721
 zahar 721
 zain, -ñ 703
 zaion, zeion 'zitzaion' 317, 694
 zait, zeit 'zait' 695
 Zakaria 747, 748
 -zale 735
 zamari 721
 zañhil 712
 zañhützüli 712, 727
 Zaparta 748
 Zapartatü 748
 Zarta 748
 Zartatü 748
 zathixka 720
 zekürü 733, 749
 zeli(a)rat 705, 758
 Zelo 748
 zelü 698, 701, 749

- zeñharatü, señharatü, señalatü 717, 733, 749
 zeñhare, señaie 708, 717, 733, 749
 zeñhatü 708, 717, 733
 zeñü 717, 733
 zer 753
 zerbüttxari 721
 zerbüttxatü 734
 zerbüttxü 689, 734
 zihauriek, zihauriek 665, 666, 690
 Zipirta-Zaparta 748
 zirkonziSione 745
 zola 733, 749
 zorhi 750
 -zü, -tsü 734, 736
 Zübero(a), Ziberu(a), Zibero, Xiberu 665, 688, 749
 zühür 666
 zuin, zoin, -ñ 674, 708, 709, 764
 zunbait, zonbait, zumait 674, 761, 764
 zunbat, zonbat, zumat 674, 761, 764
 zur 750, 753
 Zurra 748
 züti, xüti 721
 zütitü, xütitü 721
 züzen 721
 züzen egin 722
 züzendün 722